

Bo Wärneryd m fl

att fråga

Om frågekonstruktion
vid intervjuundersökningar
och postenkäter

SCB

STATISTISKA CENTRALBYRÅN

Att fråga : om frågekonstruktion vid intervjuundersökningar och postenkäter / Bo
Wärneryd m fl.
Digitaliserad av Statistiska centralbyrån 2011.

urn:nbn:se:scb-1993-x08sa9301_pdf

Bo Wärneryd m fl

att fråga

Om frågekonstruktion
vid intervjuundersökningar
och postenkäter

STATISTISKA CENTRALBYRÅN

© 1990. Statistiska centralbyrån
ISBN 91-618-0382-0

Femte upplagan, andra tryckningen 1993

Printed in Sweden

SCB-Tryck, Örebro
Miljövänligt papper

Förord, 1990 års omarbetade upplaga

SCB har glädjen att presentera en ny upplaga av Att fråga. De tidigare upplagorna har fått en vid spridning och vår förhoppning är att denna omarbetade och aktualiserade upplaga skall röna samma uppskattning.

Boken har utarbetats i ett samarbete inom utredningsinstitutet på SCB, med Bo Wärneryd som redaktör och huvudförfattare.

I arbetet har utnyttjats SCBs egna erfarenheter och studier på surveyområdet samt utländska studier redovisade i artiklar och rapporter.

Vi tror att boken skall vara till nytta för dem som själva arbetar med surveyundersökningar och för dem som intresserar sig för området som läsare eller beställare av statistik.

Sten Johansson

Erling Karlsson

Författarförord

"Att fråga" utkom första gången 1980. Boken var då skriven för internt bruk inom SCB. Detta satte sin prägel på både innehåll och skrivsätt.

Med den spridning som boken emellertid fick även utanför SCB blev en omarbetning alltmer önskvärd. En ny väsentligt omarbetad upplaga kom ut 1986.

De omarbetningar och utvidgningar som nu gjorts har motiverats dels av en önskan att presentera resultat från några egna metodstudier, dels av att den internationella litteraturen kring olika mätproblem på surveyområdet har fått betydande tillskott på senare år.

Det bör inte innebära några större problem att gå över från 1986 års upplaga till denna nya. Till största delen handlar det om aktualisering och försök till skärpning av formuleringar. Resonemang och exemplifiering har också utvidgats något. Av nya inslag kan nämnas den utvidgade exemplifieringen av olika "grepp" i kap 2 ("Att ge sig på de stora frågorna"), avsnittet i kap 4 om flerindikatorsgreppet samt avsnitten i kap 5 om "Magnitudskattningar eller att utnyttja psykofysiska metoder" och "Att förankra smärtupplevelser". I kap 7 har bl a avsnitten "Att minnas hur ofta", "Minnesmärken" och "Att förbättra frekvensskattningar" tillkommit. Kap 9 har kompletterats med ytterligare exempel på indelningar och standarder som kan vara användbara och kap 12 har fått ett avsnitt om laboratorieutprovning av frågor.

Som tidigare bygger mycket av exemplifieringen och diskussionerna på SCB-material.

Boken har nu också fått ett sakregister.

Den nya omarbetningen har i huvudsak gjorts av Bo Wärneryd (kap 1-5 och 12) och av Gunilla Davidsson (kap 8, 9 och 11). Kap 6 har setts över av Anders Wikman, kap 7 av Pieter Langlet och kap 10 av Pieter Langlet och Bo Wärneryd.

Ett tack till Lars-Gunnar Andersson, Ingrid Munck, Staffan Sollander, Mats Thorslund och Olle Wessberg som bidragit med synpunkter, till Hans Berglund som gjort en språklig granskning och till Kerstin Averbäck som gjort utskriften.

Att fråga

Om frågekonstruktion i intervjuundersökningar och postenkäter

- 1 **Introduktion**
 Bo Wärneryd
- 2 Något om perspektiv och aspekter vid frågekonstruktion
 Ulla Arnell-Gustafsson, Bo Wärneryd
- 3 Om surveyfrågors varierande tillförlitlighet
 Bo Wärneryd
- 4 Frågornas innehåll, struktur och ordning
 Gunilla Davidsson, Bo Wärneryd
- 5 Utformningen av svarsalternativ
 Bo Wärneryd
- 6 Att studera attityder och opinioner
 Anders Wikman
- 7 Att ta hänsyn till minnets begränsningar
 Pieter Langlet
- 8 Bokföringsstudier
 Lars Lundgren
- 9 Om bakgrundsvariabler och dokumentationsutnyttjande
 Gunilla Davidsson, Bo Wärneryd
- 10 Att arbeta med språket
 Pieter Langlet, Bo Wärneryd
- 11 Teknisk utformning
 Lars Lundgren
- 12 Utprovning av frågor
 Ingrid Friberg, Bo Wärneryd

Bilagor

Referenser

Sakregister

Förteckning över förkortningar

Innehållsförteckning

	Sid
Kap 1	INTRODUKTION
	11
1.1	Begreppsdefinitioner
	11
1.2	En översikt av egenskaper i mätmetoder där frågekonstruktion blir aktuell
	12
1.3	Ett kommunikationsperspektiv
	13
1.4	Om mätning i surveysammanhang
	16
1.5	God eller dålig kvalitet?
	17
1.6	Något om syftet och uppläggnen
	18
Kap 2	NÅGOT OM PERSPEKTIV OCH ASPEKTER VID FRÅGEKONSTRUKTION eller Att hitta greppet och att ge struktur
	20
2.1	Från problem till fråga i fältet
	20
2.2	Perspektiv på levnadsnivå
	22
2.3	Aspekter - specificering av fenomenet
	23
2.4	Flödesschema - en hjälp vid struktureringen
	25
2.5	Att hitta greppet - några exempel
	27
2.5.1	Inledning
	27
2.5.2	Partisympatier
	29
2.5.3	Komplexa besluts- och valsituationer
	31
2.5.4	Grad av konkretion
	34
2.5.5	Att ge sig på "de stora frågorna"
	37
2.5.6	Liten översikt av olika sätt att ställa känsliga frågor
	42
2.6	Att tänka på
	43
Kap 3	OM SURVEYFRÅGORS VARIERANDE TILLFÖR- LITLIGHET
	44
3.1	Inledning
	44
3.2	Tillförlitlighet enligt Levnadsnivåundersökningen
	45
3.3	Återintervjustudier i Undersökningen av levnadsförhållanden (ULF)
	46
3.3.1	Bakgrund
	46
3.3.2	Uppläggnen och genomförande
	47
3.3.3	Analysmetoder
	48
3.3.4	Några resultat
	50
3.3.5	Ett försök att förklara variationen i tillförlitlighet
	56
3.4	Avslutande kommentar
	58

	Sid
Kap 4	FRÅGORNAS INNEHÅLL, STRUKTUR OCH ORDNING
	60
4.1	Inledning
	60
4.2	Definiera frågor i tid och rum
	61
4.3	En sak i taget
	62
4.4	Var försiktig med ja-nej-frågor, speciellt när det gäller åsikter eller attityder
	64
4.5	Mer om graden av balansering i attitydfrågor
	65
4.6	Problemen med laddade ord och ledande frågor
	65
4.7	Vad bör jag svara? Vad väntar dom sig?
	67
4.8	Avsiktligt ledande frågor
	68
4.9	Mer om att ställa känsliga frågor
	69
4.10	Effekten av konkretisering
	70
4.11	Var försiktig med hypotetiska frågor
	72
4.12	Retrospektiva frågor
	75
4.13	Korta eller långa frågor?
	79
4.14	Oberoende och beroende frågeteknik
	81
4.15	Uppgiftslämnarskydd vid känsliga frågor: Randomiserad svarsteknik
	83
4.16	Frågeordning: Några allmänna anmärkningar
	86
4.17	Frågeordning: Tratt-teknik eller omvänt
	87
4.18	Frågeordning: Typer av effekter
	88
4.19	Frågeordning: Anpassning till uppgiftslämnaren
	91
4.20	Frågeordning: Några sammanfattande råd
	91
4.21	Flerindikatorsgrepp
	92
4.22	Att ställa frågor till speciella grupper
	95
4.23	Några synpunkter på skillnader mellan frågor vid intervjuer och frågor vid postenkäter
	97
4.24	Slutord
	99
Kap 5	UTFORMNINGEN AV SVARSALTERNATIV
	101
5.1	Frågestruktur: Öppna frågor eller frågor med givna svarsalternativ
	101
5.2	Utformningen av givna svarsalternativ
	102
5.2.1	En inledande distinktion
	102
5.2.2	Elementära krav
	103
5.2.3	Användningen av ja-nej-svar
	104
5.2.4	Skattningsskalor
	105
5.2.5	Mittkategorier och Vet ej
	107
5.2.6	Magnitudskattningar eller att utnyttja psykofysiska metoder
	109
5.2.7	Att förankra smärtupplevelser
	113
5.2.8	Att skatta frekvenser och kvantiteter
	115
5.2.9	Positionseffekter
	118
5.2.10	Svarsstil
	119
5.3	Andra svarsinstrument
	120
5.4	Sammanfattning
	121

	Sid
Kap 6	ATT STUDERA ATTITYDER OCH OPINIONER 122
6.1	De mångdimensionella attityderna 122
6.2	Osäkra svar/oklara opinioner 127
6.3	Oklara samband som följd av oklara svar 128
6.4	Behovet av en mer utförlig utfrågning 134
6.5	Konstruktion av attitydskalor 134
6.6	Ett praktikfall - opinionsundersökningar om löntagarfonder 136
6.7	Ett annat praktikfall - opinionsundersökning om kärnkraften 139
6.8	Attityder och beteenden och betydelsen av frågornas konkretisering 142
6.9	Sammmanfattning 143
Kap 7	ATT TA HÄNSYN TILL MINNETS BEGRÄNSNINGAR 144
7.1	Inledning 144
7.2	Minnesfel i surveyundersökningar 144
7.3	Minne och glömska 147
7.4	Att minnas "hur ofta" 152
7.5	Studier av över- och underrapportering 154
7.6	Att reducera minnesfel 161
7.6.1	Referensperiodens längd 162
7.6.2	"Minnesmärken" 163
7.6.3	Datainsamlingstekniker som reducerar minnesfel 164
7.6.4	Att förbättra frekvensskattningar 169
7.6.5	Frågeformulering 171
7.6.6	Förhållanden i intervjusituationen 174
7.6.7	Besöksintervju kontra postenkät 175
Kap 8	BOKFÖRINGSSTUDIER 176
8.1	Inledning 176
8.2	Bokföringsmetoden och dess alternativ 176
8.3	Nackdelar med bokföringsmetoden 179
8.4	Felkällor vid bokföring 179
8.5	Rekommenderad uppläggning 180
8.6	Automatisk kodning 184
Kap 9	OM BAKGRUNDSVARIABLER OCH DOKUMENTATIONS-UTNYTTJANDE 185
9.1	Inledning 185
9.2	Några standarder och andra indelningar, aktuella i surveysammanhang 185

	Sid
9.2.1	Åldersgruppering 185
9.2.2	Familj och hushåll, civilstånd och sammanboende 186
9.2.3	Utbildning 187
9.2.4	Yrkesklassificeringar 188
9.2.5	Näringsgren 190
9.2.6	H-regioner 191
9.3	Hushåll - avgränsning och frågeexempel 193
9.4	Socioekonomisk indelning (SEI) - frågor om yrke 195
9.5	Inkomst 200
9.6	Utbildning - frågeexempel 200
9.7	Boendeort 203
9.8	Uppgifter i register över totalbefolkningen 203
9.9	Var kan man annars få hjälp eller hitta frågor? 204
Kap 10	ATT ARBETA MED SPRÅKET 205
10.1	Inledning 205
10.2	Hur orden förstås 206
10.3	Hjälpmedel för att undvika svåra ord 208
10.4	Något om läsbarhetsformler 211
10.5	Att skriva enkelt och begripligt 212
Kap 11	TEKNISK UTFORMNING 221
11.1	Blanketten - ett viktigt instrument 221
11.2	Kompakt eller luftig blankett? 222
11.3	Undvik tabblår 224
11.4	Anvisningarnas roll och placering 225
11.5	Motivering av frågorna 226
11.6	Hoppinstruktioner 227
11.7	Exempel på utformning 228
11.8	Övrigt att tänka på vid blankettutformningen 229
11.9	Intervjublanketter 230
11.10	Information till uppgiftslämnarna 231
11.11	Test-mani 231
11.12	Uppgiftslämnarsynpunkter 231
11.13	Nya produktionsmetoder 232
11.14	Datorstödda intervjuer (DATI) 232
Kap 12	UTPROVNING AV FRÅGOR 233
12.1	Inledning 233
12.2	Utprovning vid skrivbordet och i närmiljön 234
12.3	Laboratorieprov 236
12.4	Provintervjuer 237
12.5	Uppföljningsintervjuer 238

	Sid
12.6	Prov av postenkäter 239
12.7	Fältobservationer som en metod att utprova frågor och fältarbetsinstruktioner 239
12.8	Systematiskt utnyttjande av bandinspelningar 241
12.9	Upprepade mätningar 241
12.10	Experiment 242
12.11	Slutord 243
Bilagor	
1	Partisymptatiundersökningen: Frågor för socioekonomisk indelning (SEI) maj 1979 244
2	Frågor för uppgiftslämnarkodad SEI: Fem kategorier 247
3	Frågor för uppgiftslämnarkodad SEI: Med specificering av normala utbildningskrav 248
4	Exempel på informationsbrev i intervju-bokföringsundersökning 249
5	Exempel på information i samband med postenkät 250
6	Exempel på informationsfolder 251
7	Exempel på kombinerat tack- och påminnelsekort 255
8	Exempel på påminnelsebrev 256
9	Exempel på avslutningsfråga 257
10	Observationsschema 258
	Referenser 263
	Sakregister 276
	Förteckning över förkortningar

Kap 1 Introduktion

1.1 Begreppsdefinitioner

Den här boken handlar om problemen med att ställa frågor i statistiska intervju- och enkätundersökningar. Vi använder den övergripande termen "surveyfrågor" för att markera i vilket sammanhang de frågor vi tar upp hör hemma.

Många sysslar med frågande i det dagliga livet, ofta i sin yrkesroll som advokat, läkare, lärare osv. Studier av fenomenet frågande bedrivs från många olika utgångspunkter. För en översikt, se t ex Dillon (1982). Dillon pekar på bristen på utbyte av erfarenheter och tänkande mellan olika discipliner som intresserar sig för frågandet. Han vill bl a stimulera till tvärvetenskapliga insatser. Enligt Dillon är surveyfrågandet på det hela taget "ganska säkert och effektivt" (s 155). För den som arbetar inom surveyområdet kan yttrandet kanske kännas överdrivet positivt. Det är mycket som kan gå snett när man ställer frågor - i surveyen, i klassrummet, i vardagssamtalet. Men till detta bör genast läggas att det finns en hel del erfarenhetskunskap inom surveyområdet, som, rätt utnyttjad, minskar riskerna. Det hoppas vi skall framgå av fortsättningen.

Vi skall i denna sammanställning använda begreppet "fråga" i en mer vidsträckt betydelse än normalt. Det betecknar då varje verbalt uttryck som innehåller en begäran om information, oberoende av den språkliga form uttrycket har.

För oss är alltså:

- Födelseår:
- Hur gammal är Du? år
- Jag är över 50 år

1. ☐ Ja

2. ☐ Nej

allt exempel på frågor. I frågorna inkluderas även direktiv för svaren, liksom givna svarsalternativ.

Frågor placeras i blanketter eller, som många föredrar att säga, frågeformulär. Vad en blankett är, till skillnad från ett formulär, framgår av Statskontorets handbok Blanketteknik (1976), som ger dessa definitioner:

Formulär

- Förebild för uppställning eller avfattning av dokument eller för utformning av blankett.

Blankett

- Formatbestämt blad av papper eller dylikt - vanligen med förtryck - avsett att försees med information genom skrivning eller på annat sätt.

Dokument

- Blankett som försetts med information. Principiellt är varje fysiskt medium som får information att betrakta som dokument, t ex hålkort, hållremsa, fotografisk film, magnetband, ljudband och grammofonskiva i den mån information har införts på dessa medier.

Så här är det alltså enligt Statskontorets handbok. Men vi talar sedan många år nästan enbart om "intervjuformulär" och "frågeformulär" i samband med intervjuundersökningar. "Deklarationsblankett" och "Folk- och Bostadsräkningsblankett" tycks de flesta av oss acceptera men att säga t ex "intervjubblanketten i Undersökningen av levnadsförhållanden"¹⁾ - det tar emot. Men på senare tid har benämningen blankett fått ökad utbredning när det gäller postenkäter.

Blankettutformningen har två huvudaspekter, typografi och innehåll. Vi ägnar oss i denna bok huvudsakligen åt den senare aspekten, hur man fyller blanketten med innehåll - frågor och anvisningar. Engelskan har termen "questionnaire", som flertalet av oss förr översatte med frågeformulär. I enlighet med detta språkbruk skulle vi ha sagt att boken handlar om "formulärkonstruktion".

1.2 En översikt av egenskaper i mätmetoder där frågekonstruktion blir aktuell

En survey grundas i allmänhet på ett urval av individer, hushåll, företag eller andra enheter. Urvalet blir utsatt för någon form av observation, utfrågning eller, allmänt, "mätning". Från mätningarna på urvalet (folks svar på frågor) vill man dra slutsatser eller göra uttalanden om den population från vilken urvalet dragits (typ: X % av hushållen i Sverige har ABC). Mätningarna kan göras på olika sätt - med olika typer av frågor, i olika mätsituationer.

¹⁾ Undersökningen av levnadsförhållanden (ULF) är en, vid SCB, löpande intervjuundersökning med omfattande datainsamling.

De tre surveyförfaranden som främst är aktuella i denna bok gäller besöksintervjuer, telefonintervjuer och postenkäter. SCB utnyttjar alla tre. I växande grad kombinerar man också olika mätförfaranden. På nästa uppslag ges en ytterst översiktlig bild av egenskaper hos respektive metod, som kan vara av intresse vid frågekonstruktion. I ett annat SCB-verk (Bergman och Wärneryd, 1982) behandlas kvalitetsproblemen vid dessa olika metoder utförligare. Punkterna gäller både sådant som rör mätsituationerna i sig och sådant som är mer direkt knutet till frågeteknik. Det bör framhållas att skillnaderna mellan förfarandena lätt kan överdrivas. Det är ju också så att i valet mellan mätförfaranden kommer andra aspekter in - t ex skillnader i kostnader och i tidsåtgång.

De tre förfarandena har, som de här behandlas, ett gemensamt drag. Besvarandet av surveyfrågorna sker på frivillig grund - det enda undantag vi kommer in på gäller Folk- och Bostadsräkningen (FoB) där uppgiftsplikt föreläggat. Frivilligheten är en faktor som i hög grad finns med i bilden vid frågekonstruktion. Den sätter ju gränser för hur man kan fråga, vad och hur mycket man kan fråga om. Samtidigt är det nog så att frivilligheten är en förutsättning för en så omfattande surveyverksamhet som den som faktiskt bedrivs.

1.3 Ett kommunikationsperspektiv

Från ett något upphöjt perspektiv kan ju statistik ses som en del av "det offentliga samtalet" - utbytet av information i samhället. En survey kan ses som en process, en mängd kommunikationsakter på olika nivåer, eller utbyten av information där olika grupper är inblandade - uppgiftslämnare, statistikkonsumenter, utredare och, ibland, intervjuare. Kommunikationsproblem kan uppkomma överallt i processen. I fortsättningen behandlas en del problem i de delar där uppgiftslämnaren är inblandad. Utbyten av information sker i mer eller mindre direkta samspel, som t ex det mellan intervjuare och intervjuperson vid en intervju. Det är i detta samspel som frågandet ingår. För att beskriva detta behövs också en begreppsapparat, som dock inte närmare tas upp här. Men samspel har deltagare med roller och rollförväntningar och regleras av olika normer och regelsystem. Det finns en mängd samspelsaspekter som måste beaktas när man konstruerar frågor.

I samspelet med frågor och svar aktualiseras också processer som har att göra med vårt sätt att förstå, lagra och återkalla information. Det kan tyckas självklart att även sådana aspekter måste beaktas vid frågekonstruktion, men det är inte lika självklart var gränserna skall dras.

Man kan ta Sokrates som utgångspunkt för att närma sig surveyfrågandets natur. I Platons dialoger använder Sokrates frågandet som ett sätt att skapa klarhet i innebörden av många av vardagsspråkets ord (se t ex Aspelin, 1977). Hans teknik betecknas ibland som "förlossningskonst". Av flera skäl är denna teknik knappast användbar i surveysammanhang. Där finns i stället som ett överordnat krav att frågans mening måste vara klar från början - och gemensam för den som frågar och den som svarar.

JÄMFÖRANDE ÖVERSIKT AV OLIKA DATAINSAMLINGSMETODER

Aspekt	Besöksintervju
Kontaktsituation	Intervjuare och uppgiftslämnare ansikte mot ansikte. Mest flexibla situationen.
Möjlighet att etablera önskad mätsituation	Kan vara problem att begränsa intervjun till intervjuare-uppgiftslämnare (t ex genom andra personers närvaro). Stort utrymme för icke-verbal kommunikation som kan vara svårkontrollerad.
Uppgiftslämnarstöd och påverkan	Intervjuaren kan förklara men samtidigt störst risk för påverkan.
Skydd för uppgiftslämnaren	Dåligt skydd för uppgiftslämnaren. Det finns risk för att intervjupersonernas svar påverkas av normer gällande det socialt önskvärda och för undertryckande av svar som kan hota den egna jag-bilden, om ej speciella åtgärder vidtas.
Surveyomfång	Många frågor kan ställas.
Vad betyder frågeämnen och frågornas karaktär?	Alla ämnen möjliga att fråga om, även känsliga om speciella åtgärder vidtas (t ex anonym skriftlig del inlagd i intervjun).
Variation i ämne/karaktär	Övergång ("byte av referensram") kan relativt lätt klaras av intervjuaren.
Öppna frågors användbarhet ¹⁾	Öppna frågor kan vara meningsfulla, om intervjuaren är utbildad att följa upp svaren.
"Kanalkapacitet"	Hög "kanalkapacitet", i bemärkelsen möjligheten att använda visuella hjälpmedel, svars kort med svarsalternativ, historier eller beskrivningar av situationer och bilder.
Krav på uppgiftslämnaren	Frågor som innebär krav på uppgiftslämnaren att söka i minnet eller att göra beräkningar går att motivera, speciellt om hjälpmedel utnyttjas. Intervjuaren kan be intervjupersonen plocka fram papper (ex deklARATIONEN vid frågor om inkomst) eller att titta i medicinskåpet (vid frågor om medicinering).
"Svarstryck".	Besöksintervjun kan upplevas innehålla ett tryck mot att ta ställning.
Speciella frågeförfaranden	Möjlighet att utnyttja simulering av verkliga situationer, t ex partisympatier registreras via röstsedlar som läggs i kuvert. Beslutsfattande och preferenser kan studeras via användningen av "leksakspengar" o dyl. Möjligheter att gå fram i steg (t ex från spontan erinring till olika grader av underlättad erinring vid kartläggning av effekten av en informationskampanj).
Språkliga problem	Möjlighet att ordna med tolk eller annan översättarhjälp vid intervjuer med invandrare utan tillräckliga kunskaper i svenska.

1) Öppna frågor: frågor som ej presenterar några svarsalternativ för uppgiftslämnaren.

Telefonintervju	Postenkät
Mer begränsad, intervjuaren "anonym". Mindre flexibel.	Enbart etablerad via introduktionsbrev och enkätfrågor. Minst flexibel.
Normalt mindre problem med andras närvaro.	Svårt att styra svarsresurser (t ex hjälper andra till att besvara frågorna?).
Enbart verbal kommunikation, men pauser kan vara besvärande.	
Mindre utrymme för påverkan från intervjuaren.	Ingen intervjuarpåverkan men heller ingen intervjuare som kan förklara.
Svårt med förstärkning av uppgiftslämnarskyddet.	Mest neutrala svarssituationen.
Begränsat antal frågor.	Begränsat antal frågor.
De flesta ämnen möjliga, men kanske inte de mest känsliga.	Alla ämnen möjliga, även känsliga. Kunskapsfrågor kan vara svåra, på grund av bristande insyn i svarsresurser.
Större risk för alltför tvära kast.	Uppgiftslämnaren avgör själv hur häftig övergången blir.
Öppna frågor svårare.	Öppna frågor svåra. Skrivlust och -förmåga varierar starkt och ingen uppföljning är möjlig. ¹⁾
Begränsad "kanalkapacitet." Visuella hjälpmedel och svarskort måste sändas ut i förväg. Det finns ingen garanti för att de finns kvar vid intervjutillfället.	Visuella hjälpmedel är i viss utsträckning möjliga - men tar relativt mycket utrymme.
Svårt med frågor som ställer krav på sökning i minnet eller kräver någon form av beräkningar. Svårt att be intervjupersonen lämna telefonen för att titta i papper, o dyl.	Kan vara svårare att - utan att närvara - motivera frågor som ställer krav på sökning i minnet eller på beräkningar.
Situationspress mot snabba/ytliga svar.	Mindre "svarstryck", ger utrymme för mer överlagda svar.
Svårt att utnyttja simulering av verkliga situationer.	Svårt att utnyttja simulering av verkliga situationer.
Begränsade möjligheter att gå fram i steg.	Kan ej användas för att gå fram i steg. Det finns risk för beroende mellan frågor (den som svarar kan se vad senare frågor gäller när han tar ställning i en viss fråga).
Kan vara svårt med vissa invandrare.	Familjen/omgivningen hjälper förmodligen till. Ingen insyn i hur det sker.

¹⁾ Men postenkäten kan ibland användas för att via öppna frågor samla in berättelser/redogörelser från dem med skrivlust och -förmåga, dock ej för statistiskt bruk.

Surveyfrågan har ett bestämt syfte - att få viss information från den som tillfrågas. Surveyfrågor ställs i hög grad i standardiserad form, men inom vardagsspråkets ramar. Man kan säga att surveyfrågan är instängd i vardagsspråket, men utan samtalets manöverutrymme. Detta utrymme minskar via standardiseringen, som går ut på att ställa alla svarande inför en åtminstone i yttre mening "lika" mätsituation. Mycket av diskussionen i det följande handlar om brott mot principen om den standardiserade frågans gemensamma mening.

1.4 Om mätning i surveysammanhang

Termen mätning, liksom olika sammansättningar innehållande mät-, kommer att användas ofta. Det finns en hel del skrivet om mätning på en mycket sofistikerad nivå, och sett från denna nivå torde språkbruket i många surveysammanhang te sig slappt. Mätning kan definieras på olika sätt, men man vågar kanske allmänt säga att det handlar om hur man etablerar en relation mellan talsystemet, eller i flertalet fall delar av det, och (egenskaper hos) objekt eller händelser i den fysiska världen.

En definition som ofta citeras har givits av Stevens: tilldelning av tal ("numerals") till objekt eller händelser, i enlighet med regler (se t ex Torgerson, 1958).

Som Carmines och Zeller (1979) noterat, är denna definition mer orienterad mot fysik än mot samhällsvetenskaper, där mycket av mätningen handlar om abstrakta fenomen, som varken kan betecknas som objekt eller händelser. Carmines och Zeller vill hellre se mätning som en process, där begrepp förankras i empiriska indikatorer. Etablerandet sker ofta via vad Torgerson (1958, sid 22) betecknat som "measurement by fiat" - det är genom dekret eller antaganden som mätgenskaperna/talen får mening.

Mycket av surveymätningen handlar om klassificeringar, som mer eller mindre godtyckligt åsatts numeriska värden. Ibland används härom beskrivningen mätning på nominalskalenivå. De numeriska värdena på de klasser som används har då bara karaktären av etiketter. Det finns mer förfinade mätnivåer, med etablerande av ordning mellan klasserna och med olika former av metrik. Men det är inte mätning i dessa bemärkelser som behandlas här utan i huvudsak hur reglerna kan se ut för hur klasserna bildas, inkluderande hur en ordning etableras.

Vanliga termer i detta sammanhang är "operationella definitioner", "operationalisering" och "standardisering".

En diskussion och exemplifiering av operationaliseringsproblem ges i kapitel 2.

Det är vanligt att tala om mätfel i surveysammanhang. Begreppet mätfel innefattar i sig begreppet "sant värde" eller åtminstone existensen av observationer

som vi är villiga att sätta en högre tilltro till än surveysvaren och från vilka vi då erhåller mätfelet som avvikelse. Många av de studier som kommer att beröras i det följande handlar inte direkt om mätfel, utan om avvikelser från de regler som formulerats för mätningens utförande, eller om bättre eller sämre regler för frågandet. Effekterna på de erhållna observationerna kan variera i storlek.

Reglerna kan vara mer eller mindre klara och fullständiga och mer eller mindre möjliga att tillämpa.

Att avvikelser förekommer är uppenbart för den som kunnat följa ett antal surveyundersökningar från början till slut. Likaså att avvikelser inte nödvändigtvis leder till effekter på de erhållna observationerna. Men vi har en viss kunskap om vad som kan vara riskabla avvikelser.

I kommunikationsperspektivet i föregående avsnitt sägs att frågekonstruktören strävar efter att den som frågar och de som svarar skall vara delaktiga i sättet att beskriva den sociala verkligheten. Där antyds ju också att det i själva metoden ligger - och det är klarast synligt i intervjun - att den information som kommer ut är resultat av ett socialt samspel. Detta samspel försöker vi reglera genom att försöka eliminera störningar eller hålla dem under kontroll. Vi kan här bara ge en antydan om det problematiska i ett sådant synsätt. Den som är intresserad av en närmare inblick hänvisas till den kritik av surveymetodens användbarhet som bl a framförts från sociologiskt håll, se t ex Phillips (1971) och Brenner m fl (1978).

1.5 God eller dålig kvalitet?

Innehållet i denna bok kretsar hela tiden kring begreppet kvalitet. Kvalitet kan emellertid diskuteras och beskrivas på olika sätt. Vårt sätt här är inte det enda möjliga.

Från statistisk synpunkt kan kvalitet diskuteras med utgångspunkt från matematiska felmodeller. Man eftersträvar då i allmänhet kvantitativa skattningar av begrepp som noggrannhet, med underavdelningarna precision och bias (se t ex SCB, 1979). Sådana kvantitativa skattningar kan vara svåra att göra. Målsättningen kan vara god, men svår att uppnå i praktiken.

I beteendevetenskapliga sammanhang hanteras i allmänhet inte begreppet kvalitet lika strikt matematiskt, även om man där använder begrepp som reliabilitet (tillförlitlighet) och validitet (giltighet), och det finns en psykometrisk tradition med felmodeller, som på senare år utvecklats mot att inkludera även generaliserbarhetsproblem (se t ex Cronbach m fl, 1972). Men diskussionen gäller i allmänhet t ex vilka typer av felkällor som kan antas inverka i ett visst sammanhang och hur man kan minska deras inverkan eller eliminera dem. Innehållet i denna bok ligger snarast på detta senare plan.

I kap 3 tas tillförlitlighetsbegreppet upp med kvantitativ anknytning. Diskussionen gäller där stabiliteten i svar på olika surveyfrågor ställda till samma individer vid två tillfällen. Bristande tillförlitlighet betyder där att individers svar varierar mer än vi är villiga att acceptera. Som torde framgå av kapitlet innebär tillförlitlighetsmätningar på surveyfrågor en del problem. När i övrigt frågor större eller mindre tillförlitlighet behandlas, finns i allmänhet ett stabilitetskrav underförstått. Uttalanden om tillförlitligheten bygger på mer eller mindre väl grundade bedömningar av de risker olika felkällor ger. Steget från sådana allmänna bedömningar till kvantitativa värden på komponenter i en statistisk felmodell kan vara långt. Detta gäller även uttalanden om olika frågor validitet.

Begreppet validering, som också förekommer i texten, används här i den bemärkelsen att man kunnat kontrollera svaren på frågor mot andra typer av data, som man satt större tilltro till (betraktat som sanna). Eller att man följt upp svaren på attitydfrågor, frågor om planer, med flera liknande frågetyper med andra observationer. Ju bättre svaren på en fråga stämmer med externa data eller ju bättre svaren kan användas för att förutsäga beteenden, desto högre validitet har frågan. Men uttalanden om bättre eller sämre validitet kan också baseras på högsta frekvens-metoden. Metoden bygger på antagandet att av två frågor som skall ge skattningar av frekvensen för något känsligt beteende, eller för beteenden/händelser i det förflutna, har den fråga som ger högsta frekvensen bättre validitet än den andra. Ett sådant antagande kan väl ofta vara motiverat, men gäller knappast generellt (för en kritisk exemplifiering när det gäller studier av folks rapportering av egen brottslighet, se Hindelang m fl, 1981).

För en översikt och diskussion av olika felbegrepp och deras användning, se t ex Groves, 1989, kap 1.

1.6 Något om syftet och uppläggningsen

1953 började statistiska centralbyråns utredningsinstitut sin verksamhet. Drygt 35 års svenska surveyerfarenheter och en ännu längre period av amerikanska, ligger bakom denna bok. 1951 kom Paynes bok "The art of asking questions", som sammanfattade den tidens kunskap och tänkande ifråga om frågekonstruktion. Titeln innehåller ordet "konst". Vi tycker att det ligger mycket i det språkbruket och att detta gäller också idag - närmast i den bemärkelsen att det krävs fantasi och inlevelse för att ställa bra frågor. Men Paynes bok är i sig ett bra exempel på att det också finns en hel del användbara verktyg vid frågekonstruktion. Vi tycker oss ändå tvingade att konstatera att tillväxten av systematisk, generaliserbar kunskap på det här området är föga imponerande. Man kan spekulera mycket i skälen till att det är så. Vad vi finner påtagligt inom det mättekniska surveyområdet är de splittrade kunskaperna och den bristande enhetligheten i de teoretiska perspektiven överhuvudtaget. Det kan dock noteras att den internationella litteraturen på senare år fått betydande tillskott (se t ex Schuman och Presser, 1981, Sudman och Bradburn, 1982, Turner och Martin, 1984). Nämnas bör också det samarbete som sent omsider kommit igång mellan surveymetodologer och psykologer inriktade på studiet av kognitiva processer (ett samarbete som kort berörs i kap 12).

Som Schuman och Presser (1977) anmärkt, behandlas problemen med frågeformulering ofta anekdotiskt, med varnande exempel. Det kan väl försvaras, och framställningen kan ofta ha ett betydande underhållningsvärde (ex Payne, 1951). Men det är ändå problematiskt. Skriver man tex om principer som sunda förnuftet säger är viktiga - som att man skall fråga om en sak i taget - blir läsarnas reaktion lätt: "Ja, naturligtvis, så gör jag alltid". Trots att han kanske ofta omedvetet bryter mot regeln. Vad som egentligen behövs är ju någon form av frekvensargument, som säger hur pass vanligt det är i genomsnittlig surveyverksamhet att sådana brister i frågorna förekommer.

Det är svårt att hitta sådant material. Det förtjänar dock att nämnas - även om vi inte direkt kan använda materialet för ovan antydda ändamål - att Belson (1981) som bakgrund för en studie av frågeförståelse gjort en klassificering av över 2000 frågor med avseende på egenskaper som vållar svarssvårigheter.

SCBs Undersökningar av levnadsförhållanden, ULF, som väl kan göra anspråk på att vara en normalt utprovad survey, visar vid senare kvalitetsstudier på överraskande inslag av avvikelser från enkla principer. Därmed avses inte att ULF skulle förtjäna speciell uppmärksamhet i detta avseende. Men just tillgången på kvalitetsstudier i ULF gör det möjligt att ge en relativt utförlig redovisning i kap 3. Detta för att ge insyn i och en viss överblick över ett stort och etablerat surveymaterials variation i frågekvalitet.

Även i ett annat fall kan denna typ av argumentation vara tveksam. Det är då det anekdotiska materialet används för att plädera för att "det faktiskt är så här". Det kan visserligen vara så att någon studie presenteras som visar på en skillnad mellan två frågetyper. Men det finns påtagliga risker för övertolkning av resultat från enstaka studier. Speciellt som det väl också finns en tendens till att i första hand publicera studier med positiva utfall (signifikanta skillnader). Nu hör Schuman och Presser i hög grad till dem som arbetat med systematiska och upprepade experiment för att belysa olika frågeproblem. Men man tvingas ändå konstatera att mängden belägg för olika argument varierar starkt. Något som oundgängligen återspeglas i denna sammanställning.

Beträffande disposition och nivå på innehållet i "Att fråga" kan framhållas att det finns en grov ordning i dispositionen. Kap 2 behandlar mer övergripande problem och verktyg än kap 4 och 5, som sysslar med problem på den konkreta frågenivån. Avslutningskapitlen rör hur man tekniskt plockar ihop sitt mätinstrument, när surveyfrågorna (i huvudsak) är formulerade och hur man kan prova ut dess funktion. Att kap 3, med empiriska data om tillförlitlighet, ligger i början motiveras med samma ordningsprincip, även om andra skäl, tex att det skulle vara lättare att smälta sedan man som läsare tränat sig på konkreta formuleringsexempel i senare kapitel, kunde tala för en placering senare. Nivån på avsnitten i kap 4 och 5 växlar, från mer handgripliga handbokspåpekanden till avsnitt med mer exemplifiering av möjligheter, teoretisk diskussion och presentation av metodstudier. Sammanfattningsvis: innehållet kunde säkert ha styckats upp på andra sätt, omfattat andra och fler områden samt ordnats på andra sätt. Valet som gjorts här återspeglar både inriktningen av det metodarbete som ligger bakom och karaktären av de surveyundersökningar till vilka metodarbetet varit knutet.

Kap 2 Något om perspektiv och aspekter vid frågekonstruktion

eller

Att hitta greppet och att ge struktur

2.1 Från problem till ”fråga i fältet”

Vår utgångspunkt är att det finns ett behov av att statistiskt beskriva något fenomen och kanske också något av vad som bestämmer variationen i fenomenet i fråga. Informationsbehovet kan vara mer eller mindre klart definierat och fenomenet mer eller mindre väl avgränsat.

Några exempel:

- Hur ser svenska folkets levnadsnivå ut? Skiljer sig levnadsnivån för olika befolkningsgrupper?
- Vilket politiskt parti har majoritet i väljarkåren för närvarande? Hur kommer utvecklingen att se ut fram till nästa val?
- Hur ser svenska folkets fördelning på olika samhällsklasser ut?

Detta är exempel på frågor som olika intressenter kan vilja ha svar på, och som kräver någon form av fältundersökning för att kunna besvaras. Fältarbetets uppläggning och utformning innefattar en mängd olika avgöranden: hur stort urval undersökningen skall omfatta, vilka personer som skall ingå, vilken datainsamlingsmetod som skall användas, hur frågeblanketten skall se ut. Det är framför allt frågeblankettens utformning som vi koncentrerar intresset mot i denna bok. Men hur frågeblanketten utformas är inte oberoende av hur andra delar i fältarbetets uppläggning ser ut. Datainsamlingsmetoden - om data insamlas t ex via enkäter eller intervjuer - påverkar hur frågorna utformas och vice versa. Vilket urval av människor man vänder sig till har också betydelse för frågornas utformning. Till specialister av något slag kan man ställa andra frågor än då man vänder sig till ett slumpmässigt urval av befolkningen. Undersökningens uppläggning i stort utgör en ram för hur frågorna konstrueras i frågeblanketten.

Processen från det att ett problem presenteras till att det föreligger en färdig frågeblankett och undersökningsdesign är ofta lång och komplicerad. Vi skall i detta kapitel diskutera hur denna process går till. Framför allt skall vi ta upp frågor som dyker upp relativt tidigt i denna process: hur problem klargörs och specificeras och hur man "kommer på" hur en undersökning skall läggas upp för att så bra som möjligt belysa ett problem.

Vi kan knappast ge några generella anvisningar om hur man skall gå fram. Syftet är närmast att via ett antal exempel ge underlag för diskussion och, förhoppningsvis, stimulera fantasin.

Vi för diskussionen utifrån två frågor rörande det fenomen vi vill studera:

- 1) Vilka perspektiv kan/vill vi lägga på fenomenet?
- 2) Vilka aspekter har fenomenet?

Perspektiv kan vara diffust och allmänt grundade, specifika teorier om fenomenets natur och förklaring eller de kan vara allmänt kunskapsteoretiska. I större eller mindre grad ger perspektiven ramar för möjliga aspekter att studera - aspekter eller avseenden i vilka fenomenet kan tänkas variera.

Arbetet med perspektiv och den vidare operationaliseringen är utomordentligt viktigt. Tyvärr ges det ofta alltför lite tid. Med Paynes (1951) expressiva formulering: "Many of the problems of question wording result from our going off half-cocked" (s 26). Det konkreta arbetet med att formulera frågor börjar ofta alltför tidigt, vilket kan innebära att viktiga delar i problemställningen glöms bort. Detta upptäcks sedan först vid analysen av data, då det är för sent att komplettera datainsamlingen.

Innan vi går över till diskussionen av perspektiv och aspekter i mer konkret bemärkelse vill vi framhålla vikten av att arbetet inte enbart sker vid skrivbordet. Olika former av förstudier behövs. Dessa kan t ex bestå av informella intervjuer med speciellt insatta eller intressanta personer eller med mer eller mindre slumpmässigt valda representanter för allmänheten. Intervjuerna kan ske individuellt eller i gruppssessioner. Man får via intervjuerna ideer om naturen av det fenomen man vill statistiskt belysa och uppslag till variabler och frågor. Tanken med gruppssessioner är förstås att gruppklimatet skall öka informationsutbytet.

För en beskrivning av hur informella intervjuer läggs upp, genomförs och används, se t ex De Maio (1983). Se också Nelson (1985).

2.2 Perspektiv på "levnadsnivå"

Som exempel på en diskussion av perspektivval refererar vi här något om de överväganden som gjordes då undersökningarna om svenska folkets levnadsförhållanden lades upp. Första gången denna undersökning gjordes var år 1968, då inom ramen för en statlig utredning - Låginkomstutredningen. Undersökningen upprepades 1974 och 1981. En samlad redovisning av resultat finns i Erikson och Åberg (1984). Statistiska centralbyrån började genomföra sina levnadsnivåundersökningar (ULF, Undersökningen av levnadsförhållanden) år 1974.

De överväganden vid val av kriterier på god respektive dålig levnadsnivå som gjordes vid den första empiriska undersökningen utgör ett intressant exempel på begreppsanalys och problemprecisering. Dessa överväganden står i stort sett kvar som grund för den nuvarande utformningen av undersökningarna om levnadsförhållanden.

Om man vill kartlägga människors olika levnadsnivå är det naturligt att ställa frågan vilka människors mest grundläggande behov är, och sedan fastställa levnadsnivån utifrån i vilken grad dessa behov är tillfredsställda. I vad mån är människors behov av mat, bostad, kärlek och omsorg tillfredsställda? Ett stort problem - och klassiskt inom beteendevetenskaplig forskning - är emellertid att bestämma vilka som är människors viktigaste behov. Dessutom kan vi knappast anta att alla människor har samma behov, och att de prioriterar olika behov på samma sätt. För vissa människor är det t ex viktigt med närhet till djur och natur; andra människor trivs bäst i stadsmiljön; en tredje grupp människor kanske är relativt likgiltiga för i vilken bostadsmiljö de bor bara de får hålla på med ett arbete som de trivs med.

Hur skall dessa olika prioriteringar mätas och behandlas i en empirisk levnadsnivåundersökning?

"Om levnadsnivån uppfattas enbart i termer av graden av behovstillfredsställelse riskerar man att hamna i svåra beteendevetenskapliga och moralfilosofiska problem. Det förhållandet att vår undersökning skall vara empirisk gör det nödvändigt att söka efter enklare sätt att handskas med problemet." (Johansson, 1970, s 27).

Den lösning eller det perspektiv man valde i levnadsnivåundersökningarna var att utgå från människors resurser, och att anta att människor kan utnyttja sina resurser på olika sätt för att tillfredsställa skilda behov.

"Om vi känner till vilka 'resurser' individen har till sitt förfogande kan vi förutsäga hur han står sig i konkurrensen om varor och tjänster (s 27). ... det är lättare att få objektiva jämförande mått på individens resurser än det är att få på hans grad av behovstillfredsställelse" (s 27).

Begreppsutvecklingen av levnadsnivå påverkades av mättekniska överväganden, och praktiskt-empiriskt arbetar man ofta på detta sätt. Enligt läroböcker i sociologisk metod bör begreppsutvecklingen ske på en teoretisk nivå innan det praktiska arbetet med formulerandet av empiriska indikatorer påbörjas, men i realiteten är det nog ofta så att dessa båda nivåer påverkar varandra ömsesidigt. Vad man kan mäta empiriskt påverkar ofta vad det är man bestämmer sig för att mäta.

Diskussionen kring levnadsnivåbegreppet rör många andra perspektivval och preciseringar som vi här inte tar upp.

Men det förtjänar att nämnas att det också finns ett övergripande perspektiv på levnadsnivå som kan sägas vara kunskapsteoretiskt förankrat (Johansson, 1979). Johansson tar upp tre frågor gällande utvecklingen i samhället: hur det är, hur det borde vara och vad man bör göra (tillstånd, mål, åtgärd). Det är frågan "hur det är" som levnadsnivåmätningar bör inriktas på att besvara. Beträffande de andra frågorna gäller att de inte bör besvaras genom statistiska kartläggningar utan genom att medborgarna deltar i den politiska processen. Detta perspektiv sätter då också gränser för aspekter eller typer av frågor som är viktiga att släppa fram.

Det har länge varit en stridsfråga inom levnadsnivåforskningen huruvida man enbart skall studera människors objektiva situation eller om man också skall belysa subjektiva förhållanden. Begreppet "quality of life" har kommit att stå för levnadsnivåmätningar med starka inslag av subjektiva indikatorer, med textspecificeringar av olika aspekter på tillfredsställelse (se t ex Campbell m fl, 1976 eller något nummer av tidskriften *Social Indicators Research* ("an international and interdisciplinary journal for quality of life measurement")). SCBs Undersökningar av levnadsförhållanden liksom Levnadsnivåundersökningen vill i huvudsak belysa objektiva förhållanden. Det är intressant att notera att det trots detta finns "störningar" i varierande grad från subjektiva förhållanden. Uppräkningen av indikatorer i kap 3 ger en del exempel på frågor, där man kan anta att bli skilda värderingar, aspirationsnivåer och normer stör indikatorns objektiva status. Å andra sidan, och detta är nog inte lika uppenbart, ger en granskning av olika subjektiva frågor som använts i surveysammanhang anledning till frågan om i vilken utsträckning folksvar på frågor om subjektiva förhållanden baseras på "externa signaler och på implicita ideer om vad man bör tycka under de givna omständigheterna" (Turner och Martin, 1984, s 412). Det vill säga, när man försöker mäta subjektiva tillstånd, "råkar" man oavsiktligt få in objektiva aspekter av situationen. Man kan kanske speciellt tänka på hur en del opinionsfrågor verkar att fungera (frågan behandlas vidare i kap 6).

2.3 Aspekter - specificering av fenomenet

Perspektivet på levnadsnivå i termer av individens förfogande över resurser specificerades i Levnadsnivåundersökningen i en serie komponenter gällande hälsa, sysselsättning, utbildning, ekonomiska resurser, m fl. Inom varje kompo-

nent formulerades sedan en uppsättning indikatorer, som i slutändan blev till intervjufrågor. Vi skall här närmast ta upp några andra exempel på specificering.

Det är ju sällan vi med en enda fråga kommer åt det vi tänkt oss. Det som först kan se ut som ett relativt okomplicerat och rakt spørsmål visar sig vid närmare granskning ha många aspekter som måste redas ut i frågorna. Antag t ex att vi är intresserade av allmänhetens läsvanor och preferenser när det gäller tidningar. Grundfrågorna skulle handla om vilka tidningar man läser, hur ofta och hur noggrant, och om vilka åsikter man har om de tidningar man kommer i kontakt med. Men för att förstå och eventuellt förklara resultaten skulle vi förmodligen också vilja gå in på och fråga om närliggande aspekter som

- exponering för andra massmedia
- politiskt intresse, kanske politisk inriktning, samhällsorientering
- fritidsaktiviteter och social förankring.

Det går ju att fortsätta en sådan här lista långt vidare. Eller man kan kanske korta ned den. Det får bero på vad man har tänkt sig att kunna använda resultaten till och på undersökningens resurser. Poängen är att fundera kring saker man kan behöva ta reda på (fråga om) för att förstå det grundproblem man är ute efter att beskriva. Man specificerar dem i en variabellista och går sedan över till att göra frågorna/blanketten.

Om vi exempelvis vill mäta "bostadsstandard" måste vi klargöra vad som skall ingå i begreppet:

- Är det
- antal rum?
 - antal rum/boende i hushållet?
 - antal kvadratmeter?
 - antal kvadratmeter/boende i hushållet?
 - "modernitet" i form av t ex tillgång till varmvatten, toalett, badrum, kylskåp, frys, diskmaskin, tvättmaskin?
 - tillgång till kollektiva transportmedel?
 - tillgång till grönområden?
 - tillgång till livsmedelsbutik, daghem, skolor etc?

I ett annat fall vill vi undersöka effekten av en informationskampanj. Hur kan effekten statistiskt belysas? I en första specificering kan vi ta upp:

- I vilken utsträckning har man uppmärksammat olika kampanjinslag?
- Vilka kunskaper har man om kampanjens budskap?
- Vilka är attityderna till kampanjens utförning och budskap?
- Påverkas folks beteende av budskapen?

(Denna fråga kan vi vidare dela upp i:

- Hur kommer man att handla? Vilka planer har man? och
- Hur har man faktiskt handlat?).

Vad den statistiska belysningen skall omfatta är inte givet. Man kan ju tänka sig att formulera kampanjeffekten i termer av uppmärksamhetsvärde, kunskapsnivå, attitydpåverkan, av vad folk säger att de kommer att göra eller i termer av hur de faktiskt handlat under kortare eller längre tid efter kampanjen. Här kommer bl a tid och resurser in i bedömningen av uppläggnings. Man kan ju också ha ett mer kunskapsteoretiskt orienterat perspektiv, t ex att bara acceptera "hårda" data (dvs data som visar hur folk faktiskt handlat) som mått på kampanjeffekt.

Ganska snabbt kan specificeringarna leda till att variabelkatalogen blir stor och svåröverskådlig. Om inte tidigare, så åtminstone vid frågekonstruktionen, blir behovet av begränsningar påtagligt. Det gäller att välja ut de viktigaste och bästa kriterierna, och för att göra detta krävs tid och omtanke just vid problemformulering och begreppsutveckling.

2.4 Flödesschema - en hjälp vid struktureringen

Då specificeringen av begreppen leder till många variabler eller frågor, och då frågekonstruktionen innebär att skilda delgrupper skall ha olika frågealternativ, kan arbetet med konstruktionen av frågor lätt bli svåröverskådligt. Fråge- och svarsmöjligheterna blir många, och det finns risk att något alternativ glöms bort. En hjälp kan här vara att konstruera ett flödesschema eller ett sk logiskt träd. Ett exempel på användningen av ett sådant ges här; det gäller konstruktionen av den socioekonomiska indelningen (SEI) som numera används i svensk statistik.

Uppbyggnaden av socioekonomisk indelning, SEI, är kortfattat följande. SEI är uppbyggt av två huvuddimensioner omfattande yrkes- och sysselsättningskategorier. Dessa kan sedan ytterligare specificeras i underdimensioner alltefter klassificeringens ambitionsnivå.

I sysselsättningsdimensionen urskiljs huvudsakligen kategorierna:

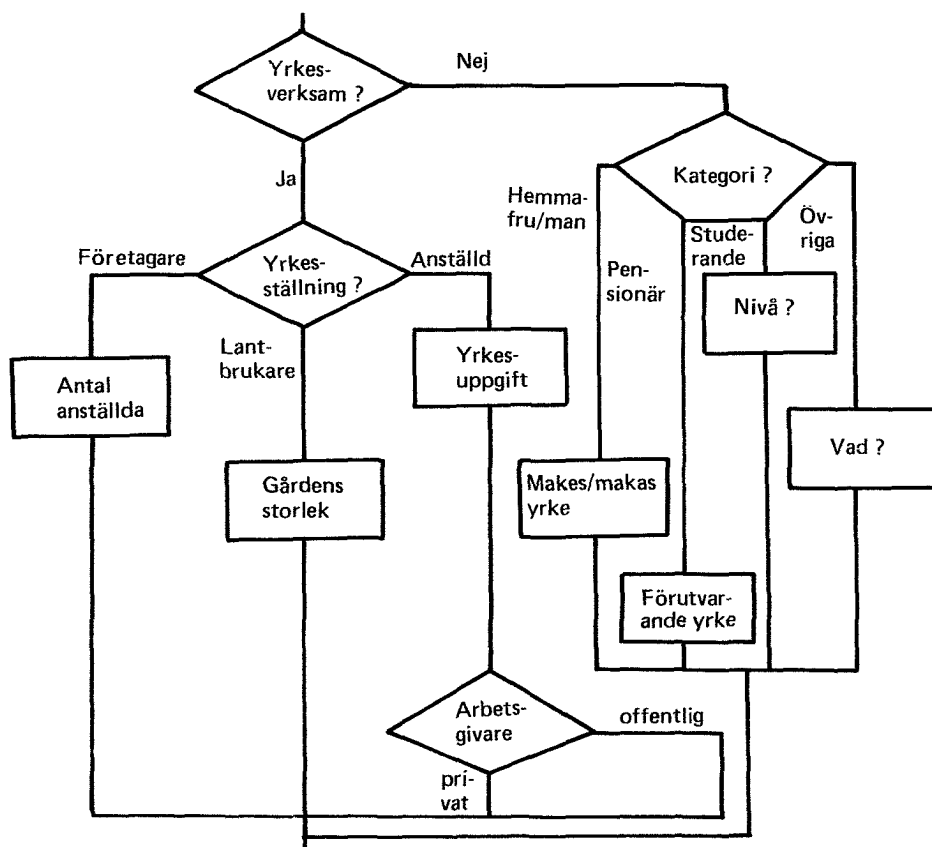
- yrkesverksamma, med underdimensionen yrkesställning (anställd, lantbrukare, företagare)
- hemarbetande
- pensionärer
- studerande
- långvarigt arbetslösa
- förtidspensionärer
- värnpliktiga
- oklassificerbara.

Anställda klassificeras efter sitt yrkes normala organisationstillhörighet i två grupper: "Normalt LO-an slutna", betecknade "Arbetare" och "Normalt TCO/SACO m fl-an slutna", betecknade Tjänstemän. Inom dessa grupper differentieras sedan efter yrkets utbildningskrav (ej den anställdes egen utbildning). Bland arbetare vidare efter om yrket kan anses gälla varu- eller tjänsteproduktion. Hemarbetande och pensionärer kan sekundärkodas efter makes/makas yrke respektive tidigare yrke.

Ett prov med SEI gjordes i Partisynpatiundersökningen¹⁾ maj 74. De begränsningar som telefonintervjun gav i möjligheterna att samla in grunddata, liksom resultat, dvs hur partisynpatier varierade mellan SEI-kategorier, finns redovisade i Statistiska Meddelanden (1974).

I samband med provet av frågeteknik för insamling av grunddata för SEI-klassificering gjordes det flödesschema som visas nedan (se Carlsson m fl, 1974, s 399).

Flödesschema för socio-ekonomisk klassificering

1) Partisynpatiundersökningen, PSU, bygger på telefonintervjuer av ett urval av 9 000 röstberättigade och genomförs två eller, under valår, tre gånger om året.

SEI är numera införd i ordinarie Partisymptatiundersökningen. Frågetekniken har utvecklats, liksom flödesschemat. Det har bl a skett på grundval av erfarenheter som kommit fram via intervjuarna och vid kodningsarbetet. Flödesschemat på omstående sida ger nu en fullständig bild av frågetekniken (se bilaga 1). Det har blivit en ganska komplicerad bild och många intervjufrågor. Fast i praktiken får varje intervjuperson ganska få frågor.

Ett frågeschema efter detta flödesschema fungerar inte, om man, som senare skett i SEI, vill skilja en grupp fria yrkesutövare med akademikeryrken från övriga i företagargruppen och lägga dem till en grupp bland de anställda (benämnd "Högre tjänstemän"). I Undersökningen av levnadsförhållanden, där SEI fortlöpande används, görs en ingående kartläggning av intervjupersonens sysselsättningssituation. Härigenom blir en noggrannare klassificering möjlig - i bemärkelsen säkrare och så att färre fall hamnar i övrig-gruppen eller som oklassificerbara.

En utförlig beskrivning av SEI finns i Meddelanden i samordningsfrågor 1982:4 (SCB, 1982). Synpunkter på hur man kan fråga om yrken ges i kap 9. Rapporter i serien Levnadsförhållanden (tex Vogel, 1987 och Vogel m fl, 1987) ger inblick i hur SEI beskriver det svenska samhället och förklarar skillnader i levnadsvillkor.

Sammanfattningsvis: den grafiska bilden är användbar vid frågekonstruktion för att

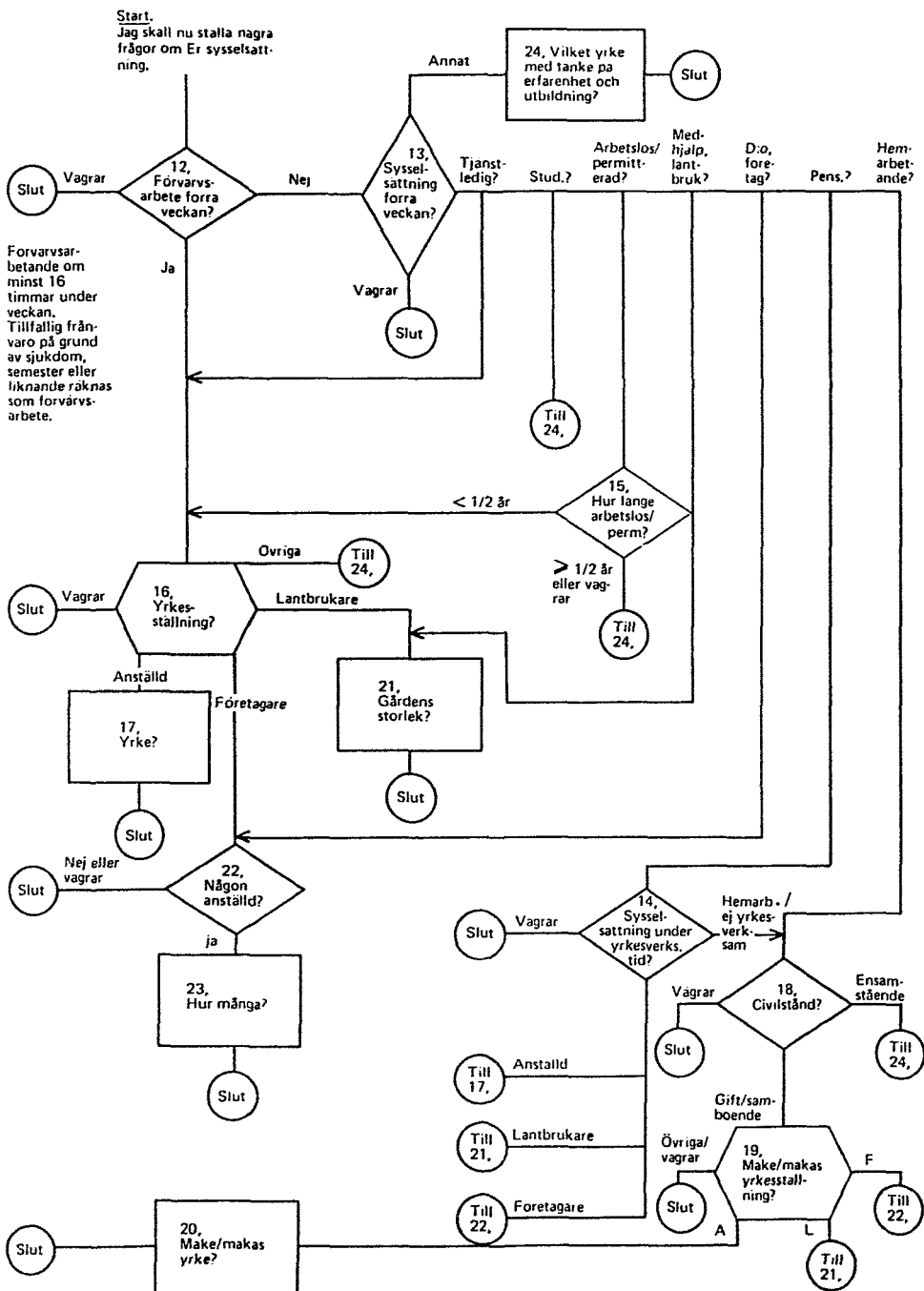
- reda ut strukturen i invecklade informationssituationer
- ge underlag för lämplig ordning mellan variabler och tillhörande frågor
- underlätta det successiva arbetet med finslipningen av frågorna. Den grafiska bilden gör det mycket lättare att diskutera och se effekten i stort av förändringar i blanketten.

Man skulle ju kunna tänka sig att gå ett steg längre - låta den grafiska bilden mer direkt komma in i blanketten. Några exempel finns hos Jabine (1985).

2.5 Att hitta greppet - några exempel

2.5.1 Inledning

Att avgränsa problemen och analysera begreppen är det första steget i operationaliseringsprocessen. Att utifrån detta steg forma en undersökningsdesign med lämplig undersökningspopulation och en frågeblankett som på ett riktigt sätt mäter det vi vill mäta är emellertid ofta en knepig procedur. Här gäller det inte bara att kunna dra statistiskt representativa urval eller att ställa opartiska frågor. Det gäller att hitta ett grepp, som på ett så bra sätt som möjligt belyser just den frågeställning man vill ha belyst.

Att ge generella regler om hur man skall hitta det rätta greppet är svårt. Oftast står man inför ett nytt problem var gång en undersökningsdesign skall utformas. Påhittighet och kreativitet är viktiga ingredienser i detta stadium. Självfallet underlättar erfarenhet av blankettkonstruktion och vana att utforma undersökningar. Att läsa om välgenomtänkta undersökningsuppläggningar och att kritiskt granska exempel av skilda slag är lärorikt. Det är däremot knappast möjligt att lära sig i handböcker att hitta greppet.

2.5.2 Partisympatier

Några av de undersökningar om partisympatier som regelbundet har genomförts i Sverige kan tjäna som ett första exempel på hur ett och samma undersökningsområde kan greppas olika.

TEMOs och Sifos väljarbarometrar

De väljarbarometrar som genomförs i TEMOs (tidigare IMUs) och Sifos regi har metodiskt mycket stora likheter. Datainsamlingen sker via besöksintervjuer¹⁾, och i bägge fallen mäts partisympatierna genom att ett valförfarande efterliknas. De utvalda personerna får sig tilldelade ett antal valsedlar. De skall av dessa välja en - den från det parti de tycker bäst om - och stoppa valsedeln först i ett valkuvert och sedan i ett ytterkuvert. Övriga valsedlar behåller intervjupersonen. Valet sker således anonymt, utan att intervjuaren ser hur intervjupersonen röstar.

SCBs partisympatiundersökningar

SCB samlar in sina data per telefon. Anledningen till detta är att SCB har mycket stora urval - 9000 personer jämfört med omkring 1000 för övriga opinionsinstitut - och att de praktiska och ekonomiska fördelarna med telefonintervjuer är betydande vid så stora urval. I intervjun ställs bl a följande frågor om partisympatier: "Är det något av de politiska partierna som står er närmare än de andra?" De som svarar ja får frågan vilket parti det är, de som svarar nej eller är tveksamma tillfrågas vilket parti de har störst sympati för. En del uppger inte något parti på dessa frågor. De ombeds då att säga om de står närmare respektive har större sympati för "något av de borgerliga partierna eller något av de andra".

Förutom dessa frågor ställs en fråga, där en hypotetisk valsituation framkallas:

Om vi tänker oss att det vore riksdagsval någon av de närmaste dagarna - hur skulle Ni då göra? Skulle Ni rösta, skulle Ni kanske rösta eller skulle Ni inte rösta?

1) Enligt tidningsuppgifter har Sifo från augusti 1985 kompletterat besöksintervjuerna med lika många telefonintervjuer.

Till dem som säger att de skulle rösta eller kanske rösta ställs därefter följande fråga: "Vilket parti skulle Ni då rösta på?"

De som säger att de inte skulle rösta eller inte vet eller inte vill svara får en annan fråga: Om Ni trots allt bestämde Er för att delta, vilket parti skulle Ni då rösta på?

SCBs målsättning är att skatta ett hypotetiskt valresultat - att jämföra med faktiska tidigare valresultat. Det är detta skattade valresultat som i massmedia jämförs med TEMO och Sifo - trots att deras skattningar avser fördelningen på "bästa parti".

En jämförelse mellan de olika strategierna

En första distinktion gäller själva frågornas utformning:

- a) Frågan utformas som ett hypotetiskt val: "Om det vore val idag, hur skulle Ni då rösta?"

Denna teknik tillämpas av SCB.

- b) Frågan gäller vilket parti den intervjuade tycker bäst om.

Tekniken används av Sifo och TEMO.

Taktikröstning kan komma med i alternativ a) men ej i alternativ b). Om man vill förutsäga valresultat borde det vara rimligast att välja alternativ a) eftersom vi vet att människor i ett verkligt val taktikröstar i viss utsträckning. Å andra sidan visar SCBs metodstudier att det inte blir så stor skillnad om man ställer frågor om hur folk skulle rösta i ett hypotetiskt val jämfört med om man ställer frågor om vilket parti folk tycker bäst om. En uppskattad maximal skillnad om två procent anges (Holmberg och Petersson, 1980, s 119). Dessutom är det troligt att det valtaktiska beteendet inte är så lätt att uppamma i en hypotetisk valsituation mellan två verkliga val; det är förmodligen debatt i massmedia som i stor utsträckning påverkar människor att välja taktiskt.

Man kan tycka att det borde vara lite svårare att svara på en fråga om hur man skulle välja i en hypotetisk valsituation jämfört med att säga vilket parti man tycker bäst om. I SCBs undersökning är det dock ingen större skillnad i andelar som svarar med parti mellan frågan om det hypotetiska valet och frågan om något parti står intervjupersonen närmare.

En andra distinktion gäller datainsamlingsmetoden - telefonintervju med frågor om partisympatier kontra besöksintervjuer med imiterad valsituation, dvs att intervjupersonen svarar med valsedlar och valkuvert. Den stora fördelen med den senare valmetoden är anonymiteten. Uppgifter om vilket politiskt parti man röstar på betraktas ofta som känsliga, och effekten av påverkan från intervjuaren kan vara besvärande; detta kan leda till att vissa intervjupersoner

inte besvarar frågan sanningsenligt. Denna effekt minskar med anonyma svarsmetoder. En annan effekt vid känsliga frågor kan bli att bortfallet blir större. Också denna effekt minskar med anonyma svarsmetoder. Fördelen med telefonintervjuer med - de då nödvändiga - icke-anonyma svaren om partisympatier ligger på kostnadssidan. Det blir billigare att göra telefonintervjuer än besöksintervjuer; detta i sin tur kan möjliggöra större urval. Nackdelar vad avser mättekniska överväganden får vägas mot fördelar vad avser statistisk precision. (Flera skillnader i utformningen av de olika partisympatiundersökningarna finns än de som här redogjorts för, bl a när det gäller populationsavgränsningar och vägningsförfaranden. För en närmare redovisning av detta, se Holmberg och Petersson, (1980). Från denna bok har dessutom större delen av ovanstående uppgifter tagits).

I de olika strategier som utvecklats i partisympatiundersökningarna finns således ett samspel mellan val av datainsamlingsmetod och val av urvalsstorlek; i den strategi som utvecklas lägger man ett helhetsperspektiv. Det går inte att välja de bästa mättekniska metoderna, den bästa populationsavgränsningen och den bästa urvalsstorleken. En avvägning av dessa faktorer gentemot varandra måste göras.

Detta är överhuvud taget utmärkande för arbetsprocessen med att hitta greppet. Frågornas utformning är t ex beroende av till vilken population man vänder sig, och vilken datainsamlingsmetod som används, och det är också så att urvalsstorlek och datainsamlingsmetod påverkar varandra.

2.5.3 Komplexa besluts- och valsituationer

Nästa exempel på undersökningsdesign eller att hitta greppet visar just hur frågornas utformning och val av population samverkar med varandra.

Centralt eller decentralt boende?

En undersökning (Arnell-Gustafsson, 1968) skulle belysa följande frågor: Hur vill människor bo? Vill de bo nära naturen, och är de i så fall beredda till relativt långa restider till arbete och affärer? Hur långa restider är de i så fall beredda till? Eller vill de bo centralt? Och är de i så fall beredda att betala högre bostadskostnad för det centrala läget? Hur pass mycket högre bostadskostnader är de i så fall beredda att betala?

Att ställa frågor om dessa förhållanden är svårt av flera skäl. Ett skäl är följande: Vi vet att människor ofta anger att de trivs bra med sin nuvarande bostad, hur än denna bostad ser ut. Att uttala sig om alternativa boendeformer på ett rättvisande sätt är mycket svårt; ofta saknas helt enkelt erfarenheter av olika boendeformer.

Ett annat skäl är att det ofta är svårt att ställa den intervjuade inför realistiska alternativ. Man måste lägga vissa restriktioner på valen. Om man t ex låter

intervjupersonen välja först mellan olika grader av närhet till natur, sedan mellan olika kostnadsalternativ, sedan mellan olika grader av närhet till centrum osv - finns risken att man som undersökningsresultat finner att människor i allmänhet vill bo i billiga småhus, centralt i Stockholm och med närhet till naturen. I preferensundersökningar gäller det att på ett smidigt sätt få folk att välja mellan olika realistiska alternativ, och helst också att få dem att värdera olika delkomponenter i dessa alternativ.

För att - åtminstone delvis - lösa dessa problem valdes i den aktuella undersökningen följande strategi:

Som population valdes en grupp människor som under de senaste tre åren flyttat. Flyttningarna skulle vara av två olika slag: dels flyttning från ett icke centralt till ett centralt läge i förhållande till stadens centrum, dels flyttning från ett centralt till ett icke centralt läge. Genom detta selektiva val av population garanterades att de människor som skulle besvara undersökningens frågor hade erfarenhet av såväl icke centralt som centralt boende, och att de förhoppningsvis var mer medvetna om sina egna attityder än vad människor i allmänhet är. Dessutom var det intressant att jämföra flyttningsorsaker och allmänna preferenser hos två grupper som nyligen gjort flyttningar av så olika karaktär.

Till dessa två grupper ställdes således dels frågor om den nyligen genomförda flyttningen, dels frågor om allmänna preferenser vad gäller boendet. Om den nyligen genomförda flyttningen ställdes frågor av följande slag: Varför hade man flyttat? Vad tyckte man var bra respektive dåligt i den tidigare miljön? Vad tyckte man var bra respektive dåligt i den nuvarande miljön?

När det gällde allmänna preferenser tillämpades en strategi med hypotetiska val. Dessa utformades på följande sätt: Intervjupersonen fick två kort (A och B), på vilka det fanns dels verbala beskrivningar av två bostadsmiljöer, dels fotografier som illustrerade dessa miljöer. Miljö A var en förortsmiljö, som låg 3 km från stadscentrum, med relativt stort utbud av affärer och serviceanordningar. Miljö B var ett mindre samhälle, 8 km från stadscentrum, med mindre utbud av affärer och serviceanordningar. Intervjupersonen blev ombedd att välja bostadsmiljö under förutsättning att bostadsstandard och bostadskostnad var lika för A och B. Då intervjupersonen valt miljö, höjdes dels priset för den valda miljön, dels ökades avståndet till stadscentrum, och intervjupersonen fick ange hur länge han fortfarande höll fast vid sitt ursprungliga val. Avståndsökningarna illustrerades med skisser.

Exempel på frågor:

(Intervjupersonens ursprungliga val är B):

Om nu kostnaderna för alternativ B skulle bli 10 % högre per månad än för alternativ A, skulle Ni då fortfarande välja alternativ B?

☐ Ja ☐ Nej

OM JA:

Om nu kostnaderna för alternativ B skulle bli 25 % högre per månad än för alternativ A, skulle Ni då fortfarande välja alternativ B?

☐ Ja ☐ Nej

Tänk Er nu tillbaka till utgångspunkten, så att det kostar lika mycket att bo i A som i B!

Om A:s läge var som förut, men förhållandena för B ändrades så att B låg 1,5 mil eller 20 minuters bilväg från stadscentrum och med kommunikationer dit var eller varannan timme, skulle Ni då fortfarande välja B?

☐ Ja ☐ Nej

OM JA:

Om A:s läge var som förut, men förhållandena för B ändrades så, att B låg 3 mil eller 30 minuters bilväg från stadscentrum, med kommunikationer dit 4 gånger per dag, skulle Ni då fortfarande välja B?

☐ Ja ☐ Nej

Då intervjupersonen gjort detta första val mellan A och B fick han göra ett nytt val, denna gång mellan A och en ny miljö, C. C var den utpräglade stadsmiljön, med kvartersbebyggelse, och belägen så gott som i stadscentrum. Även här höjdes priset för den valda miljön och, om intervjupersonen valt A, avståndet till stadscentrum. Intervjupersonen fick slutligen, analogt med det föregående, göra ett val mellan miljöerna B och C.

Genom att lägga upp undersökningen på detta sätt vanns följande fördelar:

- Valet av population gjorde att vissa former av frågor kunde ställas, som annars är svåra att ställa till folk i allmänhet. Den valda populationen kunde förväntas vara mer medveten med avseende på undersökningsrelevanta variabler, beroende på att man nyligen gjort ett reellt val (en flyttning). En relativt avancerad frågekonstruktion kunde därför användas. Å andra sidan fanns det också en nackdel med den valda populationen: det fanns förmodligen en ovanligt stor risk för efterrationaliseringar i den. Människor som just gjort ett val av något slag vill gärna betrakta sitt beslut som det bästa och kan därför vara mindre öppna för andra alternativ.
- Den relativt avancerade frågekonstruktionen i undersökningen bestod av ett frågebatteri med val mellan olika boendalternativ, där avstånd och kostnader varierades. Genom denna strategi sökte man lösa problemet med att preferensundersökningar ofta ger orealistiska alternativ som främsta resultat.

Det exempel som vi redogjort för kan ses som en tillämpning av en mer allmän strategi för att mäta hur människor fattar beslut i komplexa valsituationer. Hoinville (1977) redogör för hur man vid institutet för Social and Community Planning Research i London utvecklat och utvärderat en sådan strategi kallad The priority evaluator method. I grova drag går den till på följande sätt: Den svarande får ett antal skalor presenterade för sig att använda för att poängsätta några utvalda aspekter av sin boendemiljö, t ex lägenhetsstorlek, storlek på trädgården och trafikintensitet kring bostaden. Den svarandes första uppgift är att ange sin nuvarande situation på varje skala. Den totala poängen räknas ut för varje individ. Denna totala poäng får han sedan till sitt förfogande, men får disponera den fritt efter hur han helst skulle vilja ha den fördelad på de olika skalorna. På så sätt får man fram vad han är beredd att offra med avseende på en aspekt för att få förbättringar med avseende på en annan.

Förutsättningarna kan sedan varieras, allt efter vad man är intresserad av i undersökningen. Så kan t ex ytterligare skalor introduceras eller den totalpoäng man har att röra sig med varieras.

Skalornas utformning och poängsättning är självfallet av central betydelse. Antalet skalor som den svarande skall prioritera mellan i samma valsituation kan vara upp till åtta-tio, enligt de test som gjorts vid det engelska institutet. Det är en fördel om skalorna kan vara centraliserade, dvs att de flestas utgångsvärdet ligger i mitten. Skalorna bör vara oberoende i förhållande till varandra. - Ytterligare aspekter på skalornas utformning ges i Hoinville (1977). (Se också Rossi och Nock, 1982, för exempel på hur man kan använda en "faktoriell design" för att studera komplexa valsituationer i en survey.)

2.5.4 Grad av konkretion

En viktig faktor vid valet av grepp handlar om graden av konkretion, givet ett fenomen som man vill studera. Dess omfång kan dels definieras genom att element som ingår räknas upp, dels genom att man anger de principer efter vilka fenomenet avgränsas. Översatt till frågeområdet kan det handla om att vi i en fråga ger en definition och avgränsning av det (mångfacetterade) fenomen vi är ute efter eller att vi specificerar fenomenet i en uppsättning (konkreta) delfrågor. Frågetekniskt handlar det om två skilda grepp, vart och ett med sina problem och fördelar. Några exempel från SCB-verksamhet kan anföras.

En av hälsoindikatorerna i ULF är förekomst av långvariga sjukdomar. Detta mäts med frågorna: "Har Ni någon långvarig sjukdom, besvär efter skada, något handikapp eller annan svaghet?" och "Tar Ni regelbundet medicin för någonting?" Upp till sex sjukdomar eller besvär kan anges. SCBs intervjuare antecknar svaren som sedan kodas enligt den internationella sjukdomsklassificeringen.

Ett annat sätt att fråga om sjukdomar är att helt enkelt räkna upp en rad sjukdomar eller besvär och för vart och ett fråga om den intervjuade möjligen har det. Frågar man på det viset erhålls högre frekvenser av rapporterade

besvär, eftersom man inte tillämpar restriktionen att det ska vara en långvarig sjukdom. Några sådana frågor ställdes i ULF 1980-81 (för en diskussion, se t ex Lindberg, 1985) och i ULF 1988-89. Denna princip har också använts i Levnadsnivåundersökningen.

Vi skall här inte göra något direkt försök att värdera frågesätten. Men de illustrerar ett dilemma man har som frågekonstruktör. Genom att höja abstraktionsnivån kan man spara frågeutrymme, men man tar samtidigt risker, jämfört med att fråga mer konkret och specificerat.

Ett närliggande fall har vi hämtat från två relativt omfattande intervjuundersökningar kring statistikproduktionen och den personliga integriteten (dokumenterade i SCB, 1977a och 1985a). Ett fenomen som då belystes gällde "intrång i privatlivet". I den första undersökningen ställdes frågan:

Har det under de senaste 5 åren inträffat något som Ni själv betraktar som intrång i Ert privatliv?

- 1 JA
- 2 NEJ _____> Fråga 49
- 3 VET EJ/MINNS EJ _____> Fråga 49

Vad var det för händelse (SENASTE)?

.....

.....

.....

Således en fråga enligt den första principen, dock med angivande av att det är den intervjuade själv som bestämmer hur fenomenet avgränsas, i stället för försök till definition. En inte alldeles ovanlig lösning för att hålla nere mängden information i frågan (även om i detta fall tidigare frågor i intervjun åtminstone delvis kunnat fylla fenomenet med innehåll). I den andra undersökningen hade, som framgår av sid 36, 10 situationer specificerats. Den först exemplifierade frågan belyser intrång som inträffat, den andra inte har någon sådan begränsning. 10 % av de tillfrågade uppgav att de råkat ut för något intrång de senaste 5 åren. Från den senare undersökningen kan noteras att t ex 30 % upplevde adresserad reklam och 39 % att bli uppringd av företag som vill sälja varor som intrång. Något som förmodligen ganska många råkat ut för under en 5-årsperiod.

Hur skulle då den första frågan ha sett ut, med en definition av det efterfrågade inlagd? Det är uppenbarligen inte lätt att någorlunda kort definiera vad intrång i privatlivet är. Det är kanske tänkbart att hitta en juridiskt klar och oantastlig formulering, men hur blir det då med begripligheten vid en intervju? Om man istället ger sig in på en exemplifiering, som rimligen måste bli starkt begränsad, löper man risker vad gäller exemplens styrande effekt.

"Människor har olika syn på privatlivet och vad som kan räknas som intrång i privatlivet. LÄMNA SVARSKORT FRÅGA 23".

	Stör mig inte alls	Är något besvä- rande	Ser det som ett intrång i privat- livet	VET EJ
Hur reagerar Du:				
a) för en identitetskontroll på systembolaget	1	2	3	4
b) för TV-övervakning av varuhus	1	2	3	4
c) om någon myndighet ber Dig medverka i en statistisk undersökning	1	2	3	4
d) för reklam som kommer i brevlådan med Ditt namn på	1	2	3	4
e) för en poliskontroll av om Du druckit alkohol vid bilkörning ("ballong-blåsning")	1	2	3	4
f) om ett marknadsinstitut ber Dig medverka i en undersökning om t ex vilket tvättmedel Du använder	1	2	3	4
g) för TV-övervakning av offentliga platser	1	2	3	4
h) om Du blir uppringd av ett företag som vill sälja några varor	1	2	3	4
i) att det finns uppgifter om bl a Din ålder och inkomst i offentliga register	1	2	3	4
j) om Du blir kroppsvisiterad i tullen	1	2	3	4

(Från SCB, 1985a).

I en annan SCB-undersökning som gällde allmänhetens inställning till statistik och statistikproduktionen, ställdes följande fråga:

SCB vill vara en objektiv och opartisk myndighet. Anser Du att SCB lyckats med detta?

Ja, i stort sett
Ja, delvis
Nej, inte alls
Vet inte

(SCB, 1989a)

Frågan ingick i en postenkät (SCBs Omnibuss). Här avhandlades ett svårt frågeområde i en abstrakt formulering - vad innebär det att vara en "objektiv och opartisk myndighet"? Avgränsningen av fenomenet lämnas till den svarande. Frågan föregicks av några andra frågor kring statistik och SCB. Det finns flera aspekter man kan lägga på denna fråga och den kommer att tas upp igen i kap 4 och 5. På frågan svarade 39% "Vet inte" (35% "Ja, i stort sett", 23% "Ja, delvis" och 3% "Nej, inte alls"). Den höga andelen vet-ej-svar återspeglar att man haft svårt att ta ställning i frågan. Men till vad?

I kapitel 4 skall ytterligare exemplifiering ges, med resultat från en studie med surveyfrågor kring arbetsmiljö.

2.5.5 Att ge sig på "de stora frågorna"

Surveyfrågor har förvisso ställts i de mest skilda ämnena, så också om människors livsåskådning. I det projekt som närmast skall presenteras ville man få fram en statistiskt representativ bild av svenska folkets syn på livsåskådningsfrågor. Livsåskådning definierades i projektet som "de teoretiska och värderingsmässiga antaganden som utgör eller har avgörande betydelse för en övergripande bild av människan och världen och som bildar ett centralt värderingssystem och som ger uttryck åt en grundhållning" (Jeffner, 1988a, sid 7). I en första specificering av begreppet pekades ett antal exempel på "livsfrågor" ut. En livsfråga anges som en fråga som man får svar på inom en viss livsåskådning - frågan om meningen med livet, om vårt ansvar, om skuld och oskuld, osv.

Hur skall man i detta fall "hitta greppet"? Är det överhuvudtaget rimligt att tänka sig att fråga om livsåskådningar i en surveysituation? Är det inte så att insikt i någon annan människas livsåskådning får vi först efter ett eftertänksamt, många gånger kanske trevande, samtal med vederbörande? Det ligger nära till hands att först tänka sig att livsåskådningar bara kan belysas med hjälp av teknik som liknar ett samtal, med vad som brukar betecknas som "kvalitativa" metoder (se t ex Eneroth, 1984 och Holter och Kalleberg, 1982). Text så att man gör ingående, bandinspelade intervjuer där samtalets manövrerbarhet bibehålls och olika uppslag kan följas upp fritt. Intervjuerna utförs av personer

som är väl insatta i ämnet och som själva sedan analyserar svaren. Jeffner har främst två invändningar mot att samla in sina data på ett sådant sätt. Den viktigaste är att det av praktiska skäl sällan är möjligt att göra så många intervjuer att resultaten i någon mening kan generaliseras till hela befolkningen - ett uttalat syfte med projektet. En andra invändning gäller det tekniskt svåra och ofta tidskrävande arbetet att ta hand om den insamlade informationen från även ett måttligt antal intervjuer.

Men det finns egenskaper i kvalitativa förfaranden som Jeffner vill ta tillvara. Man kan räkna med att frågor om livsåskådning aktualiserar tänkesätt och reaktioner som inte ligger färdiga och formulerade. Det blir då viktigt att denna aktualisering sker i en situation som inte alltför mycket skiljer sig från de situationer där livsfrågor aktualiseras i verkliga livet. Här ger en friare intervjuform bäst resultat. Det är mindre risk att själva frågandet styr - t ex begränsar de hållningar som aktualiseras. Slutsatsen blev att lämpligast var en undersökningsmetod med intervjuer vid personliga besök, i ett samtalsklimat och med frågor med öppna svarsalternativ.

Men det bedömdes som svårt att med frågor med öppna svarsalternativ täcka hela det område som kan tänkas bli aktualiserat och ändå orka med ett större antal intervjuer, för att tillgodose representativitetskrav. I denslutliga uppläggen kombinerades intervjun med en uppföljningsenkät med frågor med bundna svarsalternativ. På så sätt kunde man också jämföra metoderna. Man måste ha klart för sig att detta "halvöppna" grepp ledde till avsevärt efterarbete med det insamlade materialet. I allmänhet är intervjuundersökningar ganska hårt standardiserade, med frågor med givna svarsalternativ. (Se vidare diskussionen i avsnitt 5.1 om valet mellan öppna svar och givna svarsalternativ.)

Några exempel på frågor:

Vårt liv handlar till stor del om praktiska och näraliggande problem. Vi behöver mat, kläder, bostad och pengar för att leva. Därför är det inte underligt att mycket i det dagliga livet kretsar kring sådana behov. Men människor funderar också över frågor som gäller livet i stort: Vad är det som egentligen är viktigt i livet? Hur skall man leva riktigt? Vad bestämmer våra liv? Vad för slags värld lever vi i? Vilken plats har jag i samhället? Hur känns det att leva? Finns det ett liv efter detta? Sådana frågor kallas livsfrågor.

Det finns en del människor som uttalar sig i TV eller böcker om livsfrågor. Deras åsikter vet vi rätt mycket om. Men vad människor i allmänhet tänker är ganska okänt. Den här undersökningen vill ta reda på just det.

Fråga 1	Funderar Du på sådana här livsfrågor?
	1 Ja, ofta
	2 Ja, ibland
	3 Nej

- Fråga 9 Om Du jämför Dig själv med andra människor tycker Du då att Du är en gynnad eller mindre gynnad person?
- 1 Gynnad ... I vilket avseende?
 - 2 Mindre gynnad ... I vilket avseende?
 - 3 Både gynnad och mindre gynnad
- Fråga 15 När man tänker på hur det är i världen i stort kan man undra över vad det är som bestämmer utvecklingen. Vissa länder har det bra, andra har det dåligt. En del folk går under och andra utvecklas. Vad tror Du det är som gjort att det blivit som det är i världen?
- Fråga 17 Bör man visa större respekt för människan än för andra levande varelser?
- 1 Ja... Varför?
 - 2 Nej.. Varför inte?
 - 3 Både ja och nej
 - 4 VET EJ

Hur gick det med intervjuandet? Man hade ett riksomfattande urval av ungefär 600 personer. 67 % blev intervjuade. Med tanke på ämnet är det kanske inte alltför överraskande att intervjuandet gick trögt. SCBs intervjuare användes. Intervjuarna fick viss extrautbildning. Det säger sig självt att utbytet av sådana intervjuer - i bemärkelsen mängd information om livsåskådning - i hög grad beror av samspelet mellan intervjuare och intervjuperson. Om man som i det här fallet släpper efter på standardiseringen av intervjusituationen, ger man också större utrymme för skillnader mellan intervjuare.

I sin analys jämför Jeffner intervju- och enkät delen. Hur är överensstämmelsen då samma eller liknande frågor belysts i båda delarna? Detta gällde tex vad man lägger vikt vid i livet. Här framträdde skillnader, så att man vid en öppen fråga (i intervjun) lade större vikt vid privata värden (det egna livet, familjen, den närmaste omgivningen) medan man vid en fråga med givna alternativ i enkät delen lade störst vikt vid det globala värdet "en värld i fred". Jeffner anför att människan har olika skikt av värderingar, varav ett utgörs av det man verkligen själv står för, ett annat av det man anser att man bör tycka i värderingsfrågor (den moral man möter i socialt accepterade normkällor). Försöksvis stannar Jeffner vid ståndpunkten att svaren vid den öppna frågan ger en bra bild av det centrala värderingssystemet, medan enkätfrågan ger ett starkare genomslag av de "officiella" värderingarna. Även dessa får dock

betraktas som centrala för individen. Resultaten återger en spänning eller konflikt i individens centrala värderingssystem - mellan inriktningen på privatsfären och accepterandet av globala värderingssätt.

Ett av frågeexemplen ovan gällde människans värde. Man fick, som man uppfattade det, överraskande svar: 37 % svarade "ja", 44 % "nej" och 17 % var tveksamma på frågan huruvida man bör visa större respekt för människan än för andra levande varelser. Man hade väntat sig en stor majoritet ja-svar. Med utgångspunkt från dessa resultat ville man i en senare undersökning gå närmare in på människovärdet. Denna undersökning kom att gälla två områden: dels hur man uppfattade förhållandet mellan människor och andra levande varelser, dels graderingen av människor inbördes.

Undersökningen finns redovisad i Jeffner (1988b). Frågorna ställdes av Sifo och hade i detta fall givna svarsalternativ. Ordet "respekt" som hade använts i den tidigare frågan kunde misstänkas leda till missuppfattningar. I den nya undersökningen ställdes folk inför ett val mellan två ståndpunkter. Dessa stod upptagna på ett kort som intervjuaren överlämnade till intervjupersonen. Ståndpunkterna framfördes av två tecknade figurer och var:

- a. Människan har ett högre värde än allt annat levande. Djuren har lägre värde än människor.
- b. Människor och djur har samma värde.

Intervjupersonen tillfrågades om vem som hade rätt. Resultaten var i enlighet med dem man tidigare erhållit: 27 % valde a., 66 % valde b. och 7 % var tveksamma.

Resultaten tolkas så att en syn som avviker från den traditionella håller på att växa sig stark. Yngre personer tenderar också att i högre grad ansluta sig till en "ekologisk" syn. Den tolkningen verkar rimlig. Men man kan förstås fråga, vilket en del massmediekommentarer skämtade kring, hur folk kommer att välja om de ställs inför olika mer konkreta val mellan djur och människa.

Den andra aspekt man tog upp gällde gradering mellan människor inbördes, närmast likavärdesprincipen vid påtvingade prioriteringssituationer. Följande inledningsfråga ställdes:

Fastän man strävar efter att ge alla människor den vård och omsorg de behöver kan det vid ett visst tillfälle vara så att resurserna är begränsade och man tvingas välja en som skall ges företräde framför en annan. (Det kan t ex vid någon tidpunkt vara brist på dialysapparater för njursjuka.) Om man, trots att man försökt undvika det, hamnar i en sådan situation att endast en av två kan få vård - vem anser du skall få vård i följande fall?

Därefter presenterades fem olika fall, där intervjupersonen skulle ange om en av de två beskrivna skulle prioriteras eller om lotten skulle få avgöra.

Man måste välja mellan en ung under 30 år och en gammal, över 70 år.
Vem skall ges företräde när allt annat är lika?

	%
1 Den unge ges företräde	74
2 Den gamle ges företräde	3
3 Man får lotta	10
4 Tveksam, vet ej	13

Man måste välja mellan en svensk och en utlänning.

1 Svensken ges företräde	29
2 Utlänningen ges företräde	0
3 Man får lotta	47
4 Tveksam, vet ej	24

Man måste välja mellan en som vårdat hälsan och en som vanskött hälsan.

1 Den som vårdat ges företräde	49
2 Den som vanskött ges företräde	2
3 Man får lotta	29
4 Tveksam, vet ej	20

Man måste välja mellan en person med småbarn och en utan småbarn.

1 Den med småbarn ges företräde	65
2 Den utan småbarn ges företräde	1
3 Man får lotta	18
4 Tveksam, vet ej	16

Man måste välja mellan en chef som många är beroende av och en vanlig anställd.

1 Chefen ges företräde	9
2 Den vanlige anställde ges företräde	9
3 Man får lotta	53
4 Tveksam, vet ej	29

Alternativet tveksam/vet ej lästes inte upp.

Här användes alltså ett standardiserat förfarande, med likavärdesprincipen reducerad till fem grovt skisserade fall. Dessa presenterades i samma ordning för alla intervjupersoner. Det kan antas att utrymmet för att ställa frågor var starkt begränsat och nödvändiggjorde förenklingar av ett i sig stort, besvärligt och känsligt frågeområde.

Det finns risk för att svaren skulle återge vad socialt accepterade normkällor anger vara riktigt. Det förefaller dock svårare att i detta fall hänvisa till sådana förklaringar. Ett slags mönster framträder i svaren såtillvida att gamla, barnlösa, "slarviga" och utlänningar kommer längre ner på värderingsskalan. Lottningsalternativet, som väl närmast uttrycker likavärdesprincipen får en närmast påfallande låg andel vid val mellan ung och gammal och mellan en person med småbarn och en utan.

Vi har här främst velat illustrera hur man, trots en trång ram, hittat ett "grepp" att göra ett stort och ömtåligt problemområde hanterligt. Området är utan tvivel aktuellt, men föga diskuterat öppet. Ett av syftena med intervjufrågorna var att väcka diskussion. I en sådan diskussion aktualiseras inte bara resultaten, som kan te sig skrämmande, utan också frågor om hur man gjort för att nå dem. Man kan t ex ifrågasätta om denna typ av frågor skall ställas i surveysituationer (jämför det antydda kunskapsteoretiska perspektivet på begreppet levnadsnivå i avsnitt 2.2). Är det etiskt försvarligt att sätta folk i valsituationer där de inte riktigt vet vad deras ställningsstaganden kan komma att användas till? Får man förenkla valen på detta sätt? Hur är det med de personer som inte accepterar förutsättningarna, har de bara försvunnit i tveksam/vet ej-kategorin? Helt klart är att resultaten från denna typ av surveyfrågor måste användas mycket varsamt.

2.5.6 Liten översikt av olika sätt att ställa känsliga frågor

Även vid en långt driven specificering på aspektnivå finns utrymme för olika grepp, vilket torde framgå av nedanstående exempel på hur man kan närma sig ett känsligt ämne.

Barton, A J: Asking the embarrassing question (Barton, 1958).

Ämne: "killing your wife".

- 1 Casual approach:
Do you happen to have murdered your wife?
- 2 Numbered card system:
Would you please read off the number on this card which corresponds to what became of your wife?
- 3 "Everybody" approach:
As you know, many people have been killing their wives these days. Do you happen to have killed yours?
- 4 "Other people" approach:
a) Do you know any people who have murdered their wives?

P A U S E for reply and then

b) How about yourself?

5 Use the sealed ballot box system¹⁾ if people are specially touchy.

6 Put the question at the end of the interview.

Vi skall återkomma till några av dessa frågegrepp i kap 4, men då med anknytning till något mer realistiska surveysituationer. Ytterligare en möjlighet vore att använda randomiserad svarsteknik, dvs att utnyttja olika möjligheter att ge uppgiftslämnaren anonymitetsskydd genom att föra in slumpmekanismer i svarsprocessen (se vidare kap 4).

2.6 Att tänka på

Kapitlet har inte syftat till någon enhetlig framställning av hur operationaliseringen bör gå till. Men det innehåller några budskap som vi tror kan vara värda att upprepa.

- Arbetet med att formulera konkreta frågor börjar ofta för tidigt. Det är viktigt att noggrant tänka igenom det problem som skall belysas, att specificera begrepp och att skaffa sig en överblick av vilka variabler som är väsentliga att ta med i undersökningen innan man konstruerar frågorna. Olika former av empiriska förstudier kan då behövas.
- Det är svårt att ge några generella regler för hur detta viktiga och inledande arbete skall gå till. Att formulera om teoretiska problem och begrepp till frågor "i fältet" som är enkla och naturliga för människor att besvara är inte lätt. Kreativitet, fantasi och inlevelseförmåga är viktiga ingredienser i detta skede av operationaliseringsprocessen. Att ge handboksregler för hur man skall "hitta greppet" för en undersökning eller hur man finner den design eller strategi som är den bästa går knappast. Att läsa om och diskutera hur man löst problemen i tidigare undersökningar ger förmodligen den bästa utbildningen för detta arbete.
- "Att hitta greppet" innebär att man samtidigt tar hänsyn till en mängd olika delar i undersökningens uppläggning. Problemformulering, frågekonstruktion, urval och datainsamlingsmetod hänger samman och påverkar varandra. Frågorna i en blankett kan utformas olika beroende på vilken typ av människor man vänder sig till och vilken datainsamlingsmetod som används.

1) Förfaranden av den typ som t ex Sifo och TEMO använder för att mäta partisympatier. Se avsnitt 2.5.2.

Kap 3 Om surveyfrågors varierande tillförlitlighet

3.1 Inledning

"Murphy, whose law¹⁾ seems inexorable in many areas of human endeavor, must be especially delighted with survey research". (Rodgers m.fl., 1982, s280).

Citatet ovan kan verka som en resignerad summering av det hopplösa i att via omsorgsfull frågekonstruktion lösa mätproblemen när man använder surveyfrågor. Detta är dock varken artikelförfattarnas eller detta kapitelts avsikt. Men det är en del av surveyverkligheten att den i varierande grad präglas av osäkerhet - utöver den osäkerhet som hör ihop med att dra slutsatser från ett urval av individer som besvarat surveyfrågor till en population. I detta kapitel presenteras resultat från ett antal metodstudier kring surveyfrågors tillförlitlighet.

Kapitlet kan verka hårdsmält, i varje fall som introduktion till surveyfrågeproblemen. Det har ändå bedömts som angeläget att på ett tidigt stadium presentera detta material. Mycket av diskussionen och frågeexemplifieringen i senare kapitel kretsar ju kring tillförlitlighetsproblem. Här är huvudtemat hur tillförlitligheten kan variera mellan surveyfrågor. Eftersom tillförlitligheten redovisas efter kvantitativa mått, blir det nödvändigt att göra en delvis teknisk presentation.

3.2 Tillförlitlighet enligt Levnadsnivåundersökningen

Vi börjar med några exempel från Levnadsnivåundersökningen (LNU). Urvalet från Låginkomstutredningens undersökning 1968 intervjuades åter 1974 och 1981, varvid samma frågor ställdes.

1) Murphy's law säger som bekant att, milt uttryckt, om någonting kan gå fel, så gör det det.

Bl a ingick ett trettioital frågor av retrospektiv karaktär, ungefär enligt mönstret Har Ni någon gång ...? Korstabulerar man svaren från 1968 med motsvarande från 1974, skall man i princip för denna typ av frågor få en tom cell, nämligen cell b nedan:

		1974	
		Ja	Nej
1968	Ja	a	b
	Nej	c	d

För frågan "Har Ni någon gång skrivit någon insändare eller någon artikel till någon tidning eller tidskrift?"¹⁾ erhöles följande tabell (från Norlén, 1977):

		1974		
		Ja	Nej	
1968	Ja	304	160	464
	Nej	247	4 006	4 253
		551	4 166	4 717

En tredjedel (160/464) av de personer som 1968 uppgav att de skrivit insändare eller artikel förnekade detta 1974. I sin sammanställning ger Norlén skattningar av felsannolikheter för olika frågor, i termer av "falska negativa" och "falska positiva". För frågan ovan beräknades de till 0,15 och 0,03, respektive. Resultaten, med den antagna underliggande statistiska modellen, visar i stort sett på låga värden för falska positiva och på rätt betydande variation och i många fall höga värden för falska negativa. För t ex en fråga om man någon gång deltagit i en offentlig demonstration beräknades andelen falska negativa till 0,29 och för en fråga om man någon gång kontaktat en person i ansvarig ställning för att påverka ett beslut i en samhällsfråga beräknades andelen falska negativa till 0,42.

Bara i ett fall, huruvida man skulle kunna åta sig att själv författa en skrivelse och överklaga ett beslut av en myndighet, är andelen falska positiva större än andelen falska negativa (0,14 mot 0,06,). Men den frågan hade en något annorlunda karaktär än övriga.

1) Med tanke på diskussionen i föregående kapitel av levnadsnivåbegreppet i termer av resurser. Resursperspektivet framträder kanske tydligare i den efterföljande frågan inom samma komponent, "Skulle Ni kunna åta Er att själv författa en skrivelse och överklaga ett beslut av en myndighet?"

Norlén's slutsats blir att svarsfelen vid retrospektiva surveyfrågor är ett allvarligt problem (se också diskussionen i Janson, 1981).

För att återgå till cell b i tabellen ovan: svaret ja 1968 och svaret nej 1974 kan inte båda vara sanna, men båda kan vara falska. Det ligger förstås nära till hands att anta att minnes effekter, dvs ett systematiskt fel, är den gemensamma förklaringen till andelen falska negativa över uppsättningen av frågor, men att deras inverkan beror av frågans karaktär.

Genom att man upprepat 1968 års undersökning och genom att vissa frågor haft sådan karaktär att de förväntas få samma svar, har det sålunda varit möjligt att kasta visst ljus över svarsfelen vid retrospektiva frågor. Den avvikande frågan, med övervikt för falska positiva, ger anledning att fråga hur det mer allmänt ser ut beträffande svarsfelen i surveyfrågor av den typ som används i levnadsnivåmätningar. En belysning av den frågan kräver andra typer av data än de ovan behandlade. (Det bör kanske tilläggas att det förhållandet att det i LNU finns tre mätningar ger ytterligare möjligheter att belysa svarsfelen.)

3.3 Återintervjuer i Undersökningen av levnadsförhållanden (ULF)

3.3.1 Bakgrund

De studier som redovisas här har sin grund i psykologins test-retest-tradition. Vi är intresserade av surveymätningars reliabilitet eller tillförlitlighet. Test-retest-förfaranden ser reliabiliteten som en fråga om stabilitet i resultat vid två likvärdiga mätningar med samma mätinstrument och på samma individer. I praktiken kan det vara svårt att från test-retest-förfaranden få tillräckligt rena mått på tillförlitligheten. Vid psykologiska mätningar (test, skalor) innebär förfarandet risker för effekter av, grovt sett, tre slag, sammanhängande med

- övning
- minne
- grad av stabilitet i den egenskap/förmåga testet är avsett att mäta.

De två första effekterna kan medföra en överskattning av ett tests tillförlitlighet genom att de individer som testas vid det andra mättillfället kan testet bättre eller minns hur de svarade första gången. Den tredje effekten kan innebära en underskattning, därigenom att faktiska förändringar hos testindividerna i avseenden som berörs i testet kommer in.

Tillämpning vid utprovning av frågor i surveysammanhang kan också spåras relativt långt tillbaka i surveyhistorien; så tex föreslog Sletto 1940 i en artikel om frågeutprovning att förfarandet borde utnyttjas (Sletto, 1940). Upprepade mätningar i form av återintervjuer var tidigare relativt sällsynta vid SCB. Under senare år har dock ett antal studier för att pröva och utvärdera surveyfrågor genomförts, bl a i ULF.

Användbarheten av upprepade mätningar sammanhänger med i vilken utsträckning de kan leva upp till vissa grundkrav. Vid test-retest är de knutna till graden av kontroll över ovan nämnda tre grupper av faktorer. Vid tillämpning i surveysammanhang blir bilden ytterligare komplicerad.

Vi vill ha tillförlitliga data även i surveysammanhang. Testteorin ger ett reliabilitetsmått i form av korrelationen test- retest, givet att vissa antaganden gäller (Bohrnstedt, 1983) nämligen antaganden om "okorrelerade mätfel", m fl. Det finns ett antal svårigheter förknippade med dessa antaganden i survey-sammanhang (se t ex diskussionen i Bohrntstedt samt Rodgers m fl, 1982).

Upprepade mätningar innebär att man använder samma mätprocedur eller åtminstone mäter samma sak, minst två gånger på samma objekt. Vidare skall mätningarna vara oberoende. Kravet på oberoende leder till en strävan efter långa intervall mellan mätningarna. Det är ju också så att ju kortare tidsintervallen är desto större stabilitet finner man i mätningarna. Om intervallet är kort kan folk komma ihåg de svar de gav vid första tillfället och därigenom ge en överdriven bild av tillförlitligheten i svaren. Om man i stället ökar avståndet, kan man få problem med t ex frågor knutna till referensperioder. Sannolikheten för faktiska förändringar mellan mättillfällena ökar ju också med avståndet. När man använder ett kort intervall kan procedurer som befrämjar kravet på oberoende innebära att man prövar ändringar i frågekontext, -ordning eller -form. Men detta får inte leda till att man bryter mot kravet på att mäta samma sak vid båda tillfällena. Det är därför ett intrikat problem att hitta en lämplig balans mellan olika krav.

I surveysammanhang arbetar vi relativt sällan med skalor och test eller ens med flera indikatorer på samma fenomen. Kravet är oftast att svaren på enskilda surveyfrågor skall stå för sig själva - och i någon mening gälla utanför den speciella situation i vilken de genererats. Kravet på stabilitet är knutet till fenomenets karaktär och till den tänkta användningen av resultaten. Vi väntar oss att svaren på frågor gällande bedömningar, attityder eller, i stort, subjektiva förhållanden skall svänga mer än svar på frågor gällande faktiska förhållanden och beteenden. För vissa frågor kan vi tänkas kräva att de skall vara stabila även om kravet på likvärdighet i mätningar inte helt är uppfyllt, för andra kan vi finna det väsentligt att inga procedurskillnader föreligger. Allt detta leder till komplikationer vid den praktiska tillämpningen av test-retest-förfaranden i surveysammanhang.

3.3.2 Uppläggning och genomförande

De första återintervjuerna i ULF gjordes 1979 och finns utförligt redovisade i Wikman (1980). Likartade studier gjordes 1981, 1983 och 1984 (redovisade i Levnadsförhållanden, 1985b). Framställningen i det följande bygger på en sammanställning av resultat från alla fyra studierna.

Återintervjustudierna har haft följande allmänna uppläggning. Urvalspersoner som ställt upp i ordinarie ULF intervjuades åter efter ca 3 veckor, då ett urval av frågorna från den ordinarie intervjun ställdes. Återintervjun omfattade ca 1/4 av den ordinarie intervjun. Återintervjuerna gjordes per telefon.

Generellt sett torde gälla att återintervjuerna varit enklare än ordinarie ULF-intervjuer, genom att de varit kortare och att de tekniskt sett mest svårhanterliga frågorna ej tagits med, liksom ej heller potentiellt känsliga frågor.

Normalt försöker man inte komma åt faktiska förändringar mellan mättillfällena vid test-retest-studier. Men det de olika ULF-frågorna mäter varierar starkt ifråga om benägenhet för förändringar och intervallet mellan mätningar skulle idealt sett variera med hänsyn härtill. I återintervjustudierna har man valt att istället föra in speciella frågor om förändringar mellan mättillfällena - där så ansetts motiverat och det praktiskt varit möjligt. Avsikten har varit att därigenom kunna plocka bort faktiska förändringar från analysen av resultaten.

De frågor som syftar till kontroll av förändringar torde fungera med varierande precision - den beror ju bl a på hur pass väl avgränsade företeelser man frågat om.

Ett problem är att för vissa intervjufrågor är det knappast praktiskt möjligt att kontrollera förändringar.

Återintervjustudierna är som nämnts förankrade i den klassiska test-retest-traditionen. Grunden är då att om ett urval av individer besvarar samma frågor vid två olika tillfällen men under övrigt lika omständigheter, så bör deras svar vara konsistenta. Att folk ändrar sina svar från ett tillfälle till ett annat kan ju ha många förklaringar. Tanken med återintervjuer är att måtten på svarsavvikelse i första hand skall återspegla variationer i frågekvalitet. I rapporten över 81, 83 och 84 års studier har diskuterats andra förklaringar till de svarsavvikelser som uppträder, i termer av faktorer som kunnat störa uppfyllandet av kravet på likvärdiga mätningar vid ordinarie intervju och återintervju. Den samlade bedömningen har varit att det finns irriterande störande faktorer i de gjorda återintervjustudierna men att studierna ändå ger en god grund för att ordna intervjufrågor efter graden av kvalitet (se diskussionen i Levnadsförhållanden, 1985b).

3.3.3 Analysmetoder

Grundmaterialet för analysen av återintervjudata ges av korstabeller av samma karaktär som de nyss presenterade. Följande har gällt för bildandet av korstabellerna och analysen av dem:

1) Bildandet av fyrfältstabeller:

Alla avvikelsemått är räknade på fyrfältstabeller. Många frågor har mer än två svarsalternativ. En dikotomisering eller tudelning av alternativen har då gjorts. Huvudprincipen vid dikotomisering har varit att komma så nära 50-50 som möjligt.

2) Avvikelsemått för fyrfältstabellen

		Återintervju		
		Ja	Nej	
		(eller motsv)		
Ordinarie	Ja	a	b	a + b
ULF	Nej	c	d	c + d
		a+c	b+d	n

$$a) \quad \text{Omsättning} = \% \text{ avvikelse} = g = \frac{b+c}{n} \quad 100$$

("gross difference rate")

$$b) \quad M = (b+c) / \left(\frac{(a+b)(b+d)}{n} + \frac{(c+d)(a+c)}{n} \right) = \frac{\text{Observerad avvikelse}}{\text{Förväntad avvikelse givet marginalfördelningarna och oberoende}}$$

Eftersom den möjliga omsättningen bestäms av marginalfördelningarna ges utöver g ett mått, M, som tar hänsyn till hur dessa ser ut. 1-M är identiskt med Kappa (se tex Fleiss, 1981) och kan ses som ett uttryck för korrelationen i tabellen. För det fall att marginalfördelningarna är identiska sammanfaller 1-M med produktmomentkorrelationen och Phi-koefficienten. M sammanfaller då också med det i de amerikanska arbetskraftsundersökningarna använda Index of inconsistency. (Se tex Wikman, 1980, för en diskussion av de använda måtten.)

3) I några fall anges D_x = Procentuell avvikelse från huvuddiagonalen där x anger antalet klasser av svarsalternativ som använts.

Redovisningen bygger alltså fören del frågor på en förenklad analys. För frågor med mer än två svarsalternativ kan dock g och M också beräknas för varje svarsalternativ, ställt mot summan av de övriga. Ett vägt M-värde för hela frågan kan sedan beräknas (se tex Jones m fl, 1973). I den analys som presenteras i avsnitt 3.3.5 har ett sådant vägt M-mått använts. Eftersom mer av svarsvariabiliteten fångas upp i ett sådant mått, blir värdet högre än då det

beräknas på dikotomiserade frågor. Genomsnittligt ökar värdet med 0,05, vilket dock inte är mer än att det kan anses tyda på att även den enklare analysen fångar upp en väsentlig del av svarsvariabiliteten.

Storheterna g och M används som indikatorer på frågekvälitet. Höga värden leder oss till att mer närgånget granska frågeinnehåll och -form, får oss att göra observationer av hur frågorna fungerar i intervjun, osv. Stora, icke systematiska avvikelser, kan balanseras ut när fördelningen i enbart en variabel studeras, men avvikelserna blir systematiska i sina effekter när variabler korstabuleras och samband studeras. Dålig tillförlitlighet i en bakgrundsvariabel kan t ex medföra att skillnader mellan socioekonomiska grupper med avseende på någon beroende variabel underskattas.

Den användbara informationen från återintervjuer är emellertid inte begränsad till enbart den kvantitativa aspekten av svarsavvikelser. Förvånansvärt mycket finns att hämta om frågors brister genom noggrann och samtidig granskning av svar från de olika mätningarna. I återintervjustudierna har det setts som angeläget att minimera de avvikelser som kan bero på den vidare hanteringen av intervju svaren efter det att intervjuaren lämnat dem ifrån sig. Detta har lett till ett ganska omfattande manuellt arbete med att upprätta grundmaterialet. Därvid har en hel del användbar, och ibland nedslående, information om brister i mätförfaranden framkommit.

Man kan kanske tillägga beträffande indexet M : för det närliggande amerikanska Index of inconsistency, anges värden upp till 0,20 som låga, och värden över 0,50 som höga (se t ex Forsman, 1987).

3.3.4 Några resultat

I 1981 års studie ingick en fråga om de intervjuades vikt. Nedan återges frågan, korstabellen med frekvenser i femkilosklasser, samt några sammanfattande mått. Enligt g - och M -mått, som alltså beräknats på fyrfältstabellen, är svarsavvikelseerna små. Det är inte särskild överraskande. D_{10} som gäller den större tabellen, anger den andel som ligger utanför diagonalen. 11,5 % har alltså givit svar som ej hamnar i samma femkilosintervall vid båda tillfällena.

I vilken utsträckning det handlar om faktiska förändringar mellan intervjuerna, uttryck för förhoppningar eller frukten eller någonting annat är svårt att avgöra. Går vi till den finaste indelningen, på enkilosklasser, kan vi notera avvikande svar i väsentligt högre grad ($D_{\max} = 44,6$). Här kommer ju bl a oklarheter i den ställda frågan in. Tex: gäller det vikt med eller utan kläder? Det går heller inte att helt utesluta möjligheten av felaktiga eller svårlästa viktnoteeringar eller av fel vid dataregistreringen. Slutligen kan noteras att medelvikten för de båda intervjutillfällena inte skiljer sig i någon högre grad, dock så att man i genomsnitt uppger sig väga 0,4 kg mindre vid andra intervjun (som alltså gjordes per telefon).

FRÅGA 22	Hur mycket väger Ni? ANGE ANTAL KILO										
		56- 60	61- 65	66- 70	71- 75	76- 80	81- 85	86- 90	91- 95	96-	Summa
-55	71	5									76 16,1
56-60	4	74									78 16,6
61-65	2	4	51	4							61 13,0
66-70			4	56	7						67 14,2
71-75				8	56	3					67 14,2
76-80					3	42	1				46 9,8
81-85						6	32				38 8,1
86-90						1		18			19 4,0
91-95								1	8		9 1,9
96-								1		9	10 2,1
Summa	77 16,3	83 17,6	55 11,7	68 14,4	66 14,0	52 11,0	33 7,0	20 4,2	8 1,7	9 1,9	471

$$D_{10} = 11,5 \text{ (5 kg)} \quad D_{\max} = 44,6 \text{ (1 kg)} \quad \bar{X} = 67,9 \quad \bar{Y} = 68,3$$

-70 71-

70	275	7	282			
71-	8	181	189		g = 3,2	
				M = 0,07		
	283	188	471			

Frågan om vikt får väl betraktas som enkel, konkret och lättförståelig, vilket också återspeglas i graden av svarsvariation. Om vi - av någon anledning - skulle vilja använda frågan för att dela in folk i lättviktare och tungviktare, kan vi hävda att vi gör indelningen med ganska stor säkerhet. En användning av frågan som bakgrundsvariabel, med redovisning på 5 kg:s klasser av någon beroende variabel, skulle kanske inte heller oroa speciellt. Men vi får förstås vara medvetna om att en del personer skulle klassificeras i fel viktklass och därmed i viss mån verka sänkande på den grad av förklaring som vikt ger av den beroende variabeln.

I ULF används viktfrågan tillsammans med en fråga om längd för att bilda en kvot

$$\text{BMI (body mass index)} = \frac{\text{vikt i kg}}{(\text{längd i meter})^2}$$

(Levnadsförhållanden, 1985a). Längdfrågans svarsvariation ligger nära viktfrågans - den är dock påtagligt mindre vid finare indelning. Kvoten används i ULF bl a för att redovisa andelen överviktiga i olika befolkningsgrupper.

I tabellen nedan har ett 40-tal frågor från återintervjustudier i ULF sammanställts. Frågorna har ordnats i klasser, efter storleken på M-måtten (upp till 0,10; 0,11- 0,20; osv). För varje fråga anges, inom parentes, hur uppdelning på fyrfältstabellen skett.

Svarsavvikelser enligt återintervjustudier i undersökningarna av levnadsförhållanden

Variabel	M	g
Hur många rum finns det i bostaden (-3/4-)	0,08	3,8
Har Du eller någon annan i hushållet tillgång till bil? (Ja/Nej)	0,10	3,0
Vilken av följande sysselsättningar var aktuell för Dig under förra veckan, dvs från måndagen den... till söndagen den ...? Tänk även på sådant som varit aktuellt endast under en del av veckan. Anställd på heltid? (Ja/Nej)	0,07	3,7
Är Du medlem i någon fackförening, lantbruksorganisation eller företagargenorganisation? (Ja/Nej)	0,09	3,8
Lever någon av Dina biologiska föräldrar? (Ja, mor; Ja, far; Ja, båda/Nej; Vet ej)	0,03	1,2
Röker Du dagligen? (Ja/Nej)	0,05	2,0
Vad kallas den befattning Du har på arbetsplatsen? Kan Du kortfattat beskriva Ditt yrke/Dina arbetsuppgifter? (SEI-kodning: Arbetare/Övriga sysselsatta)	0,06	3,1
Hur mycket väger Ni? (-70/71-)	0,07	2,4
Vilka bekvämligheter har Ni tillgång till i Er bostad? Diskmaskin (Ja/Nej)	0,04	1,9
Färg-TV (Ja/nej)	0,07	2,4
Vilken är Din huvudsakliga arbetstid eller skiftform? (Dagtid/ Annan arbetstid eller skiftform)	0,15	4,7

Variabel	M	g
Hur ofta brukar Du träffa och vara tillsammans med Dina biologiska föräldrar? (Minst någon gång i veckan/mer sällan)	0,18	9,0
(Till anställda) Är det någon personal direkt underställd Dig? (Ja/Nej)	0,15	5,2
Äger Du, brukar Du hyra eller har Du på annat sätt tillgång till fritidsstuga eller annan fritidsbostad, där Du kan vara någon eller några veckor på semestern om Du vill? (Ja/Nej)	0,18	9,0
Har Du under de senaste 12 månaderna gått på bibliotek (Nej/Ja + frekvensangivelse)	0,20	10,1
Har Ni enbart egna tändar eller har Ni löständer? (Enbart egna tändar/Övriga svar)	0,16	5,5
(Till anställda) Brukar Du umgås med någon av Dina nuvarande arbetskamrater på fritiden? (Ja, två eller fler; Ja, en/Nej)	0,27	13,5
(Till sysselsatta) Kräver Ditt arbete tunga lyft? (Ja/Nej)	0,25	12,6
Har Du någon gång varit på något möte eller sammankomst med någon fackförening, lantbruksorganisation, företagargenorganisation eller liknande? (Ja/Nej; Minns ej)	0,30	14,4
Vad hade Din far (fosterfar) för huvudsakligt yrke eller sysselsättning under Din uppväxttid, dvs fram till det Du fyllt 16 år? (SEI-kodning: Arbetare/Övriga sysselsatta)	0,24	11,1
Har Ni möjligen något av följande? Allergiska besvär: Hösnuva (Ja, svåra eller lätta besvär/Nej)	0,26	4,5
Ungefär hur långt är det hemifrån till närmaste livsmedelsbutik? (-250 m/Mer än 250 m)	0,30	14,0
(Till sysselsatta) Handskas Ni med syror eller frätande ämnen? (Ja/Nej)	0,29	6,0
Har det hänt under de senaste månaderna att Ni haft svårigheter med att klara de löpande utgifterna för mat, hyra, räkningar, m m? (Ja/Nej)	0,27	5,2

Variabel	M	g
Hur ofta brukar Du själv <i>träffa och vara tillsammans</i> med någon av Dina grannar? (Någon gång i kvartalet eller oftare/Någon enstaka gång eller mer sällan)	0,39	19,2
(Till sysselsatta) Hur ofta måste Du lyfta bördor, som väger mer än 20 kg? Är det minst 20 gånger per dag, 5-19 gånger per dag, 1-4 gånger per dag eller mer sällan? (1-4 gånger per dag eller mer/mer sällan)	0,37	17,9
Tycker Du att Du någon gång blivit felaktigt eller orättvist behandlad av någon av följande myndigheter eller institutioner? Sjukhus eller läkare (Ja/Nej; Minns ej)	0,38	8,0
Hur ofta brukar Du träffa och vara tillsammans med <u>andra</u> vänner och bekanta eller släktingar? Räkna inte med nuvarande grannar eller arbetskamrater. (Någon gång i veckan eller mer/Någon gång i månaden eller mer sällan)	0,38	19,0
När var Ni senast hos tandläkaren? (För mindre än 3 månader sedan/För mindre än 1 år sedan eller längre)	0,34	13,6
Har Ni möjligen något av följande? Allergiska besvär: Eksem eller hudutslag (Ja, svåra eller lätta besvär/Nej)	0,34	9,3
(Till sysselsatta) Är det bullrigt där Ni arbetar? (Ja/Nej)	0,34	16,6
Ibland kan det hända att man snabbt behöver skaffa fram en ännu större summa, säg 20 000 kr, t ex för att köpa bil eller som kontantinsats till ett eget hem. Skulle Ni (och Er make/maka/ samboende) kunna skaffa fram 20 000 kr inom 2 månader? (Ja/Nej)	0,37	16,1
Har Du <i>någon gång</i> tagit kontakt med någon person i ansvarig ställning i någon fackförening för att påverka ett beslut i en fråga? (Ja/Nej; Minns ej)	0,45	17,7
Ungefär hur långt är det från bostaden till närmaste busshållplats (motsvarande)? (Upp till 250 m/Mer än 250 m)	0,41	20,0

Variabel	M	g
Finns det någon i området där Ni bor som Ni själv brukar utbyta små tjänster med, t ex mottagning av varor eller småsaker? (Ja, en eller flera/Nej)	0,42	20,1
(Till sysselsatta) Tycker Ni att Ert arbete är tryggt och säkert med tanke på risken för olycksfall? (Ja, mycket säkert/Ja, ganska säkert; Nej, ganska eller mycket riskabelt)	0,42	21,1
(Till anställda) Är Ditt arbete sådant att Du skulle kunna gå ifrån ett tag om Du vill prata med någon arbetskamrat? (Ja, i stort sett när som helst; Ja, ibland/Nej)	0,55	24,1
Är det vanligt i bostadsområdet att det förekommer skadegörelse eller åverkan på gemensamma utrymmen, lekplatser, portar eller dylikt? (Ja, mycket eller ganska vanligt; Nej, ganska ovanligt/ Nej, mycket ovanligt)	0,56	25,6
(Till sysselsatta) Besvärar Ni i Ert arbete av värme? (Ja, i hög grad eller i någon mån/Nej)	0,54	16,7
(Till sysselsatta) Besvärar Ni i Ert arbete av otillräcklig ventilation? (Ja, i hög grad eller i någon mån/Nej)	0,55	19,3
Är det vanligt i området att grannar utbyter några ord med varandra när man möts? (Ja, mycket vanligt/Ja, ganska vanligt; Nej, ganska eller mycket ovanligt)	0,71	28,7

(Beträffande det växlande bruket av tilltalsord i frågorna: Från och med 1982 års ULF står Du angivet som tilltalsord. Intervjuarna har dock sedan tidigare haft möjlighet att själva välja tilltalsord.)

I de två kolumnerna i tabellen redovisas de två mått på brister som tidigare beskrivits.

Frågorna är ordnade efter graden av stabilitet i svaren, från dem med en bra stabilitet till dem med en mycket dålig. Exempelen i tabellen antyder att enkla frågor om konkreta förhållanden ger en hyfsad tillförlitlighet. Det uppstår sällan problem med frågor som hur många rum man har i bostaden, om man

har tillgång till bil i hushållet, osv. När man kräver lite mer av uppgiftslämnarna och t ex ber dem att i meter uppskatta avståndet till närmaste livsmedelsbutik är svårigheterna större. Återintervjuresultaten utstrålar också en större osäkerhet, med högre värde på avvikelsemåtten. På samma sätt tycks man ställas inför större svårigheter när man i en frekvens skall försöka sammanfatta omfattningen på biblioteksbesök, eller umgänget med arbetskamrater och med grannar. Här uppstår bl a svårigheter som följd av att dessa företeelser varierar med tiden, och kanske också glöms bort i viss utsträckning. Ännu större svårigheter tycks man ställas inför, när man skall säga hur vanligt man anser det vara med skadegörelse i bostadsområdet, respektive hur vanligt det är att grannar i bostadsområdet pratar när de möts. Då utökas svårigheterna ytterligare, bl a av att man skall försöka göra en bedömning av vad som skall betraktas som vanligt respektive ovanligt.

Värt att notera är resultaten för SEI, socioekonomisk status. Undersökningen gäller dels egen, dels faderns status under intervjupersonens uppväxttid. Socioekonomisk status kodas på grundval av svar på frågor om yrke och sysselsättning (se av snitt 2.4 och 9.4 för vidare information om SEI); g och M hänför sig här till en fyrfältstabell med uppdelning på kategorierna arbetare och övriga sysselsatta.

g och M är betydligt större för faderns SEI. För hela tabellen, omfattande 8 statuskategorier är den procentandel som inte överensstämmer (D_g) 9,5 resp 22,1. Resultaten återger de skilda krav som ställs på intervjupersonen i de två fallen.

Resultat som dessa ger alltså en antydning om problem som ligger bakom besvarandet av olika typer av frågor.

3.3.5 Ett försök att förklara variationen i tillförlitlighet

De ULF-frågor som ingått i återintervjustudierna har i en senare studie klassificerats med avseende på ett antal egenskaper. Från återintervjustudierna erhöles mått på intervjuarens grad av stabilitet (vägt M-mått, se föregående avsnitt). Sedan har frågeegenskapernas förmåga att enskilt och tillsammans förklara variation mellan frågorna i svarsstabilitet prövats.

En grunddokumentation av denna studie finns i Levnadsförhållanden: Appendix 9 (1987) och en vidare analys i Wikman och Wärneryd (1990).

Sammanlagt ingick 189 frågor i studien.

Det fanns en betydande variation i svarsstabilitet mellan frågorna. Denna variation kunde till rätt stor del föras tillbaka på skillnader i ett begränsat antal egenskaper. De frågeegenskaper som bäst samvarierade med skillnaderna i svarsstabilitet gällde graden av hårdhet i frågan, hur de tidsperspektiv bakåt som var inbyggda i frågan specificerats och frågans objekt.

Med hårdhet avsågs då om frågan kunde sägas (1) vara en ren faktafråga där sant värde alltid kan utpekats, (2) vara en faktafråga med inslag av bedömningar - där utpekande av ett enda sant värde var svårt - eller (3) gälla en bedömning eller upplevelse - där utpekande av sant värde inte är möjligt. De frågor som hamnat i kategori (2) och (3) visade lägre grad av stabilitet än frågorna i kategori (1).

I fråga om egenskapen tidsperspektiv visade frågor med obestämda perspektiv (frågor som krävde att den svarande skulle överblicka ett icke närmare angivet tidsavsnitt) lägre stabilitet än frågor med angivna tidsperspektiv eller frågor där inget tillbakablickande krävdes.

Egenskapen objekt avsåg om frågan gällde förhållanden hos den svarande själv, hos andra i hushållet eller förhållanden i grannskapet - om man så vill, den svarandes avstånd till det efterfrågade. Variationen mellan kategorier återspeglar emellertid här flera förhållanden. Bl a är det så att frågor som gäller andra i hushållet än intervjupersonen själv genomgående klassificerats som hårda faktafrågor. De visar då också högre genomsnittlig stabilitet än frågor som gällt intervjupersonen själv, vilka fått en mer blandad klassificering med avseende på hårdhet. Frågor om grannskapet visade en avvikande låg grad av stabilitet - men även här kommer andra egenskaper in.

I den vidareanalysen prövades några ansatser med multipel regressionsanalys för att förklara variationen i stabilitet. Analysen visade att ca 1/3 av variationen i stabilitet kunde återföras på egenskaper som återger olika svårigheter som de svarande ställs inför. Grovt sett kan de sägas kretsa kring hur pass väl definierat och avgränsat det efterfrågade är. En nära till hands liggande slutsats är att det, i termer av ökad tillförlitlighet, lönar sig att satsa på att arbeta med definitionen och avgränsningen av det man vill mäta. Det finns anledning att än en gång erinra om vikten av att ta citatet från Payne i avsnitt 2.1 på allvar.

Det bör i sammanhang med studien ovan nämnas att det under senare år börjat komma fram en del stora studier av "meta"-karaktär, där man studerat hur mått på kvalitetet varierat med olika frågeegenskaper. Flera av studierna har haft en avancerad uppläggning. Kvalitetsmått har tagits fram via speciell datainsamling enligt "multitrait-multimethod"-uppläggning och med analysmetoder som gjort det möjligt att särskilja olika komponenter i kvaliteten (se t ex Adrews, 1984, Andrews och Herzog, 1986, Rodgers, Herzog och Andrews, 1988, Cuttance, 1986, Alwin, 1989). På sikt bör denna typ av studier kunna bidra till tillväxten av den systematiska, generaliserbara kunskap vi efterlyste i inledningskapitlet (avsnitt 1.6).

3.4 Avslutande kommentar

Man kan konstatera en betydande variation i svarsavvikelser. Stora svarsavvikelser, eller bristande stabilitet, ger systematiska effekter ("uttunnning" i klassisk terminologi) när variabler korreleras. De är därmed ett problem inte bara vid panelundersökningar, där man vill studera flöden, utan också vid tvärsnittsundersökningar.

Det bör tilläggas att de mätfel som fångas upp i stabilitetsmått kan kanske bara återger en del av felbilden. Det finns ju också systematiska fel, som antingen kan utgöras av en konstant "bias" - instrumentet mäter med en viss grad av förskjutning - eller ett korrelerat mätfel. Om vi utgår från sanna värden (som "ideala" värden eller observerbara realiteter), kan det korrelerade mätfelet sägas avse att avvikelserna från sanna värdet i ett avseende tenderar att samvariera med motsvarande avvikelse i något annat avseende. Däremot summeras de till noll över ett antal individer, då endast ett avseende behandlas. (Begreppet korrelerat mätfel används här i enlighet med Andrews, 1984. Se också diskussionen av "method variance" i t ex Alwin, 1989.)

Nu finns det i många fall anledning att ifrågasätta att avvikelserna är oberoende. Rodgers och Herzog (1987) jämförde surveysvar på ett antal frågor om faktiska förhållanden och sanna värden (i deras fall hämtade från register, folkräkningar och mätningar på kartor). De kunde då konstatera att mätfelet i många fall var korrelerade med de sanna värdena, men fann också samband mellan olika variablers mätfel. Presser (1984) fann bl a att mätfel för variabler som innehållsmässigt hade litet med varandra att göra var oberoende, medan mätfel för innehållsligt närliggande variabler var korrelerade.

Vi skall ta upp ämnet igen i avsnitt 5.2.6, då med anknytning till svarsalternativ vid frågor om subjektiva förhållanden.

Speciellt allvarligt kan det vara med variation i tillförlitlighet i variabler som används som bakgrundsvariabler och för att bilda redovisningsgrupper efter vilka olika beroende variabler redovisas. Effekten av bristande tillförlitlighet blir ju att eventuella faktiska skillnader mellan redovisningsgrupperna kommer att reduceras. När betydelsen av olika bakgrundsvariabler jämförs, i termer av vilka skillnader de ger i olika beroende variabler, bör eventuella skillnader i tillförlitlighet beaktas. Schreiber (1975-76) har tagit upp detta problem och bl a framkastat att den roll man ger tillskrivna egenskaper ("ascribed characteristics", Schreiber anger ras och kön som exempel), jämfört med förvärvade egenskaper ("achieved characteristics"), kan sammanhånga med skillnader i tillförlitlighet. De senare antas, allmänt sett, bli fastställda med lägre tillförlitlighet (Schreiber, 1975-76, s 506).

Anta vidare att man, som i ULF, följer hur olika levnadsnivåindikatorer varierar med socioekonomisk kategori. En förbättring av kvaliteten på den socioekonomiska indelningen kan då visa sig i att man avläser större skillnader i levnadsnivå mellan de socioekonomiska kategorierna. Den registrerade förändringen behöver då inte återspegla någon ökad klass-skiktning i samhället.

Det finns ju olika sätt att förhålla sig till resultaten från återintervjustudier:

- 1) Man kan förneka dem, med hänvisning till att studierna inte lever upp till kraven på likvärdiga oberoende mätningar. Men det är en hållning som förefaller svår att upprätthålla inför mängden av indicier på variationen i surveyfrågors tillförlitlighet.
- 2) Man kan konstatera att resultaten visar på problem, som man i princip bör ha i åtanke, och sedan gå vidare.
- 3) Man kan låta sitt handlande påverkas i fråga om ambitionsnivån när det gäller vad man kan fråga om i surveyer, i fråga om graden av utprovning av surveyfrågor och i fråga om vad man tillåter av analys och slutsatser av surveydata. En möjlighet skulle också kunna vara att vid frågekonstruktion utnyttja flerindikatorsgrepp för att mäta variabler där man kan befara stor osäkerhet (se vidare avsnitt 4.21).
- 4) Man kan gå ytterligare ett steg och bygga in felskattningar i analysmodellen eller göra korrigeringar i sina data genom att från avvikelsemått räkna fram någon form av felsannolikheter att användas för korrigeringar av grunddata. Men detta ligger utanför ramen för denna bok.

Man kan slutligen konstatera att det inte är rimligt att dra någon bestämd generell gräns för vilken grad av svarsavvikelser som kan accepteras. Konstruktion av surveyfrågor innebär en kompromiss mellan olika krav. Vad man kan acceptera i fråga om svarsavvikelser beror bl a på vad resultaten skall användas till. Problemet är dock att för mängder av surveydata är användningen svår att styra.

Kap 4 Frågornas innehåll, struktur och ordning

4.1 Inledning

I detta kapitel vill vi visa att man kommer långt bara genom att använda sitt sunda förnuft vid konstruktion av frågor (för bland annat surveyundersökningar). Men som exemplen visar sker ofta mer eller mindre uppenbara avsteg från sunda förnuftets väg.

Innehållet i kapitlet är blandat. I en del fall ges korta anvisningar, i andra diskuterar vi mera ingående speciella problem och visar olika lösningar. Vi har inte kunnat undvika en viss överlappning med kapitel 2. Konkreta frågor får ju där ofta exemplifiera olika grepp.

Vi går igenom en del av problemen med olika sätt att formulera frågorna, liksom olika sätt att ordna frågorna inom ett område.

Några av de teman som aktualiseras av frågeexemplen, ges en utförligare behandling i senare kapitel.

Svarsalternativen tillhör ju frågan. De berörs här och var i kapitlet, men i huvudsak har synpunkter på utformningen av svarsalternativ lagts i nästa kapitel. Exemplen på attitydfrågor dyker upp här och var i kapitlet. Attitydmätning som ämne behandlas dock i kapitel 6. I kapitel 7 tas minnets sätt att fungera, liksom hur man på olika sätt kan ta hänsyn till dess begränsningar, upp till närmare behandling. Några exempel på retrospektiva frågor diskuteras dock här. Hur frågorna skall ges en rimlig språklig utformning tas också upp i ett särskilt kapitel.

När man teoretiskt beskriver utvecklingen från problem till färdig fråga kan de olika momenten te sig avgränsade och förefalla att följa i en given ordning. I praktiken överlappar de. I kapitel 2 varnade vi för risken att alltför tidigt gå ner på den konkreta frågenivån. Det är inte ovanligt att man som utredare får ta del av informationsbehovet i form av ett utkast till frågor. Då gäller det att arbeta sig bakåt så att man kan specificera de fenomen som skall undersökas. I denna specificering bör man tillämpa kriteriet "Behöver aspekten verkligen belysas?" Det kan vara motiverat att upprepa kriteriet här, som en allmän inledning.

Alltså: behövs frågan verkligen?

4.2 Definiera frågor i tid och rum

Ett tema som berördes redan i kap 2 och som tas upp utförligare i avsnitt 4.10 handlar om graden av konkretisering i en surveyfråga. I 4.10 gäller temat närmast konkretisering efter egenskaper hos det efterfrågade fenomenet. I detta avsnitt behandlas behovet av att definiera frågor i tid och rum. I vardags-språket är det vanligt att ställa frågor som "Tittar Du på TV?" och "Läser Du kvällstidningar?" Här finns ju inom ramen för begreppen "titta på" och "läsa" ett antal olika tolkningsmöjligheter. En oklar aspekt gäller tiden. Avses tittande och läsning regelbundet, ibland, i förra veckan, varje dag eller något annat? I avsnitt 3.3.5 nämndes att frågor med obestämda tidsperspektiv bakåt tenderade att visa låg svarsstabilitet. Tidsperspektiven kan vara helt obestämda - exemplen ovan innefattar ju även tolkningen att de avser läget då frågan ställs - eller med specificeringar som "vanligen", "brukar" eller "normalt". I de senare fallen innebärande att de svarande avkrävs ett överslag över en period bakåt som de själva väljer.

I vardagssamtalet konkretiseras meningen efterhand. I surveysammanhang krävs bättre avgränsningar. Frågor som ovanstående kan användas som inledning till mer specificerade följdfrågor - men det finns även då risker med att låta uppgiftslämnarna själva välja avgränsningen av fenomenet.

På samma sätt utelämnas ofta rummet i frågorna. Vad menar man med frågan "Hur länge har Du bott här?" Här? - är det detsamma som landet, staden, stadsdelen, huset, lägenheten eller något annat? (efter Sheatsley, 1969).

Överhuvudtaget är det viktigt att definiera olika begrepp om det kan föreligga risk för missförstånd. Följande fråga om valdeltagande kan missförstås av framför allt invandrare om man inte i frågetexten nämner att det inte bara gäller riksdagsvalet, utan även landstings- och kommunalvalen. Detta finns dock med i instruktionerna till intervjuarna (från Undersökningen av levnadsförhållanden, ULF):

Fråga 151

I den här undersökningen kommer vi *inte* att fråga vilket parti Du tycker bäst om eller vilket parti Du har röstat på, men.... röstade Du i det senaste valet?

- 1 JA
- 2 NEJ
- 3 HADE EJ RÖSTRÄTT

Att det inte är lätt att i förväg förutse risken för flera tolkningar framgår av nästa fråga som tidigare använts i ULF:

Fråga 99 a). Har Ni någon gång varit hemma minst 6 månader i följd för att ta hand om egna barn? (0-16 ÅR - ÄVEN ADOPTIVBARN OCH FOSTERBARN RÄKNAS SOM EGNA BARN).

1 JA

2 NEJ ———> Fråga 100

Det visade sig, att personer som varit hemma redan innan de fick barn, svarade både ja och nej. De som tolkade frågan så, att de skulle ha stannat hemma speciellt för att ta hand om barn, svarade nej eftersom de redan var hemma. Andra i samma situation svarade ja, därför att de ju var hemma för att bli a ta hand om sina barn.

4.3 En sak i taget

En fråga får bara beröra ett ämne. Ta t ex den här frågan: "Tror Du att mjölk- och äggpriserna nästa år kommer att bli högre eller lägre än nu?" (Carson, 1973). Den är inte bara förvirrande för uppgiftslämnaren, utan också omöjlig för den som ska analysera svaren. Felet verkar kanske helt uppenbart, men inträffar ändå överraskande ofta. I Belsons klassificering av över 2 000 surveyfrågor var den här typen av brister den vanligaste (Belson, 1981), med en förekomst i över 10 procent av frågorna.

Undvik alltså frågor, där man kan instämma med en del av frågan, men inte nödvändigtvis med en annan. Undvik också frågor som inte kan besvaras utan att den svarande först accepterar en viss förutsättning. Ett exempel på det sista citeras av Sheatsley (1969) och är hämtat från The Harris Poll, där man ställde frågan: "Har Du ofta, ibland, nästan aldrig eller aldrig haft skuldkänslor därför att Du varit otrogen mot din fru?" En procent svarade ofta, 14 % sade ibland eller nästan aldrig och 85 % sade att de aldrig hade haft skuldkänslor på grund av det. Genom sättet att fråga blir det omöjligt att ange vad värdet 85 % står för, eftersom det omfattar både dem som varit otrogna men inte har haft skuldkänslor och dem som aldrig varit otrogna.

Fundera en stund på följande fråga som SCB på uppdrag av SIDA ställde i en Omnibussundersökning:

Fråga 19

Det finns ju många uppfattningar om orsakerna till att somliga länder är fattiga. Jag skall nu räkna upp några tänkbara orsaker till att somliga länder är fattiga.

Ange om Ni tycker att orsaken är viktig, mindre viktig eller inte är någon orsak alls.

A Folken i u-länderna är inte tillräckligt företagsamma och flitiga.

- 1) Tycker Ni att detta är en *viktig orsak*
- 2) En *mindre viktig* orsak eller
- 3) Ingen orsak alls till att dessa länder är fattiga
- 8) VET EJ

Svarar man här "viktig orsak" innebär det förstås dels att man instämmer i själva påståendet (att det är sant att folken i u-länderna inte är tillräckligt företagsamma och flitiga), dels att man gör bedömningen att detta är en viktig orsak till fattigdomen. Men för t ex dem som säger ingen orsak alls vet vi inte riktigt vilken del av frågan deras reaktion bygger på.

I ULF har, inom levnadsnivåkomponenten "Trygghet och säkerhet", ställts frågan:

Har det under det senaste året hänt att Du avstått från att ge Dig ut på kvällen av oro för att bli överfallen, rånad eller på annat sätt ofredad?

JA, OFTA
JA, NÅGON GÅNG
NEJ

I 1978 års ULF svarade 13 % ja på frågan, med kraftig variation mellan olika grupper (med t ex 63 % ja-svar bland äldre kvinnor i Stockholm). Sakligt sett innehåller frågan två dimensioner - dels huruvida man känt oro eller ej, dels huruvida man avstått från att ge sig ut eller ej. Detta skulle då kunna innebära att folk som känner oro men ändå ger sig ut, tack vare att de t ex kan undvika vissa miljöer genom att åka bil, hamnar bland nej-svararna tillsammans med dem som inte känner oro i några miljöer. Det gäller då att man i användningen av resultaten inte tappar bort att en del oro sorterats bort via sättet att fråga. Samtidigt bör noteras att en fördel med frågan är att den knyter oron till någon form av handling.

Frågan om SCB som en "objektiv och opartisk myndighet" (se avsnitt 2.5.4) är också aktuell här, som exempel på att man oavsiktligt kan komma att fråga om flera saker. Vet-ej-svar kan i och för sig ge högst användbar information. Men det är svårt att enbart från denna fråga få klarhet i hur den stora andelen vet-ej-svar skall tolkas. En del svarande kan antas ha reagerat enbart på delen "objektiv och opartisk myndighet", medan andra gjort en koppling av begreppet till SCB. I det här fallet har det varit möjligt att i efterhand titta närmare på tolkningen med hjälp av svaren på en tidigare fråga, som gällde i vilken grad man kände till SCB (före postenkäten). Där uppgav sig 29% aldrig ha hört talas om SCB tidigare eller endast känna till SCB till namnet.

En första tolkning vid sammanställning av svaren blir att större delen av vet-ej-svararna rimligen ej kunnat ta ställning till frågan om objektivitet, även om de ansett sig förstå vad som efterfrågades. I vilken grad de ansett sig förstå detta

är dock fortfarande oklart. En titt på sambandet mellan svaren på de två frågorna visar att 70% av dem som högst kände till SCB till namnet svarade "Vet inte" på frågan om objektivitet, men också att 10% av dem ansett SCBs objektivitet gälla "i stort sett". Av dem som uppger sig känna till SCB ganska väl ger 12% vet-ej-svar. Denna senare siffra kan knappast ses som särskilt anmärkningsvärd, medan de 10% som tillskrivit SCB objektivt agerande utan att ha uppgett någon kunskap att bygga på, kanske får ses som uttryck för graden av allmänt "brus" i frågorna.

4.4 Var försiktig med ja-nej-frågor, speciellt när det gäller åsikter eller attityder

Det har ofta framhävts i diskussionen av surveyfrågor att en viss försiktighet bör iakttas med vissa enkla frågevarianter.

Många människor har en tendens att hålla med om ett påstående som låter sannolikt eller svara "ja" på frågor av typen "Är Du nöjd med ...?" eller "Tycker Du att ...?" För de flesta uppgiftslämnare är det lättare att instämma än att svara nej. Ett nej-svar kräver i högre grad att man kan motivera för sig själv varför man svarar nej. Det är också betydligt vanligare med en följdfråga, där uppgiftslämnaren uppmanas att motivera sitt svar, efter nej-svaren än efter ja-svaren.

I stället kan man välja att fråga "Är Du nöjd eller missnöjd ...?" eller också att nämna svarsalternativen i frågetexten. En fördel med sådana balanserade frågor är att man i efterhand lättare kan bemöta eventuell kritik för att man använt vinklade formuleringar.

Om man tycker att frågetexten blir alltför klumpig eller svårförstådd om den balanseras, kan en följdfråga vara till hjälp för bedömning av svaren. Följande fråga är ett exempel på den tekniken:

Antag att Sverige anfallles. Anser Ni då att vi bör göra väpnat motstånd, även om utgången för oss ter sig oviss?

Ja	1
Vet ej	2
Nej	3

När det gäller detta, känner Ni Er...?

mycket säker	1
ganska säker	2
ganska osäker	3
mycket osäker	4

(Styrelsen för psykologiskt försvar, 1985.)

4.5 Mer om graden av balansering i attitydfrågor

Schuman och Presser (1977) har redovisat ett antal studier kring effekten av graden av balansering av en fråga i termer av hur svarsfördelningen kan förskjutas. Schuman och Presser har två allmänna hypoteser som de utgår från:

- 1) De som svarar för en eventuell förskjutning i svarsfördelningen är inte någon slumpmässigt vald grupp.
- 2) De som mest påverkas av vilken frågeform man väljer är vanligen mindre utbildade, mindre intresserade eller mindre engagerade i den fråga det gäller.

Det kan ju verka rimligt, i varje fall när det gäller intresse/engagemang. Det tråkiga är att Schuman och Pressers material bara räcker till att delvis testa dessa hypoteser.

I en serie studier provas variation i frågeform och vilka skillnader denna leder till i olika utbildningsgrupper. Varje aspekt provas över ett antal frågor, vanligen så att urvalet i en viss undersökning delas in i jämförbara delurval, som utsätts för olika varianter. Flera aspekter gäller balansering, t ex (vi bortser här från det ämne som behandlas):

- a) Är Ni *för* A? (obalanserat)
- b) Är Ni *för* eller *emot* A? (formell balansering)
- c) Är Ni *för* A eller tycker Ni att (möjlig negativ effekt av A beskrives eller reellt alternativ till A presenteras)...? (substantiell balansering).

Enligt Schuman och Presser skulle formell balansering leda till obetydlig eller ingen förskjutning i svaren jämfört med den obalanserade versionen. Det skulle krävas en variant av typ c) för att åstadkomma detta. (Se också kap 6.) Några skillnader mellan utbildningsgrupper kan i stort sett inte noteras. Kalton m fl (1978) rapporterar från liknande studier av två frågor där jämförelser gjordes mellan b) och c) ovan, signifikant skillnad i ena fallet. Se också Schuman och Presser (1981) för en utförlig diskussion och exempel på förskjutningar.

Vad som ovan sagts kan tyckas strida mot vad som presenterades i föregående avsnitt. Vi tror dock att förskjutningar i svaren främst förekommer vid vissa enkla frågor, där ja-svaren tycks riskfria. I många attitydfrågor ligger annars mer påtagligt underförstått att man skall kunna motivera sitt svar.

4.6 Problemen med laddade ord och ledande frågor

En ledande fråga gör det lättare för uppgiftslämnaren att välja ett svar framför ett annat på grund av själva frågeformuleringen: "Tycker Du själv att Du är positivt inställd till..." Genom att svara "ja", så instämmer man med "språket" i frågan, medan ett nej-svar tycks motsäga själva meningen med frågan (exemplet är hämtat från Carson, 1973).

Laddade ord eller frågor förekommer i många former och av många anledningar. I vissa frågor drar man fördel av människors vilja att föredra status quo, i andra spelar man på prestige eller utnyttjar välkända personernas eller organisationers namn. Uppgiftslämnaren reagerar då snarare på dessa namn än på själva frågan.

Ledande frågor och frågor med laddade ord kan vara mycket användbara för dem som vill styra undersökningsresultaten. Men manöverutrymmet minskas otvivelaktigt av regler som kräver att surveyfrågor återges ordagrant vid publicering av opinionssiffror. Man vågar nog hävda att det numera hör till seriös opinionsjournalistik att så sker.

Det verkar ganska uppenbart att man skall undvika ledande/ laddade frågor, men ofta blir frågorna sådana trots att man försöker undvika det. Sheatsley (1969) har ett antal exempel på vanliga brister.

Det kan t ex vara så att frågan inte ger hela skalan av alternativ. Ställer man en fråga typ: "Tycker Du statsminister X gör ett bra jobb?" får man förmodligen en större andel som tycker det, än om man frågar: "Tycker Du statsminister X gör ett utmärkt, ett bra, ett ganska bra eller ett dåligt jobb?"

Ett annat vanligt fel är att ge ett skäl för ett av svarsalternativen: "Ska vi höja skatten för att få bättre barn- och äldreomsorg eller ska den vara på samma nivå som nu?" Ska vi stoppa kärnkraften för att hindra framtida katastrofer eller ska vi bygga ut? (se också diskussionen av graden av balansering i föregående avsnitt). En variant är att hänga på frågan en prestigefylld anspelning: "Regeringen har yrkat på... Instämmer Du eller instämmer Du inte i detta?" "De flesta forskare anser ..." osv.

Ett sätt att bli medveten om i vilken utsträckning attitydfrågor är ledande eller laddade är att testa dem på några med motsatta åsikter eller minoritetsåsikter. Frågor om t ex kärnkraft kan man alltså med fördel testa både på några som ivrar för och några som är uttalat emot kärnkraft.

Att det kan vara farligt med laddade ord eller ledande formuleringar gäller ju för övrigt också vid frågor som inte uttalat handlar om attityder och värderingar, t ex den tidigare diskuterade frågan om SCB som objektiv och opartisk myndighet (se avsnitt 2.5.4 och 4.3). Det handlar här otvivelaktigt om ord med positiv klang, som SCB uppges sträva efter att leva upp till. En "petig" granskare av frågan skulle otvivelaktigt peka på att här finns inbyggda vädjanden till instämmande och hävda att en mer balanserad formulering varit riktigare.

4.7 Vad bör jag svara? Vad väntar dom sig?

Folk ger ibland svar som inte är sanna, utan svar som de tror man förväntar sig att de skall ge - det som anses mest socialt acceptabelt eller önskvärt. "Social önskvärdhet" är ett begrepp som ofta används i surveysammanhang som en samlingsrubrik för ett antal icke önskvärda svarstendenser. Begreppet kommer från personlighetspsykologin och konstruktionen av personlighetsinventarier (se t ex Edwards, 1957). Från början avsågs iakttagelsen att folk tenderade att säga ja till positiva, socialt önskvärda jag-omdömen och ta avstånd från negativa. Senare har begreppet spritt sig till surveyområdet och till ett vidsträckt ämnesområde, så att det kommit att gälla både personlighetsdrag, attityder, värderingar och beteenden. För en översikt över begreppets surveyanknytning, se t ex deMaio, 1984).

Social önskvärdhet kan ju vara en bekväm samlingsterm men skall man komma någonvart i hanteringen av den, krävs preciseringar. Den vi närmast vill ansluta oss till här betonar att det handlar om normer. Vilka normer opererar då i olika surveysituationer och behöver beaktas vid frågekonstruktion? Vid t ex besöksintervjuer är intervjuaren en möjlig normkälla. Den svarande kan tänkas anpassa sina svar till vad han/hon tror intervjuaren har som norm för vad man bör tycka, hur man bör handla, osv. Vid frågor i en postenkät kan andra normer tänkas operera, t ex föreställningar om vilka normer den bakom frågorna stående institutionen kan ha.

Det är viktigt att försöka konstruera frågor och svarsalternativ på ett sådant sätt att inte något alternativ kan uppfattas som mer socialt acceptabelt än de övriga. Frågorna får inte göra att uppgiftslämnaren känner sig generad för att ge det riktiga svaret. I praktiken kan detta vara svårt att åstadkomma. Detta leder till systematiska fel; underrapportering av det obehagliga och överrapportering av det behagliga. Det är t ex socialt önskvärt att ha en låg eller i varje fall måttlig alkoholkonsumtion.

Kanske vågar man hävda att information om olika skydd för uppgiftslämnaren (anonymitet eller skydd för intervjuarens insyn t ex) kan påverka honom så att han bortser från normen för det socialt önskvärda. Men man får inte glömma att när det gäller ömtåliga ämnen (avvikande beteenden) handlar det ju också om att inför sig själv kunna vara uppriktig. Detta kan gälla t ex alkohol- och cigarettkonsumtion.

Tendenserna till överrapportering av "goda/fina" beteenden eller överdriven anslutning till "goda" värden kan ses som utslag av samma krafter, men det är klart att det krävs andra insatser för att komma till rätta med dessa tendenser. Här hjälper ju inte löften om anonymitet.

Frågetekniker för att undvika över/underrapportering kan handla om att bygga in en "ursäkt" i frågan, eller att på annat sätt använda ledande formuleringar.

4.8 Avsiktligt ledande frågor

Delvis berördes avsiktligt ledande frågor i sista avsnittet om olika grepp i kap 2. Vi skall här gå igenom några exempel med något större verklighetsanknytning.

1. Man kan ge uppgiftslämnaren skäl för varför det inte är på ett visst sätt (tex skäl för varför man inte röstat, inte går på teatern, inte kunnat få den skolutbildning man önskat) för att minska tendenser till överrapportering eller uppskrivning av frekvenser för olika positivt värderade beteenden. Exempel: "Många människor har inte haft möjlighet att få den skolutbildning de önskat. Vilken skolutbildning har Du?"
2. Ett annat sätt att minska överrapportering anförts av Sudman (1983). Tanken är att genom betoning av det tillfälliga i en företeelse minska den positiva vikt som ett visst ämne har. Det kan gälla tex deltagande i olika kulturella aktiviteter (läsning av böcker, teaterbesök). Sudman ger som exempel: "Har Ni händelsevis varit på några konserter den här månaden (Did you happen to attend...)?" (Jämför dock med Bartons underförstådda motivering för användningen av detta grepp i avsnitt 2.5.6).

Sudman ger också några exempel på sätt att minska underrapportering.

3. Man kan använda tekniken med prestigefylld anspelning eller hänvisning till någon auktoritet för att minska underrapportering. Enligt Sudman (1983): "Många läkare anser numera att vindrickande minskar risken för hjärtattacker och förbättrar matsmältningen. Har Ni druckit något vin det senaste året?"
4. Eller, med hänvisning till att detta händer alla ("everybody approach"): "Till och med de tålmodigaste föräldrar blir arga på sina barn ibland. Har Era barn gjort något den senaste veckan som...?" (Sudman, 1983). "Alla vet att tonåringar och deras föräldrar ofta är oeniga om saker och ting. Kan Du berätta vad Du och Dina föräldrar har varit oeniga om och diskuterat på sistone?" (Sheatsly, 1969).
5. Man kan ge frågan en förutsättande struktur. Man frågar då inte huruvida ett beteende förekommit eller ej, med efterföljande fråga om frekvens vid ja-svar. I stället frågar man direkt om frekvens för beteendet. Typ "Hur många gånger har Ni...?".

Det bör tilläggas att det är högst angeläget att man inte tillgriper förfaranden enligt ovan utan att ordentligt prova ut konsekvenserna. Det handlar ju om avsteg från en, allmänt sett, viktig princip.

4.9 Mer om att ställa känsliga frågor

Metoden att bygga in en ursäkt i frågans inledning har ju i allmänhet den effekten att frågan blir längre. Effekten av variation i frågelängd tas upp i avsnitt 4.13. Det finns en intressant studie av Blair m fl (1977) av denna faktors betydelse och av skillnaden mellan öppna frågor och frågor med slutna svarsalternativ då man ställer olika känsliga frågor. Frågorna aktualiserade i varierande grad ett hot mot jag-presentationen i uppgiftslämnarrollen.

Studien visar klart att långa, öppna frågor leder till bättre (= större) rapportering av olika känsliga beteenden än korta frågor med slutna svarsalternativ.

Man fann anledning att skilja mellan två olika typer av frågor. Den ena typen var givet dikotoma - ja eller nej - och gällde huruvida uppgiftslämnaren någonsin eller någon gång inom en viss tidsperiod gjort det efterfrågade. Den andra typen av frågor gällde frekvens eller intensitet och krävde någon form av kvantifiering i svaret. Frågelängden tycktes inte ha någon betydelse för frågor av första typen (betydelsen av frågestruktur prövades inte), men frågor om frekvens/intensitet visade sig genomgående känsliga för frågelängd och frågestruktur.

De jag-hotande beteenden som togs upp sträckte sig från olika spel över olika alkoholbeteenden till olika sexuella beteenden.

Man prövade även vad man kallade "anpassat språkbruk", men fann ingen statistiskt signifikant effekt. Skillnaderna gick dock i förväntad riktning. Ett exempel visar kanske bäst vad studien innebär. Den enligt förväntan bästa varianten - öppen, lång fråga med anpassat språkbruk - löd för frågan om berusning:

Ibland dricker folk för mycket öl, vin eller sprit så att de beter sig annorlunda än annars. Hur tycker Du vi skall beskriva folk när dom gör så, så att Du förstår vad vi avser och lättare kan tala om det?

följt av

Då och då dricker folk på fastande mage eller de dricker för mycket och blir... (den svarandes eget ord). Under det senaste året, hur ofta har Du blivit... (eget ord) sedan Du druckit alkohol av något slag?

Det är klart att det kan vara problem med att smidigt hantera det anpassade språkbruket i en intervjusituation. Anpassat språkbruk torde endast kunna tillgripas i vissa situationer - möjligheterna att tillämpa öppna, långa frågor lär i varje fall vara större.

4.10 Effekten av konkretisering

Vi skall närmast anknyta till ett tema som berördes i kap 2, nämligen hur olika konkretionsnivåer fungerar. I det vardagliga samtalet lämnas mycket utsagt - de som deltar antar att de har gemensamma definitioner och erfarenheter. Där finns ju också intresse av att fastställa att det förhåller sig som man säger och manöverutrymme för att åstadkomma klarhet. I surveyfrågandet är både intresset och manöverutrymmet mindre. Man frestas lätt vid frågekonstruktion att lämna mycket utsagt. Det är ändå så att, ju mindre som lämnas utsagt i en surveyfråga, desto bättre blir kvaliteten på svaren. Vi skall här titta på vad detta kan innebära i praktiken, med tillämpning på surveyfrågor om arbetsmiljö. Diskussionen bygger på resultat från metodstudier vid SCB (redovisas bl a i SCB, 1985 b, kap 4).

Det finns en omfattande forsknings- och utredningsverksamhet kring arbetsmiljön. Mängder av rapporter och redogörelser om en mängd konkreta arbetsmiljöer har tagits fram. Resultaten från dessa studier har också kunnat användas i det praktiska arbetet med miljön på arbetsplatserna. Men denna i och för sig stora informationsmängd är svårgripbar om man ser den ur statistisk synvinkel.

Angreppssätt och mätmetoder varierar mycket från sammanhang till sammanhang. De arbetsplatser som studerats har också valts ut av alldeles speciella skäl. Information, som insamlats på ett enhetligt sätt från representativa stickprov, finns idag i huvudsak enbart i vissa stora intervju- och enkätundersökningar, där man vänt sig direkt till den arbetande befolkningen. Exempel på sådana undersökningar är ULF och de Levnadsnivåundersökningar (LNU), som görs av Socialforskningsinstitutet vid Stockholms universitet.

Att använda frågemetoder i sådana här sammanhang har diskuterats. En hel del kritiska synpunkter har funnits. Bl a har frågemetoden kritiserats för att ge information av alltför subjektiv karaktär, i motsats till t ex tekniska mätningar. Olika metodstudier har också pekat på påtagliga metodproblem.

På SCB har man under några år genomfört ett omfattande utvecklingsarbete när det gäller metodens utnyttjande för att beskriva arbetsmiljöförhållanden. I det sammanhanget har man bl a gjort valideringsstudier, som inneburit att svar på surveyfrågor om arbetsmiljö jämförts med annan information. Med hjälp av sådana jämförelser har det varit möjligt att få en uppfattning om i vilka sammanhang man kan förvänta sig meningsfulla svar och också hur man bör utforma sina frågor. Av exemplen i kap 3 torde ha framgått att frågorna om arbetsmiljö i ULF ger svar som varierar kraftigt i tillförlitlighet. Frågeställningen för metodstudierna har varit i vilken utsträckning skärpning av allmänna formuleringar kan avläsas i svarens korrelation med resultaten från tekniska mätningar och andra kriterier.

Metodstudierna startade med ett kartläggningsarbete, där teknisk information, expertbedömningar och observationer utnyttjades för att så exakt som möjligt beskriva miljön på ett antal arbetsplatser.

När kartläggningsarbetet var avslutat skickades enkäter till de anställda på dessa arbetsplatser.

För att pröva inverkan på resultaten av oklara frågor och personliga bedömningar i frågesvaren, formulerades frågor av 3 olika typer.

1. Frågor om huruvida det på arbetsplatsen fanns miljöproblem som var besvärande (t ex om man besvärades av buller). Dessa frågor lämnade mycket utrymme för personliga bedömningar.
2. Frågor som innehöll relativt allmänna språkliga begrepp, som gav visst utrymme för personliga bedömningar (t ex om man ansåg att det var "bullrigt").
3. Frågor, som lämnade mindre utrymme för personliga bedömningar (t ex om det bullrade så mycket att man inte kunde föra samtal i normal samtalston).

Jämförelser gjordes mellan de svar som de anställda lämnat på enkätfrågorna och de svar de rimligtvis borde ha lämnat enligt resultaten från de tekniska mätningarna, expertbedömningarna och de observationer som gjorts.

För de frågor där det fanns visst eller stort utrymme för personliga bedömningar, dvs frågor av typ 1 eller typ 2 enligt uppställningen ovan var avvikelserna rätt stora.

För de frågor som var mer konkret formulerade, frågor av typ 3 enligt uppställningen ovan, var överensstämmelsen betydligt större.

Två exempel:		% svar som inte överensstämmer
Typ 1:	Besvär av buller (ja/nej)	28,6
Typ 2:	Arbetet bullrigt (ja, för jämnan eller ibland/nej)	24,9
Typ 3:	Bullrar så starkt att man måste skrika för att göra sig hörd (några timmar om dagen eller mer/några timmar i veckan eller mindre)	13,7

Typ 1:	Besvär av kyla (ja/nej)	23,7
Typ 3:	Utsätts för kyla på annat sätt än att inomhustemperaturen är låg (några timmar i veckan eller mer/knappast alls)	8,2

Avvikelsearna är beräknade för fyrfältstabeller. Inom parentes återges för varje variabel hur tabellerna bildats.

För en mer utförlig analys och diskussion av resultaten, se SCB (1985 b, s 100 f).

Resultaten pekade på att det är möjligt att förbättra kvaliteten på information om arbetsmiljöförhållanden vid frågeundersökningar riktade till anställda. Kvaliteten i resultaten tycks variera starkt beroende på vilka frågor som används.

Sammanfattningsvis sägs (SCB, 1985 b, s 100 f):

Man behöver i sådana sammanhang konkretisera sig bättre. Gör man det kommer man dock samtidigt att upptäcka att utfrågandet blir mer omfattande. Man tvingas ofta stycka upp aspekter i delaskpekter, lägga till klargörande meningar osv. Frågar man t ex om tunga lyft på ett mycket allmänt sätt, kan man kanske nöja sig med en enda allmän fråga. Försöker man däremot konkretisera sig, tvingas man antagligen definiera viktgränser och blir kanske tvingad att ställa fler frågor med olika viktavgränsningar. Sannolikt känner man sig också tvungen att fråga något om hur man lyfter för att veta något om hur ansträngande lyften är mm.

Detta leder lätt till två konsekvenser. Utfrågandet blir lätt omständligt och tröttande. Antalet frågor blir också lätt orimligt stort.

Man måste dock försöka komma fram den vägen, om resultaten skall kunna ge hyfsade beskrivningar av faktiska förhållanden. Det gäller att hitta meningsfulla specificeringar, som inte är alltför komplicerade. Man måste också begränsa utfrågandet på olika sätt. Undersökningar med dessa utgångspunkter måste med nödvändighet få en viss inriktning och behandla vissa problem mer uttömmande än andra.

Hur skulle man ha kunnat konkretisera den fråga om SCBs objektivitet som behandlas i avsnitt 2.5.4, 4.3 och 4.6? En möjlighet skulle kunna vara att skissera ett antal fall av bristande objektivitet. Det verkar inte omöjligt att tänka sig ett antal fall där SCB uppges publicera statistik som gynnar bestämda intressen - närliggande lär väl vara sådana där SCB tänks fungera som statsmaktens statistiska uppbackare. Det fanns faktiskt en fråga med om hur pass pålitliga man ansåg de siffror vara som SCB varje månad publicerar gällande priser och arbetslöshet. Även i detta fall får man förstås tolkningsproblem.

4.11 Var försiktig med hypotetiska frågor

Vi gör här en mycket grov, och långt ifrån uttömmande, uppdelning av frågor efter vad det är man söker information om. Frågor kan t ex behandla:

- 1) kunskaper och informationsnivå
- 2) föreställningar
- 3) attityder och värderingar
- 4) beteenden och vanor
- 5) attribut och egenskaper.

Det är vanligt att se frågor i grupp 2 och 3 som allmänt mer problematiska än frågor i grupp 4 och 5 under hänvisning till den "hårdare" karaktären av dessa senare - i bemärkelsen möjliga att validera och lättare att precisera. I viss mån har vi anslutit oss till denna syn genom att ägna ett särskilt kapitel åt attitydmätning. Men det finns anledning att stanna inför frågor kring beteenden. Dessa kan ju handla om vad folk gjort i det förflutna, om aktuella beteenden eller om vad de kommer att göra i framtiden. Att fråga om det förflutna erbjuder vissa speciella problem, som exemplifieras i nästa avsnitt och vidare tas upp i kapitel 7 om minnet. När man frågar om framtida beteende är det uppenbart att man här kommer in på besvärliga problem. Sådana frågor är ju valideringsbara - det gäller bara att ha tålamod. Men de erfarenheter som finns av uppföljning av t ex olika köpplaner visar på måttlig eller ringa grad av överensstämmelse mellan planer och senare handlande, när man studerar överensstämmelsen individ för individ.

I SCBs undersökning av Hushållens inköpsplaner, HIP, har ställts frågor om kommande bilköp enligt nedan:

Hur många procents chans är det att Ni/Er familj köper eller byter bil inom två år? Vilket jämnt tiotal mellan 0 och 100 väljer Ni?

Svarsskalan har två verbala förankringspunkter:

Helt säkert	100 %
	90 %
	80 %
	70 %
	60 %
	50 %
	40 %
	30 %
	20 %
	10 %
Absolut ingen chans VET EJ	0 %

Frågor ställs också beträffande chansen för bilköp på 12, 6 och 3 månaders sikt.

Det har tidigare varit möjligt att i HIP följa upp planer. För planer på bilköp på 3 månaders sikt gällde t ex följande för undersökningen april 1981:

Köpplaner och bilköp enligt undersökningen av hushållens inköpsplaner (HIP) framgår av nedanstående tabell:

Köpplan, april 1981 (chans
för bilköp inom närmaste
3 mån)

0 10-30 40-60 70-90 100

Rapporterade bilköp
1981, %

2,9 14,8 13,7 34,7 47,1

(Från Statistiska Meddelanden, 1981).

Här finns ju ett samband. Ju starkare köpplan, desto större andel förverkligade planer. Men uttryckt i en korrelationskoefficient eller andel förklarad varians blir det ändå ganska måttligt (på grund av att gruppen hushåll utan köpplan är den ojämförligt största, svarar den också för den största delen av de faktiska bilköpen) och här handlade det om ett kortsiktigt perspektiv och om beslut av ganska stor vikt. Det är sådana och andra faktorer som berör graden av uppbinding av uppgiftslämnaren som gör frågorna mer eller mindre realistiska.

Ibland förekommer frågor om hur folk kommer att göra under vissa förutsättningar, t ex av typen "Hur skulle Ni göra om...?". Ett exempel:

Om priset på bensin höjdes till det dubbla, skulle Ni då.....

	Mycket mer	Något mer	Knappast något mer	Vet ej
åka mer kollektivt	☐ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4
samåka mer med arbetskamrater, vänner och bekanta	☐ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4

	Mycket mindre	Nå- got mind- re	Knap- past mind- re	Brukar inte bilen på så sätt	Vet ej
åka mindre bil till arbetet	☐ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4	☐ 9
göra färre inköpsresor med bil...	☐ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4	☐ 9
åka mindre bil på fritiden	☐ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4	☐ 9

(Ställs till uppgiftslämnare med tillgång till bil).

Det finns anledning att mana till försiktighet i användningen av denna typ av frågor. De kan naturligtvis vara användbara - om det handlar om förutsättningar som är väl kända och genomdiskuterade till sina konsekvenser eller om man t ex använder någon form av filterteknik för att sortera ut dem som kan anses ha små möjligheter att ge genomtänkta svar. Frågan om hur man skulle handla om bensinpriset fördubblades förefaller riskabel, dels därför att normerna i samhället till övervägande del talar för att man skall markera sin beredskap att spara energi, dels därför att den intervjuade binder upp sig i mycket ringa grad om han säger sig välja kollektiva lösningar.

4.12 Retrospektiva frågor

Retrospektivt frågande innebär att man ber intervjupersonerna redovisa fakta eller attityder som hänför sig till tidsperioder som ofta ligger långt före själva intervjutillfället. Mätproblemen är dock stora, och många undersökningar pekar på att kvaliteten i svaren på retrospektiva frågor är så låg att den utgör ett betydande problem.

Följande exempel på en retrospektiv fråga är hämtat från ULF (frågorna ställdes åren 1977, 1979, 1980 och 1981):

Vilka huvudsakliga yrken eller befattningar har Ni haft i Ert yrkesverksamma liv? Om Ni bytt mellan snarlika arbetsuppgifter räknas detta som ett yrke. Ta inte med yrken/befattningar Ni haft under kortare tid än 2 år!

Vi börjar med det nuvarande/senaste yrket/befattningen och går sedan bakåt i tiden.

FÖR VARJE YRKE/BEFATTNING STÄLLS FÖLJANDE FRÅGOR

Vad kallas det yrke/den befattning Ni hade/har på arbetsplatsen?

Kan Ni kortfattat beskriva arbetsuppgifterna?

Ungefär mellan vilka årtal hade/har Ni detta yrke? Hur många år blir det sammanlagt?

YRKE NR 1

BEFATTNING

ARBETSUPPGIFTER

FR OM 19

T OM 19

ANTAL ÅR

osv

De flesta intervjupersoner kommer säkert ihåg *vilka* mer långvariga yrken de haft under årens lopp, men det är betydligt svårare att komma ihåg mellan vilka år. Det kan också vara lätt att förbise ett mer tillfälligt yrke, som kanske varade just två år och som ligger långt tillbaka i tiden. Resultaten kan ju ändå vara användbara, trots bristerna i frågan. Man vågar nog t ex hävda att det på grundval av svaren går att grovt gruppera folk efter graden av exponering för olika typer av arbetsmiljöer - en gruppering som kan användas som bakgrundsvariabel vid redovisning av svar på frågor gällande hälsa.

Det har i samband med ett större forskningsprojekt om hälsa och arbetsmiljö blivit möjligt att göra en omfattande kvalitetsstudie på yrkeshistoriken (redovisad i Wärneryd m fl, 1989). Man samkörde då ULF-materialet med Folk- och Bostadsräkningarna (FoB 1980, 1975, 1970 och 1960. Yrkeshistoriken omfattade drygt 25 000 individer. Samkörningen gjordes med avseende på yrkesklassificeringen i FoB (Nordisk yrkesklassificering, NYK), som också använts i ULF på de yrkeshistoriska uppgifterna. (En kort beskrivning av NYK ges i avsnitt 9.2.2.)

Både yrkeshistoriken i ULF och yrkesuppgifterna i FoB har brister. FoB-uppgifterna kan således inte ses som något "facit", mot vilket yrkesuppgifter från ULF kan kontrolleras. Det var graden av överensstämmelse som utgjorde grunden för slutsatser om kvaliteten på uppgifterna.

Det finns en rad skillnader mellan ULF och FoB i sättet att mäta. Så t ex gäller yrkesuppgiften i FoB förhållandena en viss "mätvecka" på hösten folkräkningssåret, medan ULF-uppgifterna avser perioder. Överensstämmelsen studerades på så sätt att för alla individer med yrkesuppgift i historiken i tidsintervall innehållande 1960 jämfördes denna med uppgiften i FoB 1960 i fråga om NYK-kod. Motsvarande gjordes för 1970, 1975 och 1980.

NYK-klassificeringen har en given variabilitet (i den bemärkelsen att två oberoende mätningar på samma individer inte ger identiska resultat, även om ingen faktisk förändring föreligger mellan mättillfällena). Variabiliteten är en följd av hur man frågat om yrke, av hur kodningen skett och av egenskaper i själva klassificeringssystemet. I det här fallet har vi grovt skattat variabiliteten till 10-15 % på den grövsta NYK-nivån (1-siffernivå, som omfattar 9 kategorier) och till 20-25 % på den något finare 2-siffernivån. Någonstans vid dessa nivåer förväntades då avvikelserna mellan ULF och FoB minst ligga. Omvänt, en överensstämmelse i NYK-kod på högst 85-90 % resp 75-80 %.

Figuren visar utfallet. På både NYK 1-siffernivå och 2-siffernivå erhöles för jämförelseåret 1980 en överensstämmelse i nivå med den möjliga. Det fanns en tendens att överensstämmelsen blev lägre bakåt i tiden, dock icke i anmärkningsvärd grad, med tanke på att olika procedurskillnader fått större möjlighet att göra sig gällande (t ex har yrkesklassificeringen i FoB genomgått en successiv förbättring, medan i ULF samma schema genomgående använts).

Variationen i överensstämmelse kunde endast i begränsad grad förklaras. Det tycktes dock klart att egenskaper i NYK var den främsta förklaringen. T ex visade på 1-siffernivå grupp 1, Administrativt arbete, grupp 2, Kameralt och

kontorstekniskt arbete, grupp 5, Gruv- och stenbrytningsarbete, och grupp 7-8, Tillverkningsarbete, sämre överensstämmelse än övriga. Det visade sig också, föga överraskande, att för dem som haft ett stabilt yrkesliv var överensstämmelsen bättre. Det förtjänar att nämnas att i yrkeshistoriken uppgav 47 % endast ett yrke.

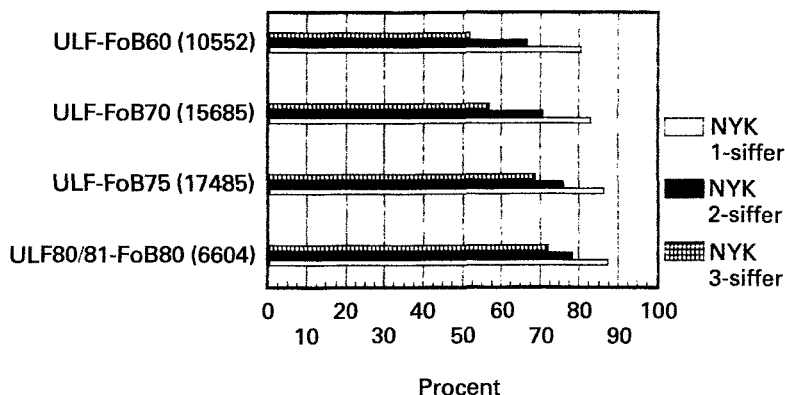
I studien användes också ULF- och FoB-uppgifterna för att indela materialet i ett antal grupper av "stabila" och "bytare", inom och mellan yrken med hög resp låg grad av fysisk belastning i yrket. Indelningen gjordes dels på grundval av yrkeshistoriken, dels på grundval av FoB-uppgifter. Det visade sig att de grupper som klassificerats som stabila (haft samma yrke eller endast bytt inom yrken med hög resp låg grad av fysisk belastning) i hög grad fick samma klassificering enligt FoB. Dessa indelningar användes också som förklaringar av variationer i hälsa (vissa långvariga sjukdomar enligt ULF), varvid ett likartat mönster framträdde. Det tycktes inte göra någon större skillnad om man byggde på yrkeshistoriken i ULF eller på ett antal FoB-uppgifter. Vissa sidor av yrkeshistoriken kunde inte direkt belysas. Det gällde t ex uppgiften om antalet år i varje yrke.

Överensstämmelse ULF-FoB i yrkesuppgifter

Yrkeshistoriken i ULF 77, 79, 80 och 81 jämförd med yrken enligt FoB 60, 70, 75 och 80.

Urval: Alla med yrkesuppgift i både ULF och FoB.

(Antal angivet inom parantes.)

Det finns i Sverige omfattande studier av sambandet yrke-ohälsa. I en del fall har de varit baserade enbart på uppgifter om aktuella förhållanden, i andra på uppgifter om yrken vid en tidigare tidpunkt. Man har t ex använt uppgifter från Folk- och Bostadsräkningen för att belysa variationer i dödlighet under en efterföljande 10-årsperiod. I studier där man haft tillgång till uppgifter från en yrkeshistorik har det också varit möjligt att vid belysning av hälsovariationer ta hänsyn till olika selektionsmekanismer som kan påverka sambandet, t ex effekter av yrkesbyten. Men man kan ju också mer direkt försöka komma åt orsakssammanhanget yrke - ohälsa, så t ex ingick i hälsoavsnittet i ULF samma

år som yrkeshistoriken några frågor om arbetsförhållanden som uppföljning av rapporterade hälsobesvär. För varje rapporterat besvär fick de intervjuade ange om de ansåg besväret bero på några speciella arbetsförhållanden de hade/hade haft och (vid "Ja") vilken typ av arbete det varit fråga om (klassificerat enligt NYK). Tidsperspektivet var alltså tillbakablickande, liksom i yrkeshistoriken. Frågorna hade följande lydelse:

Anser Ni att (rapporterat besvär) beror på några speciella arbetsförhållanden som Ni har haft?

JA (helt eller delvis)

NEJ

VET EJ

OM JA:

Vilken typ av arbete har det då varit fråga om? Vilken sorts befattning har Ni haft? Kan Ni kortfattat beskriva Era arbetsuppgifter?

.....

.....

I analysen av resultaten kopplades intervjupersonernas uppfattning om effekter på hälsan av ett yrke man pekade ut samman med uppgifterna i yrkeshistoriken (se Thorslund m fl, 1990). Det blev alltså möjligt att för ett relativt stort antal yrkesgrupper (uppbyggda på yrkeshistoriken) redovisa i vilken utsträckning detta att man arbetat i ett yrke ledde till att man pekade ut arbetsförhållanden inom yrket som orsak till sjukdom. Variationerna mellan yrkesgrupper - som visade sig vara betydande - skall här inte vidare kommenteras. Klart är att detta annorlunda "grepp" erbjuder ett antal olika kvalitetsproblem. Det finns brister i yrkeshistoriken (behandlade ovan), i yrkesklassificeringen och i sjukdomsrapporteringen (intervjupersonernas egna uppgifter). Den kombinerade effekten av dessa brister är svår att bedöma. Men framför allt skall här "utpekande"-frågorna tas upp. Utöver invändningar gällande den retrospektiva karaktären på frågorna, finns även andra aspekter att ta upp. Risker med ledande frågor behandlades i ett tidigare avsnitt (4.6). Här kan man tänka sig att sättet att fråga inbjuder till att hitta arbetsförhållanden som förklaringar till hälsobrister. Vilken inverkan har t ex debatten i massmedia kring effekter av olika arbetsmiljöer? Det verkar i många sammanhang närmast tas för givet att fysiskt krävande arbeten leder till ryggbesvär. Eftersom ryggbesvär å andra sidan är vanliga, kan effekten bli att man söker en enkel förklaring, som ett fysiskt krävande arbete man haft. Men i vilken utsträckning sättet att fråga kan leda till en tendens att överdriva kända orsakssammanhang, kan bara utrönas via experiment där olika sätt att fråga kan jämföras. Det är vidare möjligt att olika selektionsmekanismer kan påverka sättet att svara på frågor både om sjukdomar och deras bakgrund i arbetsförhållanden.

Ytterligare exempel på retrospektiva frågor är hämtade från en demografisk undersökning (Åkerman, 1981). Undersökarna ville ha svar på frågan: "Hur började den stora nedgången i barnafödandet?" Man valde att använda sig av retrospektiva frågor i intervjuerna, eftersom den typ av information man sökte inte kunde fås med någon annan metod. Intervjupersonerna var samtliga äldre; de hade ingått äktenskap någon gång under åren 1925-1935.

Risken för mätfel varierar givetvis betydligt beroende på frågornas innehåll, speciellt när de handlar om tilldragelser och åsikter som ligger så långt tillbaka i tiden. En del frågeområden gällde relativt konkreta företeelser och händelser, andra - exemplifierade nedan - åsikter långt tillbaka i tiden (observera att exemplifieringen gäller ämnen, ej de frågor som faktiskt ställdes):

Beklagade man folk som inte kunde få några barn? Trodde man att orsaken till barnlösheten låg hos kvinnan eller mannen? Trodde man att det fanns folk som frivilligt avstod från att ha barn, om så varför? Var det opassande att ha alltför många barn? Om så, hur många var "alltför många"? När skulle man ha sitt första barn (efter giftermålet), varför? Var det genant att ha barn före giftermålet?

Med intervjufrågor på sådana områden får man rimligen räkna med risker för direkta minnesfel och att man får med effekter av attityder och värderingar, som bildats långt senare i livet.

Vad kan göras för att minska mätproblemen? I undersökningar som är mer renodlat inriktade på ett speciellt ämnesområde, t ex tidigare yrken, kan man med fördel först ställa frågor som tjänar till att aktivera minnet. Tillsammans med intervjupersonerna gör man en lista med hållpunkter och frågar dem om när de slutade skolan, flyttade hemifrån, gifte sig osv. En annan typ av "hållpunkt" är speciella händelser i omvärlden som kan ha haft betydelse för intervjupersonernas yrkesliv, t ex storstrejker eller företagskonkurser. Med hjälp av dessa "hållpunkter" kan man sedan ganska exakt fastställa t ex anställningsförhållanden (Ramsoy, 1977).

Den här tekniken kan sällan användas i undersökningar där de retrospektiva frågorna endast utgör en liten del. Intervjutiden och kostnaderna förhindrar ofta möjligheten.

(Se också kapitel 7.)

4.13 Korta eller långa frågor?

Det är inte svårt att hitta skäl för en allmän regel att frågor skall vara korta. Ett sådant krav har ju bl a effekten att det

- tvingar frågekonstruktören till att tänka klart kring ämnet och att rensa ut allt överflödigt

- minskar risken för att uppgiftslämnaren överbelastas med information
- minskar risken att han tappar bort den inledande delen av frågan medan han försöker smälta den senare delen.

Det finns emellertid ett antal experiment gjorda kring effekten av variationer i frågelängd som är av stort intresse. Dessa experiment har visat på påtagliga positiva effekter av att öka längden på frågor. Studierna har i allmänhet varit upplagda så att man testat två frågeversioner, en kort och en lång (förlängd), men med ungefär samma informationsmängd. Förlängningen görs med en inledning och en mellanliggande sats med upprepning av viss information. Ett exempel från den studie som gjorts på SCB (Rudén, 1974):

Kort version

"Hur har Ni skaffat den bostad Ni har nu?"

Lång version

"Nästa fråga rör anskaffandet av bostäder. Vi är intresserade av att veta något om detta. Hur har Ni skaffat den bostad Ni har nu?"

Man kan sammanfatta resultaten av de studier av intervjusituationen som gjorts sålunda: då längden på en fråga åtminstone fördubblas genom en inledning och inskjutande av överflödigt information erhålles:

- 1) ingen tidsökning i intervjupersonernas svar
- 2) mer information
- 3) mer valid information.

Det kan anmärkas att i studien kunde noteras dels att de långa frågorna gav längre svar (i genomsnittligt antal ord per svar) och mer information än de korta frågorna.

Den tolkning som Laurent (1972) ger är att den ökade mängden information som erhålles vid förlängda frågor har att göra med att intervjupersonen känner sig mer motiverad och stimulerad att försöka ge korrekta och utförliga svar. Intervjupersonen får genom frågans formulering klart för sig att man verkligen är intresserad av hans svar.

Hur kan man praktiskt använda de resultat som bl a vår studie redovisat? För det första bör man naturligtvis inte enbart använda s k förlängda frågor. Intervjutiden skulle ökas genom detta förfarande vilken kan leda till att kvaliteten i svaren minskar (uttrötningseffekter). Intervjupersonen kan lätt uppleva intervjun som tjugig och bli negativt inställd till att slutföra intervjun.

Avsikten med s k förlängda frågor är att stimulera intervjupersonerna att tänka efter, att få dem att känna sig motiverade att berätta om olika förhållanden på ett adekvat sätt. Om man utgår från detta resonemang bör förlängda frågor användas där man av erfarenhet vet att den information intervjupersonen lämnar är ofullständig eller bristfällig. Det kan tex röra uppgifter om förhållan-

den som ligger bakåt i tiden (minnesfel) eller det kan vara frågor som rör vardagliga förhållanden som det är svårt att få intervjupersonen att verkligen berätta om, t ex trivsel med bostaden.

Ett mindre antal frågor av typen förlängda frågor i varje intervju kan stimulera intervjupersonen att ge mer information även på andra frågor.

Laurents studier bygger på intervjuer ansikte mot ansikte. Men Dillman (1978) framhåller användbarheten av förlängda frågor vid telefonintervjuer och då speciellt vid övergångar mellan olika frågeområden.

Se också diskussionen i kap 7.

4.14 Oberoende och beroende frågeteknik

I många löpande undersökningar byts endast delar av urvalet ut mellan varje undersökningstillfälle. Detta gäller för SCBs del t ex Arbetskraftsundersökningen, AKU, och Partisympatiundersökningen, PSU. I AKU intervjuas de utvalda engång per kvartal och sammanlagt åtta gånger under en tvåårsperiod. Därefter byts de ut. I PSU byts 1/3 av urvalet ut vid varje undersökningstillfälle.

Det kan finnas olika skäl till att man väljer att ha panelinslag i en löpande undersökning. Ett skäl kan vara möjligheten att öka precisionen i vissa skattningar, jämfört med den som erhålls med oberoende urval. Ett annat skäl, som också finns med i bilden när det gäller AKU, kan vara att man är intresserad av att studera förändringar i tillstånd mellan mättillfällen, eller flöden.

En av förutsättningarna för att man skall kunna studera flöden är att ens mätningar eller klassificeringar är tillförlitliga. Med anknytning till diskussionen i kap 3: slumpmässiga inslag i folks svar på surveyfrågor blir direkt störande i flödestabeller. En flödestabell består i enklaste fallet av en fyrfältstabell av det slag som togs upp i kap 3 - samma fråga ställd vid två tillfällen till samma individer. Ger frågan svar med låg tillförlitlighet kommer tabellen att visa flöden mellan mättillfällena som inte har något reell innebörd.

Huvudvariabeln i AKU har gällt arbetskrafts- eller AK-status, en klassificering efter sysselsättningsförhållanden en viss mätvecka. (AK-status 1 och 5 gäller t ex individer utanför arbetskraften, status 2 och 3 olika grupper av sysselsatta, status 4 arbetssökande.)

Redovisning av arbetsmarknadsrörlighet i statustermer (bytare) har visat sig innebära svårigheter.

En ny typ av klassificering har efterlysts. Inom ramen för ett omfattande projekt som gällde revidering av innehåll och definitioner i AKU (RIDA) provades därför en ny intervjublankett ut. En sammanfattning av projektet finns i SCB (1988a).

I den nya blanketten som används fr o m 1987 har - utöver den tidigare statusklassindelningen - införts en ny indelning som beskriver anknytning till arbetsmarknaden. Indelningen motiveras främst av kraven på beskrivning av rörligheten på arbetsmarknaden. Ytterligare ett motiv för denna dimension är att höja kvaliteten på undersökningen. Personer som är mera löst anknutna till arbetslivet, med tillfälliga jobb o dyl, är svårare att klassificera i status än vad stabilt sysselsatta med fast anställning är. Den nya indelningen innebär att personer med lös anknytning förs till en separat grupp.

Med den nya blanketten skall alltså rörligheten på arbetsmarknaden kunna beskrivas på ett mer realistiskt sätt, nämligen efter förändring i

- anknytning till arbetsmarknaden (grader) och dessutom
- AK-status.

Förutom förändringarna i variabelinnehållet ändrades också delvis filosofin beträffande datainsamlingen. Den tidigare strävan efter 8 oberoende mätningar har frångåtts. I stället för tidigare system, som man vet skapar ett beroende av okänt och diffust slag, utnyttjas det faktum att beroende mellan mätningar föreligger. Man utgår då från vad intervjupersonen svarat vid förra intervjutillfället och frågar om detta fortfarande gäller.

Denna ansats fanns redan delvis tidigare införd i AKU då man vid klassificeringen på yrke och näringsgren utgick från tidigare uppgifter. I den nya blanketten utvidgades således detta till att gälla även anknytningsgrad. Detta skall ge en bättre mätning av individens rörlighet på arbetsmarknaden, samtidigt som det gör intervjusituationen mer naturlig vid de upprepade mätningarna. En invändning mot denna teknik att fråga är att man riskerar att underskatta faktiska förändringar.

Det nya systemet bygger på en klassificering som görs första gången personen deltar i AKU. Vid de därefter följande intervjuerna frågar enbart om förhållandena som lett till klassificeringen fortfarande är aktuella. Därvid utgår man från de uppgifter som lämnades förra gången. Om förhållandena förändrats görs en ny klassificering.

Exempel på frågor

Till en person som förra gången hade en fast anställning:

Vid förra intervjun hade Du en fast anställning hos (Företagets namn och adress).

Är det fortfarande Ditt huvudsakliga arbete?

Till en person som var arbetssökande förra gången:

Vid förra intervjun hade Du inget förvärvsarbete. Har Du arbetat något sedan dess?

Frågor som rör förhållandena under mätveckan ställs varje gång.

Variabeln anknytningsgrad och olika sätt att fastställa den, prövades i ett antal test. I ett av dessa skulle 4 000 personer intervjuas vid två tillfällen. Vid första tillfället intervjuades alla med samma typ av blankett. Vid den andra intervjun intervjuades hälften med samma frågor som vid första tillfället, vilket innebar att en nyklassificering av anknytningsgraden utfördes. I den andra delen av urvalet användes beronde frågeteknik, dvs intervjuaren hade tillgång till de tidigare uppgifterna om anknytningsgrad och frågade om dessa fortfarande var aktuella eller om någon förändring inträffat.

Frågorna som testades var av den typ som givits exempel på ovan (beskrivning av situationen) och som nu således används.

Urvalet halverades också så att hälften av intervjuerna utfördes av samma intervjuare vid båda tillfällena och hälften av olika intervjuare.

I analysen gick samtliga registrerade byten igenom och bedömdes som sanna eller falska. Som hjälp vid bedömningen tjänade tillägsfrågor och, i vissa fall, förnyad kontakt med intervjupersonen.

Man kunde konstatera att utfallet stämde med förväntningarna. Andelen falska byten minskade med den nya frågetekniken, och förfarandet verkade mindre känsligt för bytte av intervjuare.

(Jämför också diskussionen om metoder att minska minnesfel i kap 7, under rubriken "Bunden erinring".)

4.15 Uppgiftslämnarskydd vid känsliga frågor: Randomiserad svarsteknik

Kartläggningen av avvikande beteenden, känsliga förhållanden eller attityder omges i surveysammanhang i varierande grad av åtgärder för att skydda uppgiftslämnaren. Sådana åtgärder kan gälla i själva uppgiftslämnarsituationen. De kan t ex vara att man inte inför en intervjuare behöver redovisa svar, men de kan användas även i senare led av den statistiska produktionsprocessen, t ex i form av anonymisering av svar.

Ett exempel på hur man kan öka skyddet för uppgiftslämnaren - därigenom att hans svar inte är direkt tolkningsbart i termer av det känsliga fenomen som undersöks - är "randomized response" technique eller försvenskat - "randomiserad svarsteknik".

Metoden introducerades av Warner (1965) och har sedan dess utvecklats avsevärt. Flera olika varianter för randomisering, dvs tekniken för att slumpmässigt avgöra vilken eller vilka frågor som skall besvaras, har utvecklats.

Principen är följande: man är intresserad av att skatta andelen som har viss, känslig, egenskap i en population. Det urval som utfrågas får med hjälp av ett randomiseringsinstrument välja ett av två påståenden:

"Jag tillhör (gruppen med den känsliga egenskapen)"

"Jag tillhör ej (gruppen med den känsliga egenskapen)".

De instrueras att svara ja eller nej utan att upplysa intervjuaren om vilket påstående de tagit ställning till. Valet av påstående sker med en på förhand bestämd och för alla deltagare gemensam sannolikhet. I en variant av metoden får uppgiftslämnarna med hjälp av randomiseringsinstrumentet välja mellan att besvara en känslig eller en neutral fråga. Intervjuaren får inte veta vilken fråga som uppgiftslämnaren besvarat. Med hjälp av sannolikhetskalkyl kan man sedan konstruera skattningar av t ex andelen som brukat narkotika, men variansen för sådana skattningar blir större än med vanligt metodik. Dvs, det uppgiftslämnarskydd man vinner har ett pris. I en annan variant ställs den känsliga frågan med hjälp av ett randomiseringsinstrument med tre utfall: svara sant, säg ja, säg nej.

Valideringsförsök av metoden har gett olika utfall, förmodligen beroende på olika frågeämnen/populationer och på olika randomiseringsmekanismer. (Se t ex sammanställning i Danermark och Vintheimer, odat.).

Förfarandet kan alltså användas för att skatta andelar med en viss egenskap, men även fördelningar, medelvärden och sambandsmått (Eriksson, 1972).

En central svårighet ligger i att på ett övertygande och klart sätt förklara metoden. Man kan inte vänta sig att uppgiftslämnare skall förstå skyddet, om man presenterar de matematiska principerna och sannolikhetsläran bakom metoden. För att uppnå förståelse och känsla av ökat skydd är man i hög grad hänvisad till att låta uppgiftslämnaren genom egna iakttagelser och praktisk övning inse det ökade anonymitetsskyddet.

Randomiseringsinstrument tycks mest ha varit av den handgripliga typen, där uppgiftslämnaren själv framkallar ett utfall - t ex med hjälp av en roulett, tärningar, spelkort. Det har ju den fördelen att slumpmekanismen direkt kan demonstreras. Men man har också prövat att låta attribut hos uppgiftslämnarna vara bestämmande, t ex slutsiffran i hans telefonnummer. Den bör ju vara slumpmässigt fördelad. Sådana förfaranden gör det i princip möjligt att utnyttja randomiserad svarsteknik vid telefonintervjuer och postenkäter.

Vad man än använder för instrument är det viktigt med vilken sannolikhet intervjuaren kan bedöma vad det individuella svaret faktiskt står för. Är sannolikheten stor, blir det upplevda skyddet litet och svårt att konkret demonstrera. Minskar man sannolikheten för insyn, ökar skyddet, men också förlusten i precision.

Det finns en svensk studie (Danermark och Vintheimer, odat, Danermark och Swensson, 1987), där just de praktiska problemen med tillämpningen diskuteras. Redovisningen i den internationella litteraturen - mest i artikelform - utmärks annars av ganska knapphändig rapportering härav. Studien gällde

förekomsten av cannabiserökning bland elever i årskurs 9 i skolor i Örebro. Randomiserad svarsteknik, enligt en variant av Warners metod, jämfördes bl a med elevenkäter där svaren var anonyma.

Studien genomfördes enligt följande, vad gällde randomiserade svarsteknikdelen:

Intervjuaren överlämnade en plastmugg med två vanliga tärningar. Eleven instruerades att skaka tärningarna i muggen, låta dem ligga kvar och summera antalet prickar. Därefter uppmanades han/hon att svara enligt nedanstående instruktion som visades på en skärm.

OM DU SLAGIT SUMMAN 4, 5, 6, 7, 8, 9 eller 10

OM DU NÅGON GÅNG HAR PRÖVAT ATT
RÖKA HASCH ELLER MARIJUANASÄG "A"
OM DU ALDRIG HAR PRÖVAT ATT
RÖKA HASCH ELLER MARIJUANASÄG "B"

OM DU SLAGIT SUMMAN 2, 3, 11 ELLER 12

OM DU ALDRIG HAR PRÖVAT ATT
RÖKA HASCH ELLER MARIJUANASÄG "A"

OM DU NÅGON GÅNG HAR PRÖVAT ATT
RÖKA HASCH ELLER MARIJUANASÄG "B"

(Från Danmark och Vintheimer, odat, s 22.)

Intervjuaren hade ingen möjlighet att avgöra vilken summa som erhållits eller på vilken del av skärmen eleven läste.

Proceduren föregicks av en muntlig genomgång och praktisk demonstration.

Sannolikheten för att dra den första instruktionen, P, uppgick till 5/6 och för att dra den andra, 1-P, till 1/6. En skattning av andelen cannabiserökare erhöles som

$$\hat{\pi} = \frac{1}{2P-1} \frac{N_A}{N} + \frac{P-1}{2P-1}$$

där N_A är antalet elever som svarat "A" och N är totala antalet elever.

Man kan notera, att det krävs ett visst mått av insikt och räknande för att se att "skyddssannolikheten" är 0,17 (1/6). När man ser de två alternativen på skärmen, kanske avståndet mellan alternativens sannolikheter verkar mindre (4 summor av 11 leder till andra alternativet).

Resultaten var i förväntad riktning (enligt kriteriet att högre andel för det känsliga beteendet är sannare), dock ej signifikant. Skattningen av andelen cannabisrökare blev 8,0 % enligt randomiserad svarsteknik och 5,8 % enligt direkt fråga vid anonym enkät.

Danermark och Vintheimer tog även reda på hur eleverna upplevt förfarandet. En fråga gällde huruvida man tyckt att det var lätt eller svårt att förstå instruktionerna. Inte någon av eleverna upplevde några svårigheter sedan intervjuaren demonstrerat. Däremot uppges att man undrade över om undersökaren egentligen fick veta någonting och hur man skulle kunna beräkna omfattningen av haschrökningen på grundval av svaren vid intervjuerna. Ingen elev ifrågasatte öppet anonymitetsskyddet.

På en fråga om man trodde att intervjuaren fått ärliga svar på frågorna om huruvida man provat hasch eller marijuana, genom att de som svarat använt tärningar, fick man följande svar (i %):

Ja, säkert	40,0
Ja, kanske	42,3
Vet inte	10,8
Nej, knappast	5,7
Nej, inte alls	1,2
Summa	100
Bastal	754

Man konstaterade att flickorna i högre grad än pojkarna trodde på ärliga svar.

De intervjuare som användes uttryckte endast i undantagsfall misstanke om att elever inte tagit undersökningen (och metoden) på allvar.

Intervjuarnas erfarenheter var att metoden tycktes fungera och att den var enkel och gick snabbt att genomföra.

4.16 Frågeordning: Några allmänna anmärkningar

Inkomstfrågor placeras ju, i den mån de fortfarande förekommer, av tradition mot slutet av intervjun eller blanketten. Skälet är enkelt och okomplicerat. Placera ömtåliga frågor och ämnen mot slutet av intervjun, då blir skadan minst om uppgiftslämnaren skulle reagera, och det finns också chans att han inte är lika känslig ifråga om frågeinnehållet mot slutet som i början innan kontaktsituationen klarnat. På samma sätt hör det ju till att rekommendera enkla icke-hotande frågor som inledning. Detta kan gälla både som inledning överhuvudtaget av intervjun och som inledning av nya avsnitt i intervjun. Vi inleder ju ofta intervjun med en kartläggning av hushållet. Frågor härom är väl inte speciellt hotande och går att svara på relativt lätt men verkar knappast särskilt inspirerande på intervjupersonen. De kan väl också förefalla lite främmande med tanke på att han förespeglat att intervjun skall handla om någonting annat.

I allmänhet går det väl att hitta en rimlig ordning att ställa frågorna i (jämför också kap 2) så att intervjun flyter utan drastiska kontraster mellan frågorna. Vid övergång till nya ämnen minskas kontrasten med några inledande ord som "Jag skulle nu vilja ställa några frågor om....". Ibland ger tiden ordningen mellan frågorna så att man lämpligen går framåt eller bakåt i tiden.

Hur ordningen mellan frågor eller block av frågor, vad som också kallas kontext, inverkar på svaren förefaller vara en potentiellt besvärlig felkälla. Kontextproblem är svåra att belysa och hålla kontroll över genom mängden av faktorer som kan variera. Man kan inledningsvis konstatera att utrymmet för kontexteffekter varierar med frågekaraktär. Enkla, konkreta frågor måste rimligen vara mindre utsatta än frågor med abstrakta eller vida begrepp. Det skulle förmodligen vara vettigt att, då ett utkast till frågor föreligger, ordna frågorna efter bedömd grad av kontextkänslighet och sedan granska de känsliga en extra gång med avseende på möjligheterna att ändra dem, och på vilken placering som är lämpligast. I varje fall bör man undersöka möjligheterna att lägga in studier av känsligheten i själva datainsamlingen.

Man kan knappast komma ifrån problemet bara genom att kräva att frågor skall hållas på en sådan nivå av enkelhet och konkretion att kontexten blir oväsentlig. Varje surveyundersökning innebär en sammanvägning av en mängd olika intressen eller krav. Och en del av dem leder till potentiellt kontextkänsliga frågor. Varför det är så skall här inte närmare beröras. Men allmänt kan man konstatera att kombinationen av begränsat frågutrymme (gränser för intervju-tid, osv) och brett informationsbehov lätt leder till att enstaka eller få frågor får belysa relativt vida områden.

4.17 Frågeordning: Tratt-teknik eller omvänt

Det klassiska exemplet på kontextproblem i det lilla formatet gäller ordningen mellan en mer allmän fråga och specifika frågor. Trattekniken (se t ex Gallup, 1947, Kahn och Cannell, 1957) går just ut på att kunna fånga in en allmän attityd innan den begränsats av den referensram som specifika frågor ger.

Man kan t ex i en undersökning om boendeservice först fråga: "Vilka förhållanden i det här området gillar Ni?" och "Vilka gillar Ni inte?" för att sedan gå över till "Vad tycker Ni i stort om kommunikationsmöjligheterna?" och slutligen till "Behövs det fler bussurer?" eller någonting annat som kan vara aktuellt.

Ett skäl till detta sätt att fråga är att folk lättare och bättre antas kunna svara på specifika frågor om de har fått chansen att begrunda dem i ett större sammanhang. Ett annat skäl är att placeringen av de specifika frågorna först skulle kunna inverka på svaren på den mer allmänna.

Trattekniken gör det också möjligt att få insyn i de referensramar som styr uppgiftslämnarnas svar. Gallup (1947) har utarbetat ett schema som fullt genomfört går igenom fem aspekter av uppgiftslämnarens tänkande:

- 1 Medvetenhet om ämnet - fastställd genom en öppen kunskapsfråga
- 2 Opåverkade attityder till ämnet - fastställda genom en öppen fråga
- 3 Specifika attityder - fastställda genom frågor där ämnet och de möjliga ställningstagandena berörs närmare
- 4 Skälen bakom - fastställda med en öppen "Varför"-fråga
- 5 Intensitet i attityden - fastställd med någon lämplig skattningsskala.

Men ibland kan det faktiskt vara bättre att börja med de specifika frågorna och sluta med de allmänna. Den omvända trattekniken kan vara tillräddlig om man vill att uppgiftslämnaren skall ha just de specifika delarna som referensram när han tar ställning till den allmänna frågan. Ett exempel: istället för att fråga honom hur han gillar sin kvällstidning och sedan gå in på alla specifika aspekter härav kan det vara bättre att fastställa hans åsikt i varje delaspekt och sedan be honom om en allmän (sammanfattande) värdering. Den här ordningen kan också rekommenderas när det handlar om ett komplext ämne som man förmodligen inte tänkt särskilt mycket kring eller inte känner särskilt mycket inför. I stället för att börja med frågan "Vilket av följande sex sätt att handskas med problemet med luftföroreningar tycker Du verkar bäst?" är det nog bättre att börja med mer specifika frågor om delaspekter av det allmänna problemet. På så sätt ger man uppgiftslämnaren mer tid att tänka efter och mer bakgrund att basera sitt svar på innan han tar ställning till den allmänna frågan.

4.18 Frågeordning: Typer av effekter

Det finns ganska mycket skrivet om kontextproblem. Men beläggen för effekter är inte lika talrika. Man får en känsla av att många oroas av problemet, men har svårt att få ner mångfalden av faktorer till hanterliga proportioner och därmed göra problemet möjligt att studera. Bradburn och Mason (1964) säger i sin översikt:

Från det fragmentariska datamaterial som finns tillgängligt, förefaller det som under vissa villkor presentationsordningen för frågor kan ha viktiga effekter på svaren, men att under andra villkor den inte spelar någon egentlig roll. Data som finns tillgängliga tills nu ger oss inte möjlighet att skilja med någon grad av säkerhet mellan villkor, där frågeordningen är en viktig variabel och de där den inte är det. (s 58.).

I en senare översikt pekar Schuman och Presser (1981) på att "I praktiken bedrivs surveyverksamhet som om ordningseffekter inte existerade eller var triviala". Ordningseffekter finns ju belagda främst för attitydfrågor. Enligt Schuman och Presser är de ett stort problem, sammanhängande med det (i USA) ökande bruket av attitydfrågor som indikatorer på social förändring.

En studie av Schuman m fl (1981) är intressant därför att de vid två tillfällen kunde belägga en väntad kontexteffekt på grundval av jämförelser av svarsfördelningar på samma fråga i två olika undersökningar (dvs samma fråga i olika kontext). Deras studie berörde samma fenomen som användningen av tratten, dvs relationen allmän - specifik fråga. En allmän fråga om inställningen till legal abort fick lägre andel positiva svar då den placerades efter en fråga om inställningen till legal abort i speciella fall. Deras studie byggde på telefonintervjuer. Kalton m fl (1978) fann en liknande kontexteffekt i en studie.

I en fortsättning (Schuman m fl, 1983) undersökte man om kontexteffekterna kunde reduceras genom att neutrala frågor lades mellan frågor som man visste eller misstänkte påverkade varandra. Ingen egentlig minskning av effekterna framträdde. Bishop m fl (1984) fann i två upprepningar av den ursprungliga studien stöd för att hävda ett ytterligare komplicerat kontextförhållande. I deras egen formulering: "...resultaten antyder att storleken av denna särskilda ordningseffekt kan bero på det större frågesammanhang i vilket den uppträder". (s. 113).

Exempel på förhållandet allmän - specifik fråga ges av Smith (1981) när det gäller inställningen till bruk av våld. Först frågades huruvida man kunde föreställa sig någon situation i vilken man tyckte det var riktigt att slå en annan person. Sedan frågades vad man ansåg om sådant våld i olika konkreta situationer. Av dem som generellt tog avstånd från våld kunde varierande men betydande andelar tänka sig våld i olika konkreta situationer. Mc Farland (1981) fann i en telefonintervjuundersökning att folk uppgav större intresse för politik och religion då allmänna frågor därom ställdes efter en serie specifika, jämfört med den omvända ordningen.

Ytterligare exempel på effekter från den senaste 10-årsperioden finns hos Duncan och Schuman (1980) som diskuterar kontext som en fråga om "gestalt" hos ett frågeschema.

Sigelman (1981) studerade ordningseffekter på frågor av typen "Gillar eller ogillar Ni det sätt på vilket X sköter sitt jobb som president?" Han undersökte hur svaren på sådana frågor påverkades av s k "consistency effect" (efter Bradburn och Mason, a a), dvs av att svaret på en viss fråga anpassas för att "stämma" med svaren på tidigare frågor. Han fann ingen direkt förskjutning i fördelningarna för-emot då han jämförde en frågeversion, där för-emot-frågan kom i början av intervjun med en version, där den kom efter en mängd frågor rörande de mest aktuella sociala problemen. Däremot framträdde en skillnad i den andel som tog ställning. Denna var högre i det senare fallet.

Wikman (1981) undersökte attityden till u-hjälp på två sätt i samband med en postenkät. Han utgick från hypotesen att en aktivering av själva problemområdet, genom frågor som tvingar folk att konfronteras med problemen i tredje världen, leder till att en mer positiv attityd redovisas. Undersökningen innehöll två urval. Det ena fick frågor kring många olika aspekter av u-hjälpen

Det andra urvalet fick endast några få frågor kring u-hjälpen och i övrigt andra slags frågor. I förra fallet fick man en lägre andel som var inställd på att minska eller slopa u-hjälpen (26 mot 35 %). Frågorna var visserligen inte identiskt utformade (i första fallet ingick ett vet ej-alternativ, i det andra inte), men detta kan knappast förklara den erhållna skillnaden, som i det första fallet baserar sig på omräknade tal, efter exkludering av vet ej.

Det bör påpekas att postenkäten skiljer sig från intervjun därigenom att svar på frågor kan påverkas av innehållet i efterföljande frågor. Man kan aldrig komma ifrån risken vid en postenkät av en slags helhetseffekt, där efterföljande frågor ingår. Denna typ av möjligt beroende vid postenkäter måste alltid beaktas vid frågekonstruktion.

Vid telefon/besöksintervjuer kan andra effekter uppträda. Man kan av en fråga inse eller gissa att ett visst svar leder till följdfrågor. Därigenom kan man påverkas av väntade efterföljande frågor i sitt svar.

Ett annat exempel finns hos Noelle-Neumann (1973). Vid mätning av informationsnivå, påverkas svaren av att det finns förkodade svarsalternativ (dvs, att den sökta informationen redan finns i blanketten). Ett exempel: "Vet Du vem som är president i USA?" med svarsalternativen "Nixon", "andra namn", "vet ej". Jämfört med en öppen fråga ger denna typ av fråga som resultat en större andel som betecknas som informerade. Effekten har belagts över en rad olika frågor. Den tycks även uppträda när de korrekta svaren uppträder först i senare frågor.

Vi kan i vår egen verksamhet lätt hitta frågor som enligt Noelle-Neumann skulle ge "uppblåsta" värden för informationsnivån. Från undersökningen "SCB och allmänheten" (SCB, 1977 a):

Fråga 44

Känner Ni till om det finns någon lagstiftning som reglerar insamling och registrering av personuppgifter på data?

- 1 JA, DATALAGEN
- 2 JA, JAG TROR DET MEN VET EJ VAD DET ÄR FÖR LAG
- 3 NEJ, DET TROR JAG INTE
- 4 VET EJ

LÄSES UPP DÅ INTERVJUPERSONEN SVARAT

Den 1 juli 1973 fick vi en datalag som reglerar insamling och användning av uppgifter om enskilda personer i dataregister.

Fråga 45

Känner Ni till om det finns någon myndighet som?

Noelle-Neumann anför som förklaring av fenomenet inverkan av intervjuarnas förväntningar och attityder. I vilken utsträckning man via intervjuarutbildning kan komma tillrätta med problemet kan alltid diskuteras. Noelle-Neumann förordar att man parallellt använder olika förfaranden.

4.19 Frågeordning: Anpassning till uppgiftslämnaren

När man för samman frågor till en blankett måste man ta hänsyn till hur den kommer att se ut för uppgiftslämnaren. Blanketten måste vara logisk för honom - trots att den då kanske inte är logisk för den som satt samman blanketten.

Det som för specialisten är nära sammanknutet bör kanske ändå stå på helt skilda ställen i blanketten, för även om specialisten känner sitt ämne väl kan han inte förutsätta att uppgiftslämnaren också gör det.

Sammanbindande eller förmedlande text bör användas för att hjälpa uppgiftslämnaren över från ett ämne till ett annat eller från en referensram till en annan.

Då en uppgiftslämnare skall besvara en serie frågor, som handlar om samma ämne utvecklar han ofta ett visst svarsmönster eller en halo-effekt, dvs hans tankar blir fast rotade i ett visst problemområde. Utan hjälp av sammanbindande eller förmedlande text kan övergången till ett nytt ämne ha negativ effekt på intervju eller resultera i att uppgiftslämnaren använder en olämplig referensram.

4.20 Frågeordning: Några sammanfattande råd

Det är svårt att ge några generella anvisningar för hur man bör handskas med problemet frågeordning och kontext, utöver vad som tidigare nämnts. Sammanfattningsvis:

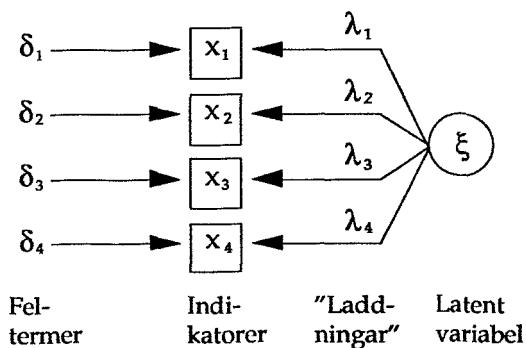
- 1 Var medveten om riskerna med allmänna, abstrakta "summerande" frågor.
- 2 Bedöm och ordna frågorna efter risken för påverkan av frågeomgivning.
- 3 Gör en extra granskning av frågor som bedöms som kontextkänsliga med avseende på grad av specificering, konkretion, osv.
- 4 Granska på samma sätt frågorna med avseende på omgivning.
- 5 Var medveten om riskerna för det större beroendet mellan frågor vid postenkäter.
- 6 Utnyttja möjligheterna att studera kontexteffekter vid datainsamlingen (i enklaste fall en tudelning av urvalet med avseende på två "behandlingsar", innebärande tex byte av frågeordning eller ordning mellan svarsalternativ).

4.21 Flerindikatorsgrepp

Vi har flera gånger talat om att ställa flera frågor kring samma sak. I kap 6 nämns att man vid attitydmätningar helst bör använda flera olika "infallsvinklar". Det finns ju för övrigt inom attitydmätningen en omfattande arsenal av metoder för konstruktion av skalor - som bygger på att man utnyttjar en serie frågor eller påstående ("items") för att mäta en viss attityd. Ett av skälen för skalor är att man ansett att man då kan höja tillförlitligheten i sina mätningar. Skalkonstruktion skall dock inte närmare beröras här, utöver viss översiktlig information i kap 6.

I kap 3 kommenterades variationen i tillförlitlighet mellan olika frågor - tillförlitligheten då mätt som stabiliteten i svar över två mättillfällen. Man kan kanske som en allmän regel ange att det är bättre att fråga flera gånger om man är osäker. Detta gäller i surveysammanhang precis som vid vanliga samtal. Vi skall närmast något beröra hur detta att man ställer flera frågor kring samma sak - flerindikatorsgreppet - kan utnyttjas för att i den senare analysen av data ta hänsyn till tillförlitlighetsbrister i de enskilda frågorna. Utvecklingen på persondatorsidan har ju gjort avancerade statistiska analysprogram lättillgängliga för speciellt behandling av mätproblem i surveyfrågor. I första hand tänker vi då på program av typ LISREL/SIMPLIS/PRELIS (för en översiktlig beskrivning av dessa, se t ex Jöreskog och Sörbom, 1987).

Det är enklast att utgå från en mätmodell. Det vi vill mäta med en viss uppsättning frågor/indikatorer betecknas som en latent variabel. Figuren återger en mätmodell med fyra indikatorer och en gemensam, latent variabel (ξ), som tänks styra indikatorerna. I vilken grad den gör detta skattas av

Mätmodell med fyra indikatorer

lambda-koefficienterna. Indikatorerna innehåller också variation som inte är gemensam och som skattas av feltermerna delta.

Med fyra indikatorer kan vi i LISREL testa om en sk "congeneric" mätmodell håller och skatta feltermerna och övriga koefficienter. Man får i LISREL flera mått på i vilken grad det finns stöd i data för antagandet att det bakom de fyra indikatorerna ligger en gemensam variabel. På samma sätt som i den klassiska faktoranalysen får man också med LISREL-metoden ett mått på hur starkt laddade indikatorerna är av den gemensamma delen (lambda-koefficienter eller faktorladdningar).

Feltermerna (delta) innefattar dels de slumpmässiga mätfeLEN, dels eventuell systematisk variation som inte fångats upp av den gemensamma delen.

Om modellen är acceptabel kan man också skatta reliabilitet och validitet för ett lineärt index byggt på den latent variabeln (se t ex Jöreskog, 1971, Munck, 1979, Bohrnstedt, 1983, Fleishman och Benson, 1987).

Det har i ULF funnits ett antal frågor som handlar om arbetsmiljön. I en del frågor ombeds man uppskatta de krav som arbetet ställer i fråga om fysisk anstränging. Andra frågor tar fasta på hur man vill beskriva effekterna av de fysiska kraven eller andra aspekter av arbetsmiljön. Följande fyra frågor har med hjälp av LISREL-analys prövats med avseende på vad de har gemensamt.

Fråga 62 Tycker Ni att Ert arbete är tryggt och säkert med tanke på risken för olycksfall?

- 1 JA, MYCKET SÄKERT
- 2 JA, GANSKA SÄKERT
- 3 NEJ, GANSKA RISKABELT
- 4 NEJ, MYCKET RISKABELT

Fråga 67

JA	NEJ	
1	2	e. Är Ert arbete sådant att Ni tvingas till krokiga, vridna eller på annat sätt olämpliga arbetsställningar?
1	2	f. Är Ert arbete sådant att Ni dagligen blir svettig av kroppsansträngning?

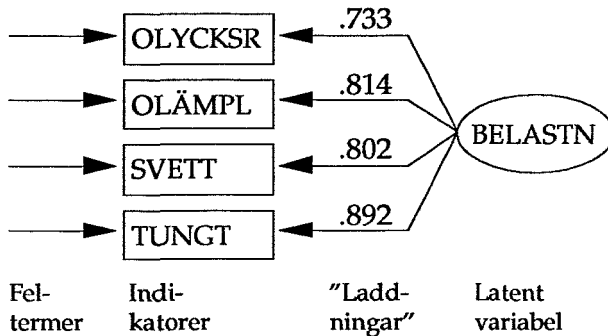
Fråga 68a

	Kräver Ert arbete tunga lyft?
1	JA
2	NEJ

Korrelationsmatrisen nedan, som utgör dataunderlaget för LISREL-analysen, visar i vilken utsträckning frågorna tenderade att hänga ihop:

	OLYCKSR	OLÄMPL	SVETT	TUNGT
OLYCKSR	1.000			
OLÄMPL	.595	1.000		
SVETT	.581	.661	1.000	
TUNGT	.658	.722	.714	1.000

(Anm: Observera att svarsskalan för den första frågan har vänts vid beräkningarna. Detta för att alla sambandet skulle bli positiva. Med hänsyn till den "primitiva" mätnivån för svarsalternativen har s k polychoriska koefficienter beräknats. Se Jöreskog och Sörbom, 1989, kap 7, för vidare information). Prov med LISREL med avseende på om frågorna kunde anses uppfylla kraven på en "congeneric" mätmodell gav följande resultat:

BELASTN står här för en latent "belastningsfaktor", som tänks leda till hög grad av olycksrisk, olämpliga arbetsställningar, att man blir svettig av kroppsanstängning och att man måste utföra tunga lyft.

Modellen är väl anpassad enligt de olika mått som programmet ger. De fyra indikatorerna har alla höga laddningar i den latent variabeln. Bäst tycks frågan om tunga lyft fungera som indikator på den latent variabeln. Ett lineärt index (någon form av summering av svaren på de fyra frågorna, t ex med hänsynstagande till att svarsskalan för den första frågan omfattar fler steg) erhåller validiteten .94 och reliabiliteten .88. Det är då fråga om en "teoretisk" validitet och reliabilitet, dvs i förhållande till den latent variabeln. Observera att vid bildandet av ett index skulle svarsskalan för den första frågan vändas så att hög risk svarar mot att man tvingas till olämpliga arbetsställningar, osv.

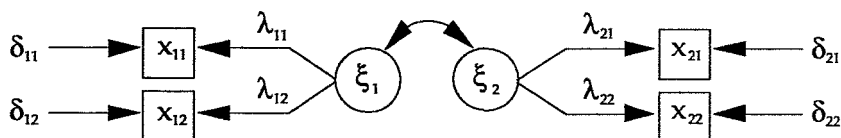
Allt arbete med statistiska modeller bygger ju på att vissa antaganden är uppfyllda. I exemplet ovan har ej vanliga produktmomentkorrelationer, som ju egentligen förutsätter att variablerna är kontinuerliga, använts. För test av hur väl modellen stämmer med data och för uppskattningar av dess parametrar har dessutom ett speciellt (och utrymmeskrävande) skattningsförfarande använts.

Det har därigenom varit möjligt att komma ifrån en del antaganden om fördelningsform som ofta är orealistiska.

LISREL-metoden kan på detta sätt användas för utprovning av skalor byggda på frågor som på saklogisk grund kan antas hänga ihop. Ev har en sådan analys föregåtts av en explorativ faktoranalys, som lett till hypoteser om latent variabler och om vilka indikatorer de styr.

Det bör slutligen framhållas att exemplet ovan inte har utgått från någon realistisk analysituation, med givna hypoteser.

I en strukturmodell, där flera latent variablers relationer specificeras, tas hänsyn till de olika indikatorernas fel. Det är möjligt att i en strukturmodell arbeta med färre indikatorer för varje latent variabel än som krävs i en mätmodell med endast en latent variabel. I figuren ingår två latent variabler med vardera två indikatorer.

Modell med två latent variabler

Man kan i en sådan modell skatta korrelationen mellan de latent variablerna, eller, om man så vill, korrelationen mellan de "sanna" variablerna som man mätt med felbemängda indikatorer. Vi skall återkomma till denna modell i kap 5, under rubriken Magnitudskattningar av subjektiva kvantitetsskalor, då vi diskuterar olika möjligheter att mäta samma sak flera gånger vid ett måttillfälle. Man använder då metoden att ställa samma fråga två gånger, men med olika svarserbjudanden. Eftersom svarserbjudandena kan betecknas som likvärdiga, och man "garanterat" mäter samma sak (använder samma fråga), kommer de två mätningarna endast att skilja sig åt genom de slumpmässiga mätfelen. All systematisk variation fångas upp av den latent variabeln.

Syftet med ovanstående har varit att aktualisera tanken att det kan löna sig att fråga flera gånger om samma sak. Detta kan behövas för att åstadkomma tillräcklig precision i mätningarna och som motvikt till den starka tendens till enfrågevariabler som surveyverksamhet gärna inbjuder till.

4.22 Att ställa frågor till speciella grupper

Frågekonstruktion har i boken i stort behandlats från den underförstådda förutsättningen att frågorna tänkts riktade till en generaliserad uppgiftslämnare, representerande populationen den vuxna befolkningen i riket, eller liknande.

Men i ett normalt riksomfattande urval finns ju många speciella grupper representerade - fast i "utspätt" skick. För dem, liksom för resten av urvalet, gäller att de skall vara delaktiga i den gemensamma frågeinnebörd, som frågekonstruktören föreställt sig vid frågans utformning. Här finns ju problem med t ex olika invandrargrupper (språkliga, hur fattar de egentligen vissa för oss andra självklara benämningar på företeelser i samhället?), men också med grupper med speciella insikter, intressen och, kanske, krav på hur information får efterfrågas.

Problemen kan bli smärtsamt påtagliga vid surveyer riktade just till speciella grupper, dvs vid surveyfrågor som anknyter till dessa gruppers speciella verksamhet. Det kan gälla t ex vissa yrkesgrupper eller fackliga organisationer eller företag. Sudman har i en artikel (1985) behandlat en del av de problem som sådana surveyer kan erbjuda.

Det finns ett omskrivet amerikanskt fall, en survey bland professorer år 1977, där en matematiker drev en omfattande kampanj mot deltagande och för övrigt också publicerade en skrift kring det hela. En del av kritiken gällde själva sättet att fråga.

Sudman ger några enkla tips på hur man i frågeutformningen kan ta hänsyn till kvalificerade yrkesgruppers krav. De är skrivna med avseende på postenkäter, men torde delvis gälla oberoende av förfarande för datainsamling.

- 1) Vid postenkäter bör man lämna gott om utrymme för kommentarer, både vid enskilda frågor och över huvud taget. Man kan också göra klart i blanketten att kommentarer är välkomna. Men följer man detta tips kan man förstås råka i konflikt med andra krav - blanketten blir ju längre, speciellt som det väl ofta lär gälla att det är en mängd information man är ute efter från just den speciella gruppen.
- 2) Man bör vara försiktig med att dra ihop svarsmöjligheterna till ett fåtal kategorier. Även svarsalternativen bör ge de svarande chans att uttrycka nyanser.
- 3) Det är viktigt att ge tillgänglig information om hur frågeområdena valts ut (t ex nämna referensgrupper eller rådgivare som varit inkopplade), om hur själva konstruktionen av frågorna gått till och om hur frågorna provats ut.
- 4) Det är viktigt att även i övrigt vara frikostig med information kring frågorna, även när det gäller mer tekniska aspekter. (Man kan t ex vid en uppsättning frågor eller påståenden, avsedda att bilda en skala eller ett index, på något sätt ange att dessa mäter någonting gemensamt. Detta kan vara ett sätt att minska risken för fixering vid enstaka frågor eller påståenden).

4.23 Några synpunkter på skillnader mellan frågor vid intervjuer och frågor vid postenkäter

Skillnaderna i mätsituationen mellan en besöksintervju, en telefonintervju och en postenkät ger ju vissa uppenbara skillnader i frågemöjligheter. I första hand tänker vi väl, ifråga om besöksintervjun, på möjligheten att ställa många frågor, använda svarskort och andra visuella hjälpmedel och med hjälp av intervjuaren styra/kontrollera uppgiftslämnandet.

Vid telefonintervjun räknar vi med att frågorna måste vara färre, ha ett enklare innehåll (innehålla färre informationsbärande element). Begränsningen i antalet frågor gäller ju också postenkäten. Här tillkommer ju också problemet att frågorna inte i samma utsträckning som vid telefon- och besöksintervjuer fungerar oberoende av varandra. Uppgiftslämnaren har t ex möjlighet att ta del av alla frågorna innan han börjar besvara den första. Postenkäten innebär också större begränsningar i användningen av hoppinstruktioner och filterfrågor/följdfrågor. (Se också översiktstablan i kap 1.)

Om vi med utgångspunkt från en lista över variabler gör en frågeversion för besöksintervju, en för telefonintervju och en för postenkät så kommer dessa att se lite olika ut - detta som en följd av att vi tänker oss in i de restriktioner som de skilda mätsituationerna ger och anpassar frågorna. Här är emellertid av intresse att notera att det i SCBs datainsamling i individstatistiska surveyundersökningar finns en icke obetydlig metodmix. För att hålla nere bortfallet i t ex ULF följs besöksintervjuerna upp av ett antal telefonintervjuer, då i stort sett frågorna från ordinarie intervju ställs. Postenkäter följs normalt upp med telefonpåstötningar och ofta med ett antal telefonintervjuer. Mer sällan tycks vid sådana uppföljningar ske någon speciell omarbetning av frågorna för att anpassa dem till den nya mätsituationen.

Enklaste sättet att anpassa t ex besöksintervjufrågor med svarskort (eller postenkätfrågor med svarstabla) för telefonintervjuer är att lägga in svarsalternativen i frågetexten. Frågan bör då konstrueras på ett sådant sätt att intervjupersonen så fort som möjligt ställs inför en konkret fråga.

Följande exempel visar hur en fråga från en besöksintervju (ULF) kan omformas:

Jag har här en lista med exempel på olika saker som man kan läsa om i dagstidningarna. Hur mycket av det som handlar om ... (tidningsinnehåll enligt tablan nedan) brukar Du läsa eller titta på? Du kan svara med hjälp av alternativen på det här kortet.

	ALLT/ I STORT SETT ALLT	GANSKA MYCKET	INTE SÄR- SKILT MYCKET	INGEN- TING/ NÄSTAN INGEN- TING
Svarskort 148 c				

A. Lokala nyheter

B. Ledare och poli-
tiska kommentarer

C. Sport

D. Kommunalpolitik

.
.
.

Om frågorna skulle ställas i en telefonintervju, kunde den läsas upp så här i stället:

Jag ska nu läsa upp en lista med exempel på olika saker som man kan läsa om i dagstidningarna. Hur mycket av det som handlar om lokala nyheter brukar Du läsa eller titta på? Är det i stort sett allt, ganska mycket, inte särskilt mycket eller nästan ingenting?

När det gäller ledare och politiska kommentarer brukar Du då läsa i stort sett allt, ganska mycket, inte särskilt mycket eller nästan ingenting?
Osv, osv.

Frågan bör inte konstrueras på följande sätt:

Jag ska nu läsa upp en lista med exempel på olika saker som man kan läsa om i dagstidningarna. Vilket av det följande läser Du i stort sett allt, ganska mycket, inte särskilt mycket eller nästan ingenting av? Lokala nyheter? Ledare och politiska kommentarer? Osv, osv.

Långa frågor med många informationsbärande element förekommer ibland i postenkäter. Hur klarar man detta vid en telefonintervju, utan att förenkla informationen och utan att öka risken för att uppgiftslämnaren inte uppfattar allt? Dillman (1978) ger exempel på några metoder:

- a) Gör lång fråga längre - med summering på slutet. En möjlighet är att göra frågan ännu längre i telefonversionen - genom att haka på en summering med nyckelord på slutet.
- b) Ge färre svarsalternativ. Om frågan innehåller många svarsalternativ, tex någon verbalt förankrad form av skattningsskala, kan det ibland vara motiverat att i telefonversionen dra ihop antalet alternativ och ta en förlust av information.
- c) Dela upp komplicerad fråga i flera. Frågor kan vara komplicerade både genom mängden information i själva frågan och i svarsalternativen. Det kan då vara lämpligt att förenkla genom att ta frågan i flera steg.
- d) Gör ord av bilder - men var försiktig. Visuella hjälpmedel är ju ett problem vid telefonintervjuer. Dillman har ett exempel på hur postenkätfrågor knutna till en kartbild, på vilken uppgiftslämnaren ritade in sina förflyttningar, kunde överföras till enbart frågor för telefonintervju. Men det säger sig självt att man bör ha starka argument för ett sådan förfarande, helst också göra studier av eventuella skillnader i funktion.

4.24 Slutord

Det finns många checklistor publicerade när det gäller frågekonstruktion, från Payne (1951) och framåt. En del är utformade så att de direkt kan användas för att pricka av de enskilda surveyfrågorna, andra åter har en mer allmän karaktär, avsedda att styra frågekonstruktörens sätt att fungera. Vi skall här hålla oss till den senare typen, i ett mindre antal punkter som till del ges av avsnittsrubriker tidigare i kapitlet.

Om någon punkt kan ses som mer övergripande än övriga bör det nog vara:

- Ha inte för bråttom med att börja med den konkreta frågekonstruktionen. Definiera klart variabeln först.

I övrigt, utan någon rangordning:

- Ta inte med frågor bara för att de (kanske) kan vara bra att ha.
- Definiera frågor i tid och rum.
- Fråga om en sak i taget.
- Var försiktig med ja-nej-frågor.
- Tänk på att balansera attitydfrågor.
- Var försiktig med hypotetiska och retrospektiva frågor.

- Undvik laddade ord och ledande formuleringar.
- Konkretisera gärna.
- Tänk på möjliga effekter av frågeordning.
- Tänk på ev metodmix i datainsamlingen redan vid frågekonstruktionen.

5 Utformningen av svarsalternativ

5.1 Frågestruktur: Öppna frågor eller frågor med givna svarsalternativ

En aspekt på graden av strukturering av en fråga ligger i hur inkodningen av svarsinformationen sker (vanligen till någon verbalt förankrad/definierad kvantitet). Den kan ligga:

- hos uppgiftslämnaren (som då t ex väljer svarsalternativ från ett svarskort)
- hos intervjuaren (som placerar in svarsinformationen i det svarsalternativ i blanketten hon bedömer passa in bäst)
- centralt (då alltså intervjuaren noterat intervjupersonens svar i stort sett som det givits och kodning sker i efterhand).

Men en fråga kan ju också vara mer eller mindre öppen eller ostrukturerad med avseende på den egentliga frågedelen. Vi kan ge intervjuaren helt färdiga frågeformuleringar som hon måste använda utan avvikelser eller tillägg. Vi kan ge intervjuaren ett visst spelrum kring en given formulering. Vi kan kanske nöja oss med att meddela intervjuaren vad det är för information vi vill ha fram från intervjun. Detta kan ske i form av en förteckning över variabelområden eller förhållanden som skall belysas, tillsammans med allmänna direktiv för hur intervjun skall göras.

Struktureringen sker för att mätsituationen skall kunna standardiseras. Standardiseringen skall förhoppningsvis ge jämförbara svar.

De vidare kommentarerna till graden av strukturering skall vi begränsa till att gälla den först nämnda aspekten, inkodningen av svar. Vanligen skiljer man mellan öppna och slutna frågor. I det förra fallet noterar intervjuaren svaret som kodas centralt, och i det senare väljer intervjupersonen från en given uppsättning svarsalternativ.

I avsnitt 2.5.5 gavs ett exempel på användningen av öppna frågor i en undersökning gällande ett svårt ämne - livsåskådning.

Det finns många fördelar med öppna frågor. Bara på det sättet kan man komma åt vad som är relevant för uppgiftslämnaren, vilken referensram han har och styrkan i hans känslor. Slutna frågor kan ju på många sätt hämma honom eller tvinga honom att använda en främmande eller oacceptabel referensram.

Det är naturligtvis tidskrävande att ställa och bearbeta svaren på öppna frågor. Det kostar mera att nå fram till resultat i statistisk form. Dessa frågor är ju också utsatta för risker i intervjuarhanteringen - i form av icke önskvärda variationer i hur de ställs och följs upp. Svar kan fås i alla upptänkliga dimensioner som i efterhand är svåra att ge struktur. Man får räkna med att en del av innehållet i svaren består av upprepningar eller handlar om andra saker än det frågan gällde. Om nu ändå till slut materialet kodas i ett mindre antal kategorier, varför då inte låta uppgiftslämnaren koda in sig själv i ett väl utprovat system?

Det normala i en någorlunda stor surveyundersökning är att flertalet frågor har givna svarsalternativ och att de kompletteras med öppna frågor bara när särskilda skäl talar för det. Öppna frågor är mest användbara när

- det finns alltför många möjliga svar för att dessa skall kunna listas i förväg eller kunna förutses (t ex frågor som "Vad är det största problemet för Sverige just nu?" eller "Vad tycker Ni är fördelarna med att bo här i området?")
- det är viktigt att få grepp om ämnets aktualitet och vikt för uppgiftslämnaren (t ex - i frågan om "största problemet för Sverige" - för att få reda på hur många och vilka som spontant tar upp kärnkraften osv)
- man vill ha exempel på hur folk uttrycker sig i ett ämne, för att få mer känsla för vad ämnet betyder och för att använda som kompletterande material till statistiska tabeller i rapporter
- man vill kunna påverka kontakten med uppgiftslämnaren och det utbyte han får av intervjun. Som intervjuperson kan man bli ytterligt trött på och frustrerad av att tvingas begränsa sina svar till ja-nej och liknande.

Att man kan låta intervjuaren svara för inkodningen av svaren ger en av fördelarna med öppna frågor jämfört med slutna (t ex mindre tvång på intervjupersonen) men metoden har ju också sina egna risker. Man får mindre insyn i och kontroll över intervjuarnas kodning.

5.2 Utformningen av givna svarsalternativ

5.2.1 En inledande distinktion

Givna svarsalternativ eller, mer allmänt, svarserbjudanden, innebär i allmänhet ett val mellan ett begränsat antal svars-kategorier. Allmänt kan beteckningen kategorisvar användas, som särskiljande från den typ av svarserbjudanden

där man låter den svarande kvantitativt skatta storleken av något. Surveyverksamheten domineras av kategorisvar. Skälen härtill kan vara flera. Ett har med datas hanterlighet att göra. I viss mån kan det också hänga ihop med ett intresse av att surveydata skall verka direkt beskrivande - man använder frågesvar av typen verbala etiketter som direkt skall utsäga någonting. Risken finns att detta intresse kan råka i konflikt med strävan efter precisa mätningar.

Vi försöker inte ge något generellt svar på frågan hur svarserbjudanden bör se ut. Nedan ges några exempel på olika kategorisvar och problem de kan innebära, men också på förfaranden vid storleksskattningar. Då avses inte bara skattningar av kvantiteter och frekvenser gällande någonting faktiskt, utan också vid belysning av subjektiva förhållanden. Ett återkommande tema gäller vikten av att förankra svars kategorier eller att ge referenspunkter.

5.2.2 Elementära krav

Det finns en mängd krav man kan ställa på en uppsättning svarsalternativ, liksom man kan ställa krav på frågedelen. Några elementära krav är att svarsalternativen skall vara:

1. **Ömsesidigt uteslutande.** Man bör noga granska svarsalternativen för att kontrollera att de verkligen är ömsesidigt uteslutande. Sheatsley (1969) ger som exempel några frågor med svarsalternativ i texten: "Är du vanligen glad till humöret eller är du ibland ledsen och nere?" och "Är du nöjd med ditt arbete eller är det något i det som du inte gillar?" Många kan med rätta omfatta båda alternativen, och det blir svårt att tolka resultaten. (Det är ett speciellt förhållande med frågor, där flera svar medges. Sådana frågor kan, om man så vill, ses som en sammandragning av ett antal frågor, vardera med ja-nej implicerat.)
2. **Uttömmande.** Vem som än svarar för inkodningen av informationen, intervjuaren eller uppgiftslämnaren själv, skall ha möjlighet att placera informationen någonstans inom de givna kategorierna. Det kan vara svårt att förutse och täcka in alla möjliga svarsalternativ - speciellt om man slarvat med utprovningen av frågorna. Man får då åtminstone lägga in en kategori "Annat svar" eller liknande och med möjlighet till eller krav på notering av det speciella svaret. En annan fråga, som tas upp längre fram, gäller i vilken utsträckning man skall försöka tvinga in folk i en given uppsättning svar eller till ställningstagande överhuvud. Det kan ju finnas speciella surveysituationer, liknande folkomröstningssituationen, där kravet på ställningstagande till ett begränsat antal möjligheter kan vara motiverat.
3. **Överblickbara.** Mängden information får inte vara större än att svarsalternativen får en någorlunda jämbördig chans att bli valda. Begränsningar ges av korttidsminnets kapacitet. Faktorn hänför sig både till mängden information per (verbal) kategori och till antalet (verbala) alternativ. (Se t ex Miller, 1956, om "The magical number seven" och kap 7 om minnet, samt Cox, 1980, för en översikt).

5.2.3 Användningen av ja-nej-svar

Användningen av givna svarsalternativ innebär i det enklaste fallet att alla tänkbara svar på en viss fråga hänförs till endera av två kategorier. Många frågor är närmast naturligt dikotoma (tudelade):

"Äger Ni bil?"

"Röstade Ni i senaste valet?"

Andra frågor låter sig lätt anpassas till det bekväma tänkande som ligger i att dela upp folk och företeelser i två grupper (för/emot, har gjort/har inte gjort, osv). Det gäller också sådana frågor som behandlades i avsnitt 3.2 : "Har Ni någon gång ...?". Bakom frågan "Har Ni någon gång ...?" ligger, för ett givet stickprov, en frekvensfördelning av aktiviteter: ingen gång, 1 gång, 2 gånger, osv. Aktiviteterna kan ju också vara fördelade i tiden. Dikotomiseringen ja-nej innebär en informationsförlust, som kan vara mer eller mindre väl motiverad. Utan att gå in på motiven i LNU-fallet kan vi nog konstatera att i många fall blir frågor med tudelning alltför torftiga. Om man frågar folk om de är nöjda eller ej med sin bil eller tidningen de läser säger kanske 85-90 % att de är nöjda. Det kan då vara bättre att fråga "Vad tycker Ni om ... Är Ni mycket nöjd, ganska nöjd eller mindre nöjd?" Detta ger kanske 50 % mycket nöjda och 35 % som anger sin tillfredsställelse med inskränkningar. Sedan är det förstås en annan fråga om dessa två grupper som skulle ha klumpats ihop i första fallet, skiljer sig åt i övrigt. Det finns också anledning påpeka att denna torftighet kan upplevas besvärande av de svarande - man vill inte acceptera att hamna i en av två grova kategorier.

I Undersökningen av levnadsförhållanden, ULF, ingår ett antal frågor kring arbetsmiljön. Fram till och med 1979 tillfrågades folk "Är Ert arbete jäktigt? Är Ert arbete enformigt? Är Ert arbete psykiskt ansträngande?" (tillsammans 10 frågor).

Svarsalternativen var Ja/Nej. Vid observationer av ULF-intervjuer 1979 noterades bl a för dessa frågor vissa besvär med Ja/Nej-begränsningen. Intervjuare klagade över att en del av de svar de fick var svåra att hänföra till någon svarskategori (att arbetet ibland är jäktigt, t ex) och att instruktionerna till frågan inte gav tillräcklig information. Samma svar kunde ibland hänföras både till Ja och Nej. Från 1980 ändrades svarsalternativen till

JA, FÖR JÄMNAN
JA, IBLAND
NEJ

med instruktionen till intervjuaren att vid ja-svar fråga huruvida detta gällde för jämnan eller ibland. Man kan kanske tycka att med detta förfarande borde resultaten vara jämförbara. Men vid jämförelse av svarsfördelningarna för två närliggande år erhöles följande andelar ja-svar (av alla sysselsatta):

	ULF 1979 (JA)	ULF 1981 (JA, FÖR JÄMNAN /JA, IBLAND)	Diff
Är Ert arbete jäktigt?	56,8	70,7	13,9
Är Ert arbete enformigt?	19,3	20,0	0,7
Är Ert arbete psykiskt ansträngande?	35,9	38,3	2,4

Genomsnittlig differens för 10 frågor av denna karaktär var 3,1 %. Men det är i den första frågan den stora skillnaden finnes. I en postenkät, där uppgiftslämnarna ser svarsalternativen, skulle vi vänta oss en ökning i andelen ja-svar. Men i en intervju, där svarsalternativen inte skall läsas upp? Ja, den nya konstruktionen kan ju i sig tyckas försöka förena motsägande krav - å ena sidan erbjuda mer nyanserade ställningstaganden, å andra sidan, enligt instruktionen, inte göra detta klart förrän folk redan valt Ja. Att en skillnad framträder aktualiserar diskussionen i avsnitt 4.18 kring mätning av informationsnivå, där givna svarskoder sades påverka resultaten (dvs, genom att den sökta informationen redan fanns i blanketten). Men det kan ju också vara så att intervjupersoner direkt efterfrågar svarsalternativ eller genom sitt första svar tvingar intervjuaren till att tillgripa de två ja-alternativen.

Ja-Nej-varianten skulle kanske lättare kunna motiveras vid en fråga av följande typ: "Känner Ni Er dagligen jäktad i Ert arbete?" Det kan nämnas att för 86/87 års ULF återinfördes Ja/ Nej, med hänvisning till kravet på jämförbarhet med speciellt 79 års ULF.

5.2.4 Skattningsskalor

Ofta vill vi ju utnyttja möjligheterna att differentiera längs någon tänkt underliggande dimension, i varje fall så långt det är meningsfullt. Det leder till en 5-gradig skala, som t ex ofta utnyttjas när folk ombeds ta ställning till attitydpåståenden ("Instämmer starkt, instämmer delvis, varken för eller emot, tar delvis avstånd, tar starkt avstånd"). Men varför nöja sig med 5 kategorier? Visst kan man ha 7, 9 eller 11 kategorier. Den i avsnitt 4.11 presenterade 11-gradiga skalan för att mäta köpplaner (se också nedan) kan nämnas. Men man bör klart kunna motivera varför man väljer fler än 5 skalsteg eller kategorier. I en intervju går det inte att läsa upp så många svarskategorier, det krävs alltså svarskort (vilket vi väl för övrigt har även i fallet med 5 kategorier). Det finns anledning att tvivla på att folk kan differentiera mellan mycket mer än 5 kategorier och att en del av den ökade spridningen i ställningstaganden man får med fler kategorier delvis är ett resultat av slumpen.

Från vårt arkiv har vi hämtat exempel på några olika skalor som använts av SCB.

Då man i ULF ville ta reda på hur pass betungande man ansåg att hushållsarbetet var använde man följande skala:

- 1 MYCKET BETUNGANDE
- 2 GANSKA BETUNGANDE
- 3 INTE ALLS BETUNGANDE

Ofta består skattningsskalorna av ett antal skalsteg på en dimension vars extremer utgörs av motsatser, t ex bra-dålig eller nöjd-missnöjd. I Sparundersökningen 1971 använde man följande skala då man ville skatta hur nöjd man var med sin egen ekonomiska situation.

- 1 ABSOLUT NÖJD
- 2 NÖJD I STORT SETT
- 3 NÅGOT MISSNÖJD
- 4 MYCKET MISSNÖJD

Denna skala är asymmetrisk så till vida att man har olika förstärkningsord till nöjd respektive missnöjd. Dessutom har skalan ingen neutral punkt (varken nöjd eller missnöjd). Vanligare är att man försöker konstruera en skala med jämna skalsteg runt en neutral punkt. En sådan skala användes t ex i en undersökning som SCB gjorde om friluftsliv 1973 i en fråga om hur nöjd man var med möjligheterna att göra promenader i sitt bostadsområde:

- 1 MYCKET NÖJD
- 2 GANSKA NÖJD
- 3 VARKEN NÖJD ELLER MISSNÖJD
- 4 GANSKA MISSNÖJD
- 5 MYCKET MISSNÖJD

Denna typ av skattningsskala är mycket vanlig. Oftast har man fem skalsteg, men tre kan också förekomma så att skalan får följande utseende:

- 1 NÖJD
- 2 VARKEN NÖJD ELLER MISSNÖJD
- 3 MISSNÖJD

En nackdel med få skalsteg på en skattningsskala är att det kan kännas otillfredsställande för uppgiftslämnarna om det inte finns något svarsalternativ som direkt uttrycker deras åsikt. Även om man i dataredovisningen avser att arbeta med en dikotomiserad skala bör man i de flesta fall se till att uppgiftslämnarna har möjlighet att välja bland fler än endast ett par svarsalternativ.

En svårighet med skattningsskalor är just att avgöra hur många skalsteg en skala bör ha samt om skalstegen bör vara verbalt förankrade eller ej. I utvecklingsarbetet för undersökningen av Hushållens inköpsplaner (löpande telefonintervjuundersökningar) prövades olika skalor för att ange köpplaner (se t ex Rudén, 1975). Bl a dessa:

I	II	III	IV (procent)
JA	JA ABSOLUT	JA ABSOLUT	100 (HELT SÄKERT)
NEJ	JA TROLIGEN KANSKE	JA MYCKET TROLIGT JA GANSKA TROLIGT	90 80 (MYCKET SÄKERT)
	NEJ TROLIGEN INTE NEJ ABSOLUT INTE	KANSKE NEJ GANSKA OTROLIGT NEJ MYCKET OTROLIGT NEJ ABSOLUT INTE	70 60 50 40 30 20 (FÖGA TROLIGT) 10 0 (ABSOLUT INGEN MÖJLIGHET)

Den 7-gradiga och 11-gradiga skalan visade sig ge bättre resultat (bättre prognos) än den 2- respektive 5-gradiga skalan. Den 11-gradiga skalan enligt ovan visade sig vidare vara att föredra framför en variant utan verbal anknytning.

Den skala som nu används i de löpande undersökningarna liknar den 11-gradiga skalan med verbala förankringspunkter. Som framgått av avsnitt 4.11 är det dock enbart alternativen 100 och 0 som verbaliserats jämfört med alternativen 100, 80, 20 och 0 i den testade skalan.

Enligt denna studie tycks det alltså ge bättre resultat att använda en skala med enbart verbalisering av skalans ytterpunkter då det gäller att få en uppskattning av planerade verksamheter. Man bör då komma ihåg att intervjuerna i Hushållens inköpsplaner sker per telefon och att intervjupersonen inte kan ta emot lika stor mängd information som vid en besöksintervju, där man t ex kan använda sig av olika typer av illustrationer. Resultaten av skaljämförelsen går därför inte utan vidare att överföra till besöksintervjuer.

5.2.5 Mittkategorier och Vet ej

Andra problem med skattningsskalor är frågan huruvida man skall ha en neutral punkt på skalan samt var svarsalternativen "tveksam" och "vet-ej" bör placeras. Dessutom, hur pass generös man skall vara i erbjudandet av sådana svars kategorier vid intervjuer?

Det finns en hel del studier gjorda kring dessa problem. Schuman och Presser (1981) har undersökt dem grundligt när det gäller attitydfrågor. De ger också en översikt över området liksom, något senare, Kalton och Schuman (1982).

Ibland hävdas att man bör utesluta en neutral punkt på skalan då man har en skala vars extremer består av motsatspar. Man misstänker nämligen att det finns en tendens hos vissa personer att placera sig på den neutrala punkten för att slippa ta ställning. Genom att ta bort denna punkt anser man att man tvingar intervjupersonerna att ta ställning. Se på denna skala:

- 1 MYCKET BRA
- 2 BRA
- 3 GANSKA BRA
- 4 VARKEN BRA ELLER DÅLIG
- 5 GANSKA DÅLIG
- 6 DÅLIG
- 7 MYCKET DÅLIG

De som väljer den neutrala punkten mellan bra och dålig (VARKEN BRA ELLER DÅLIG) skulle kunna tänkas göra det på grund av att:

- 1 man verkligen har en åsikt som motsvaras av den neutrala punkten
- 2 man inte har någon åsikt (s k non-attitude) på grund av bristande kunskaper eller på grund av att frågan är irrelevant
- 3 man kanske inte har tänkt igenom saken och därför är tveksam över sin åsikt
- 4 man kanske inte minns (vid retroaktiv skattning)
- 5 man kanske inte vill redovisa sin åsikt.

De enda som då placeras rätt på skalan är de som har en åsikt som motsvaras av den neutrala punkten på skalan (kategori 1 ovan). Om man utesluter den neutrala punkten kommer även denna kategori att bli fel placerad på skattningsskalan. Det förekommer när man arbetar med attitydskalor (dvs, uppsättningar av frågor eller påståenden), att man låter en mittkategori innehålla sådana blandade fall ("inverkar minst där"). Men om syftet med ens frågor huvudsakligen är att beskriva hur variationen faktiskt ser ut bör det nog i allmänhet finnas inte bara en neutral punkt utan även svars kategorier som passar de i kategorierna 2-5 ovan, t ex "tveksam", "kan ej ta ställning", samt eventuellt också "minns ej":

- 1 MYCKET BRA
- 2 BRA
- 3 GANSKA BRA
- 4 VARKEN BRA ELLER DÅLIG
- 5 GANSKA DÅLIG
- 6 DÅLIG
- 7 MYCKET DÅLIG
- 8 TVEKSAM, VET EJ, MINNS EJ

De som inte vill redovisa sin åsikt kommer då förmodligen att placera sig i kategori 8, vilket måste vara bättre än att de placerar sig fel på skattningsskalan.

Ytterligare en anledning till att ha uttömmande svarsalternativ är att intervju-personerna då känner att de kan avge svar som motsvarar deras åsikt. Man bör således inte, om inte speciella skäl talar för det, tvinga intervju-personerna att

avge svar som inte helt motsvarar deras åsikter. Det leder bara till att de inte bemödar sig att avge riktiga svar.

Vid postenkäter finns vet-ej-alternativet med som ett jämbördigt svarserbudande, men vid intervjuer kan erbjudandet vara mer eller mindre öppet. Det är vanligt att vet ej enbart finns angivet i blanketten, som möjlighet för intervjuaren att utnyttja om inget mer substantiellt svar erhålles. Men det kan ju också erbjudas direkt, som en del av frågan. Det är klart att man i det senare fallet får högre andelar vet-ej-svar. Det får då närmast en filterfunktion (se också diskussionen i kap 6). Den funktionen kan ytterligare framhåvas genom att filtret läggs före själva frågan för/emot: "Har Ni någon åsikt om...?". På det sättet sorteras många av de osäkra bort, men enligt Schuman och Presser (1981) har formen för svarserbudandet endast obetydlig inverkan på fördelningen på svars kategorier (dvs, relationen för/emot, osv, förblir i stort sett densamma).

5.2.6 Magnitudskattningar eller att utnyttja psykofysiska metoder

Det finns ett växande intresse från surveyhåll av att tillämpa metoder inom psykofysiken för att skatta hur olika fysiska stimuli upplevs (se t ex Tillinghast, 1980, Lodge, 1981, Wegener, 1983, Norpoth och Lodge, 1985, Saris, 1988a och 1988b, Schaeffer och Bradburn, 1989).

Intresset beror nog främst på den höga status som psykofysiska mätningar haft, i kraft av den nivå man hävdade att mätningarna haft (t ex mätningar på skalor med känd nollpunkt och måttenhet). Från psykofysiskt håll har hävdats att metoderna inte enbart lämpat sig för att etablera relationen mellan fysiskt mätbara stimuli och upplevelsen av dem, utan att metoderna också kan användas för att mäta attityder, preferenser, osv, helt utan anknytning till något fysiskt kontinuum (se t ex Stevens, 1966 och 1975. Se också Hamblin, 1974).

Det finns två aspekter av tillämpningen på surveyområdet som speciellt förtjänar att tas upp.

- a. Den bristande entydigheten i kategorisvar enligt olika verbala etiketter. (Vi tar upp vaga verbala "kvantifierare" i avsnitt 5.2.8. Här avses dock kategorisvar vid skattningar av subjektiva förhållanden.) Speciellt Saris (1988a) har diskuterat detta problem i termer av "variation i svarsfunktioner". Variationen i svarsfunktioner - grovt uttryckt avses därmed att folk använder samma verbala etiketter olika. Vid analys av surveydata är ofta ett antal förutsättningar underförstådda, t ex att förhållandet mellan viss attityd (icke observerbar) och svar - svarsfunktionen enligt Saris - är densamma för alla svarande. Enligt Saris finns det en variation i svarsfunktioner som normalt inte observeras. Eftersom många variabler mäts med enbart en fråga, får man med ett okänt mätfel, som kan verka korrelationsskapande då svaren på olika frågor korreleras - en korrelationsskapande effekt inte av skillnader i attityder mellan individer utan av skillnader mellan dem i svarsfunktioner. Variationer i svarsfunktioner kan bara elimineras med hjälp av standardisering i form av entydiga förankringar av svarsskalor eller kategorisvar.

- b. Med psykofysiska skalmetoder kan det bli möjligt att göra reliabilitetsbestämningar på data från enbart ett mättilfälle.

De psykofysiska metoder som skall tas upp betecknas av Torgerson (1958) som "stimulus-centrerade", med hänsyn till den uppgift som försökspersonerna ställs inför - att skatta avståndet mellan en uppsättning stimuli. Variationen i hur försökspersonerna reagerar på stimuli hänförs till skillnader mellan stimuli i fråga om ett speciellt attribut. Variation mellan försökspersoner har då närmast karaktären av "störningar". Vid tillämpningen i surveysituationer vid skattning av något subjektivt förhållande är däremot denna individuella variation mycket intressant. (Se också Saris, 1988a, kap 1.)

De förfaranden som prövats i surveysammanhang har bl a gällt

- a. att genom att rita linjer ange storleken av någonting subjektivt. Exemplet nedan är hämtat från Saris, från en studie där arbetstillfredsställelse var ämnet. De som deltog i studien fick ta ställning till ett antal beskrivningar av arbetssituationer, som varierades med avseende på aspekterna trygghet i anställningen, lön, arbetsatmosfär och utbildningskrav. De skulle följa nedanstående instruktion:

Den bästa arbetssituation du kan tänka dig bedöms svara mot följande linje

Den värsta arbetssituation du kan tänka dig bedöms svara mot följande linje

-

Bedöm nu följande arbetssituation (ju bättre du tycker den är, desto längre linje ritas du)

(En arbetssituation beskrivs)

- b. att ge motsvarande skattningar numeriskt. Nedan återges hur instruktionen såg ut i studien av arbetssituationer:

Den bästa arbetssituation du kan tänka dig bedöms svara mot talet 1000.

Den värsta arbetssituation du kan tänka dig bedöms svara mot talet 0.

Bedöm nu följande arbetssituation (ju bättre du tycker den är, desto större tal anger du)

(En arbetssituation beskrivs)

- c. att svar ges genom en kombination av linjeritning och numerisk skattning. Förfarandet har bl a prövats av Tillinghast (1980) i en telefonintervjuundersökning. Nedan återges ett försök att tillämpa förfarandet på frågor om arbetsmiljö i ULF (i en metodstudie som genomfördes som telefonintervju):

Du kommer nu att få några frågor om din arbetsmiljö. Först vill jag be dig ta fram papper och penna. Drag en linje på papperet. Föreställ dig att du med hjälp av linjen skall ange hur bullrigt du tycker det är på din arbetsplats. Sätt noll (0) vid vänstra ändpunkten och kalla den "Inte alls". Sätt 100 vid högra ändpunkten och kalla den "Maximalt". Beteckna linjens mittpunkt som 50 och kalla den "Måttligt". Använd nu linjen för att ange hur bullrigt du tycker det är på din arbetsplats. Svara med ett tal mellan 0 och 100.

.....

Hur skulle du bedöma följande förhållanden?

Hur pass jäktigt är det på ditt arbete?

Hur pass enformigt är ditt arbete?

Hur pass psykiskt ansträngande?

- d. att svar ges i en form av kvotiskalar - man låter folk skatta förhållandet mellan det man vill ha ett uttalande om och en standard (Torgerson, 1958, använder beteckningen "Fractionation methods" för denna grupp förfaranden). Ett försök (samma metodstudie som ovan) att tillämpa förfarandet på en hälsofråga i ULF:

Föreställ dig en kärnfrisk och fullt rörlig person. Hur skulle du bedöma din egen hälsa i förhållande till hans/hennes? Ange en procentsiffra mellan 1 och 100 (ju bättre du bedömer din hälsa i förhållande till hans/hennes, desto högre procenttal anger du).

.....

(Närmast svarande mot den i ULF använda frågan "Hur bedömer du ditt allmänna hälsotillstånd jämfört med andra i din egen ålder? Är det bättre, sämre eller ungefär likadant?")

I allmänhet ges referenspunkter för skattningarna, även om det i princip är möjligt att inte ha sådana. Saris (1988a) har i en serie experiment försökt visa att två referenspunkter krävs för att man skall få kontroll över variationen i svarsfunktioner.

Exemplet från Saris visar hur det kan gå till att göra två mätningar av samma variabel vid ett och samma tillfälle, i form av linjeritning i början av intervjun och numerisk skattning i slutet. Saris hävdar att - till skillnad från situationen

i allmänhet vid kategorisvar - är uppgifterna tillräckligt olika för att någon överföring från den första till den andra inte skall föreligga. (Se också exempel och diskussion hos Norpoth och Lodge, 1981.)

Med två mätningar av en variabel på samma individer kan man som vi tidigare diskuterat belysa tillförlitligheten - som graden av stabilitet i svar över de två mätningarna (se redovisning i kap 3). Reliabiliteten i mer strikt mening, som kvoten mellan "sann" varians och "sann" + felvariens, kräver ett annat angreppssätt. Vi ser då de två skattningarna som indikatorer på samma underliggande eller latent variabel. Om vi har flera latent variabler, med två indikatorer på varje, kan vi under vissa förutsättningar skatta den "sanna" korrelationen mellan variablerna, dvs med hänsynstagande till den uttunnande effekten av reliabilitetsbrister i indikatorerna (med hjälp av t ex LISREL, se Jöreskog och Sörbom, 1988). (Jämför också diskussionen i avsnitt 4.21 av användningen av LISREL vid analys av multipla indikatorer.)

Här har vi bara kunnat ge en mycket översiktlig bild av hur psykofysiska metoder kan tillämpas i surveysammanhang. Klart är att användningen inte är oomstridd. Nära till hands liggande invändningar kretsar kring de krav som ställs på de svarande. Förfarandena kan både vara krångliga att förklara och kräva tid för övning innan det egentliga frågandet kan börja. Mot detta måste ställas de möjliga vinsterna i mätnoggrannhet och ifråga om reliabilitetsprovning.

För en kritisk hållning till psykofysiska tillämpningar, se t ex Ostrom (1987). Ostrom utgår från ett kognitivt psykologiskt perspektiv. Individens föreställningsvärld uppges ha en allt-eller-intet, kategorisk struktur, medan skalorna förutsätter existensen av ett subjektivt kontinuum. Ostrom hävdar att folk löser detta kommunikationsproblem genom att dela upp i en kategorisk form som är kongruent med deras eget subjektiva tänkande.

Andra författare (Wegener, 1983, Schaeffer och Bradburn, 1989) har på grundval av egna studier pekat på riskerna för att en del individer använder sig av olika förenklingsstrategier när de ställs inför sådana komplexa eller, som de kan uppfatta det, oklara uppgifter som magnitudskattningar. Schaeffer och Bradburn fann t ex en stark tendens till att folk klumpades kring vissa tal. I deras studie fick deltagarna som en inledande övning numeriskt skatta längden av linjer jämförda med en standardlinje som givits värdet 100. Vid skattning av en linje som faktiskt var åtta gånger längre än standardlinjen erhöles en klar tendens till anhopning vid jämna hundratal. Överhuvudtaget var det en stor spridning i skattningarna, men medianvärdet låg nära det riktiga (dock inte det aritmetiska medelvärdet).

Man kan inte heller bortse från möjligheterna av att skillnaderna mellan individer i förmåga/vilja att handskas med magnitudsskattningar samvarierar med bakgrundsvariabler.

5.2.7 Att förankra smärtupplevelser

En postenkät, där ett urval av ca 1000 svenskar tillfrågades om smärtupplevelser, visade att ca 40 % upplevde vad man betecknade som "kronisk påtaglig smärta" (Brattberg, 1989).

Men kan man verkligen göra meningsfulla skattningar av smärtförekomsten i befolkningen med hjälp av frågor i en postenkät?

Surveyfrågor om smärtupplevelser erbjuder ju uppenbara problem. Kan man få människor att gradera intensiteten-styrkan i smärtupplevelser på ett någorlunda enhetligt sätt? Presentationen nedan bygger på en sammanställning i Brattberg m fl (1986) och på redovisningen i Brattberg (1989).

a. Kategorisvar

Vanligen används skalor i fyra eller fem steg, ordnade efter smärtintensitet, t ex

Ingen smärta
Lätt smärta
Måttlig smärta
Svår smärta
Outhärdlig smärta

En sådan skala tolkas och används knappast enhetligt. Beteckningar som "lätt", "måttlig" och "svår" tolkas olika av olika människor och av samma individ vid olika tillfällen. Avstånden mellan skalstegen är okända och förmodligen varierande.

b. Visuell analogiskala ("Visual analogue scale", VAS)

Denna består av en 10 centimeter lång linje med verbalt förankrade ändpunkter:

Ingen :		Den svåraste
smärta	_____	: smärta
		du kan tänka dig

Man markerar var på linjen man tycker att ens smärtupplevelse faller. Skalan kan tänkas bli använd både i surveysammanhang och mer kliniskt, för att följa t ex förändringar i smärtupplevelser under en tidsperiod.

Det finns metodstudier kring denna skaltyp (se bl a Scott och Huskisson, 1976 och McDowell och Newell, 1987). Huskisson (1982) uppger att skalan ger smärtpatienter en robust, känslig och reproducerbar metod att uttrycka smärtgraden. Vidare att resultaten korrelerar väl med andra metoder att mäta smärta

och att metoden kan användas till och med på barn i femårsåldern (!).

Man kan kanske tänka sig att den har bättre reliabilitet än de enkla kategoriskallorna, även om det föreligger motstridiga indikationer enligt Brattberg m fl.

c. Intensitetsskalor med förankringspunkter

En form innebär att smärtupplevelsen konkretiseras i ett antal reaktioner på/ effekter av smärtan, t.ex i form av en femgradig skala, där den lägsta graden förankras som "Viss smärta som man lätt kan bortse ifrån" och den högsta som "Smärta som fordrar att man håller sig i stillhet, sitter eller ligger" (skala återgiven i Brattberg m fl, 1986).

En annan intensitetsskala har som förankringspunkter ett antal smärtbeskrivningar mot vilka den egna smärtupplevelsen matchas. Instruktionen är att man skall ange hur det vanligen känns när man har ont:

Inte alls

- Känns knappast något alls
- Som tryck från åtsittande kläder
- Som träningsvärk efter överansträngning
- Som nyligen stukad fot eller sträckt muskel, som halsfluss
- Som intensivt molande tandvärk
- Som benbrott, krosskada, njurstensanfall

Starkast
tänkbara

Svaren markerades i rutor inom en stapel som upptill var ljus och successivt mörknade i färgen.

Den inledningsvis nämnda procentsiffran bygger på en sådan intensitetsskala. Som "påtaglig" smärta klassificerades svar "Som träningsvärk efter överansträngning" eller starkare, i kombination med att man på en "smärtaffektskala" betecknat smärtan som minst "I betydande grad störande". "Kronisk" användes i bemärkelsen "minst sex månaders varaktighet".

Uppenbart ställs det ganska stora krav på den som skall svara på intensitetsskallan. Invändningarna mot den är givna - "man kan inte översätta olika smärtupplevelser i varandra". Skalan bygger ju också på att alla är delaktiga i de fem smärtbeskrivningarna och använder dem på ett enhetligt sätt. Det finns dock anledning anta att inte alla utnyttjar samtliga förankringspunkter, men att de kanske ändå klarar av att på ett meningsfullt sätt utnyttja skalan.

Det bör framhållas att bakom valet av förankringspunkter ligger metodstudier med ett större antal beskrivningar av smärtupplevelser. Man har också gjort en valideringsstudie, i vilken ett urval av 50 personer som besvarat postenkäten också utsattes för en klinisk intervju och utvärdering av läkare. Man fann en 81-procentig överensstämmelse i intensitetsskalan.

Det bör framhållas att den intensitetsskala som presenterats här knappast är mera än ett försök att lösa förankringsproblemen och inte någonting slutgiltigt utvecklat.

d. Skiss till ett kvotskaleförfarande

Jämfört med intensitetsskalan med förankringspunkter skulle ett kvotskaleförfarande kunna ge mer förfinade mätresultat. Kvotskattningen kräver en "standardstimulus" i form av en smärtbeskrivning med vilken egna smärtupplevelser kan jämföras. Standarden kan väljas långt ner på smärtkontinuet (t ex som "myggbett", vilket var den mest oskyldiga smärtbeskrivning som prövades i de nyss nämnda metodstudierna). Uppgiften skulle då bli att ange hur pass många gånger värre än myggbett en egen smärtupplevelse var. Eller också väljs standarden från andra ändan av smärtkontinuet, då uppgiften blir att ange hur stor procent den egna smärtupplevelsen utgör av standarden.

5.2.8 Att skatta frekvenser och kvantiteter

Skattningsskalor används främst för att erhålla mått på subjektiva icke-kvantifierbara storheter. Ibland används ett liknande skattningsförfarande också på storheter som egentligen är objektiva och kvantifierbara. Främst gäller det då det är praktiskt omöjligt eller svårt att erhålla exakta uppgifter. Ibland kan det även vara onödigt att kräva exakta svar av uppgiftslämnare.

Man ber då uppgiftslämnarna uppskatta en kvantitet eller frekvens med hjälp av en skala där olika kvantiteter anges med hjälp av verbala kategorier. Ett exempel på en sådan skala är följande från ULF, och som används till en fråga om hur vanligt det är att grannar i ens bostadsområde utbyter några ord med varandra:

- 1 JA, MYCKET VANLIGT
- 2 JA, GANSKA VANLIGT
- 3 NEJ, GANSKA OVANLIGT
- 4 NEJ, MYCKET OVANLIGT
- 8 VET EJ

Detta förefaller också vara ett rimligt sätt att mäta grannkontakter. Emellertid är vissa problem förknippade med sådana verbala uppskattningar av kvantitativa data som t ex "mycket ofta, ganska ofta, varken ofta eller sällan ...", "ofta, ibland, aldrig, för mycket, för lite, varken för mycket eller för lite", etc. Bradburn och Miles (1979) för en diskussion kring dessa problem. De tar upp två aspekter.

För det första kan sådana svars kategorier ha olika betydelse för olika personer.

För det första kan sådana svars kategorier ha olika betydelse för olika personer. Använder man verbala skalor för kvantitativa data kan man således erhålla skillnader mellan grupper (eller individer) fast inga faktiska skillnader föreligger. Men samtidigt kan man få rakt motsatt effekt: Reella skillnader mellan grupper (eller individer) kan minskas eller rent av döljas med sådana mätmetoder om en händelse förekommer ofta i den ena gruppen (eller hos en individ). Har man exempelvis sökt mäta antalet teaterbesök med en skala av den typ vi här talar om kan man ifrågasätta om det överhuvud går att jämföra frekvensen teaterbesök i olika socioekonomiska grupper (teatern besöks oftare av höginkomsttagare). Problemet kan även finnas i den här ovan nämnda skalan som man använder för att mäta grannkontakter. Det kan vara mycket vanskligt att, med data som erhållits från denna, jämföra mängden grannkontakter i olika boendeformer. Man vet ju inte i vilken omfattning eventuella skillnader eller likheter i svars fördelningar beror på skillnader eller likheter mellan jämförda grupper eller på skillnader mellan gruppernas sätt att använda svarsskalan.

Ett annat närliggande, men kanske mer uppenbart, problem med den här typen av skalor är att de verbala kategoriernas betydelse kan, för samma individ, variera med sannolikhet och frekvens för olika händelser. Men detta är ju också ganska självklart. Ingen tror att det absoluta numeriska värdet som motsvarar t ex "mycket sällan" då man skall ange frekvensen jordbävningar är detsamma som "mycket sällan" då man skall ange hur ofta man ser på nyheter på TV. Det här är inte heller så stort problem, eftersom man inte så ofta jämför händelser med väsentligt olika frekvens på detta sätt. Men förmodligen skulle man vara ute på svag is om man t ex försökte jämföra antalet teaterbesök med biobesök då data erhållits med en skala med verbala svars kategorier. (Se också Pace och Friedlander, 1982.)

Vad kan man då göra åt problemet med verbala beskrivningar av kvantitativa data? För det första måste man konstatera att det i vissa fall inte går att göra något åt det. Det gäller främst då man av praktiska skäl inte kan erhålla exakta uppgifter men ändå vill jämföra individer eller grupper som kan tänkas tolka de verbala svars kategorierna olika. Ett exempel på detta är frågan ovan angående grannkontakter i ens bostadsområde. På den frågan kan man inte tillgripa det tillvägagångssätt som - om än i begränsad omfattning - kan förbättra data kvaliteten, nämligen att direkt fråga efter antalet kontakter. Man kan ju inte gärna fråga: "Hur många gånger under de senaste två veckorna har grannar här i området utbytt några ord med varandra?" Naturligtvis kan man fråga: "Hur många gånger under de senaste veckorna har Ni utbytt några ord med grannar här i området?" Men då blir det en annan fråga.

Men beträffande frågor om frekvensen umgänge med grannar, arbetskamrater, m fl, användes i ULF ett mer frekvensanknutet förfarande:

1	FLERA GÅNGER I VECKAN	
2	NÅGON GÅNG I VECKAN	(21-60 GÅNGER/ÅR)
3	NÅGON GÅNG I MÅNADEN	(6-20 GÅNGER/ÅR)
4	NÅGON GÅNG I KVARTALET	(3-5 GÅNGER/ÅR)
5	NÅGON ENSTAKA GÅNG	(1-2 GÅNGER/ÅR)
6	MER SÄLLAN ELLER ALDRIG	

Ett liknande förfarande används vid frågor om hur ofta man under de senaste 12 månaderna bedrivit ett antal fritidsaktiviteter. Intervjupersonerna får se svarskategorierna på ett svarskort. Observera försöket att underlätta frekvensskattningen med hjälp av två möjliga sätt att skatta.

Möjligheten att fråga efter det exakta antalet begränsas också av intervjupersonernas minneskapacitet. (Jfr kap 7.) Därför måste man ha en klart avgränsad tidsperiod. Längden på erinringsperioden måste vara beroende av vad det är för slags händelser man undersöker. Därför är det omöjligt att ange en generell rimlig tidsperiod. Ska man undersöka antalet biobesök kan ett par veckor vara rimligt medan man kanske inte kan ha längre erinringsperiod än ett dygn om man vill undersöka matvanor. Här bör man vara uppmärksam på att även till synes enkla data kan vara behäftade med allvarliga minnesfel. Om man tvingar intervjupersonerna att ange ett exakt antal där de egentligen inte minns är det troligt att man får numeriska värden till svar. Dessa kvantitativa svar kommer emellertid inte att motsvara de faktiska kvantiteter man är intresserad av utan är lika grova och eventuellt behäftade med samma typ av fel som verbala svarsalternativ. Om man av någon anledning anser att det är bättre att ha ett osäkert mått på en händelse än inget mått alls, bör man använda grova intervall eller verbala svars kategorier. Dels är det mindre frustrerande för intervjupersonerna att ange ett obestämt svar som t ex ganska ofta än att behöva precisera ett antal då de känner sig osäkra. Dels är de grova intervallen eller de verbala svars kategorierna inte så bedrägliga eftersom de inte ger sken av exakthet som numeriska uppgifter gör, vare sig de motsvaras av en reell kvantitet eller ej.

Många frågor leder till svar i kvantitativa termer (Hur många barn har Ni? Hur långt är det mellan bostad och arbetsplats? Inkomst?, osv). Man kan antingen registrera svaren som de ges, på blanketten och på databandet, för att t ex kunna räkna medelvärden, spridning och eventuellt senare göra en gruppering. Eller, om man kan någorlunda förutsäga hur svaren kommer att fördelas, låta intervjuaren (eller i en postenkät uppgiftslämnaren själv) koda in vad som gäller i en klassindelning. Inkomstdata är ett närliggande exempel på båda förfarandena. När vi använder inkomsten som en bakgrundsvariabel kan vi ofta nöja oss med grova inkomstintervall. Det är i sådana fall onödigt och kanske också onödigt utmanande att kräva ett inkomstbelopp av uppgiftslämnaren. När inkomsten i sig är av intresse att studera blir förstås kravet på att få svaren i form av inkomstbelopp större.

För en översikt av olika problem som kan uppkomma på grund av själva frekvensskalans format, se t ex Schwarz och Hippler (1987). Likaväl som själva frågan kan ha olika, icke önskvärda, styrande effekter kan de kategorisvar som erbjuds ha det. Schwarz och Hippler ger olika exempel på hur, "ironiskt nog", fastställande av en beteendefrekvens med hjälp av förkodade svarsalternativ kan resultera i att man åstadkommer det som man undvikit i själva formuleringen av frågan (Schwarz och Hippler, 1987, sid 175).

T ex kan man tänka sig att uppgiftslämnare drar slutsatser om vad som kan vara "normalt" eller "medel"-beteende på grundval av hur intervall för frekvenser eller tidsåtgång specificerats. Schwarz och Hippler uppger att rapporterad tid

för TV-tittande ökade påtagligt då svarsskalans övre gräns flyttades från "Mer än 2 1/2 timma" till "Mer än 4 1/2 timma".

Apropå möjliga styrande effekter av svarsalternativen, kan även här den tidigare diskuterade frågan (i avsnitt 2, 5.4, 4.3, 4.6 och 4.10) om SCB och objektiviteten anföras. Frågan löd:

SCB vill vara en objektiv och opartisk myndighet. Anser Du att SCB lyckats med detta?

Ja, i stort sett

Ja, delvis

Nej, inte alls

Vet inte

(SCB, 1988a).

Man kan notera att ja-sidan har två möjligheter, nej-sidan en. Vidare att nej-alternativet är mer extremt formulerat än det mest positiva ja-alternativet. Det "kostar" mindre att ansluta sig till "i stort sett" än till "inte alls", som ju ej lämnar utrymme för några förbehåll.

5.2.9 Positionseffekter

Det finns en tendens till att de svarsalternativ som står i början av en uppräkningsväls i högre grad än de som står längre ner (se t ex Belson, 1965 och 1966, Quinn och Belson, 1969, Carp, 1974). Bakom effekten kan tänkas ligga en mekanism av typ "det som först presenteras är det rimliga/naturliga/normen" eller dylikt. Svarsalternativen i Belsons studie gällde ett antal olika skattningsskalor, som dels presenterades i traditionell ordning (positiva, instämmande alternativ först), dels i omvänd ordning (negativa, avståndstagande alternativ först). Vid besöksintervjuerna användes svars kort. Effekten varierar i storlek, men kan i en del fall förväntas bli besvärande.

Belsons studier gällde skattningsskalor med i allmänhet 5-6 steg. Även för fall där enbart två alternativ ställs mot varandra finns en ordningseffekt belagd, dock i motsatt riktning (Cantril och Rugg, 1944, Payne, 1951). Man anser att i situationer där alternativen läses upp för den svarande blir det sist nämnda favoriserat. Speciellt om frågan är svår gynnas det sist nämnda, lättast ihågkomna alternativet. Kalton m fl (1978) fann dock inget belägg för denna tendens för en fråga med tre alternativ. Däremot fick de effekter liknande Belsons m fl för frågor där skattningsskalor användes.

Krosnick och Alwin (1987) har formulerat psykologiskt grundade förklaringsmodeller för positionseffekter. Dessa tar upp både tendensen att svarsalternativ i början av en uppräkningsväls gynnas ("primacy effect") och den där det sist nämnda gynnas ("recency effect"). De diskuterar också effekter både ifråga om upplästa svarsalternativ och ifråga om alternativ på svars kort. I det experiment de redovisar användes svars kort. De ansåg sig kunna belägga betydande posi-

tionseffekter. Mingay och Greenwell (1989) har prövat förklaringsmodellerna på upplästa svarsalternativ, med mer tveksamt resultat.

Det finns också positionseffekter som kan uppträda både vid skattningsskalor och vid andra typer av uppräkningsalternativ. De sammanhänger med en tendens hos intervjupersonerna att ta ställning innan hela uppsättningen av alternativ presenterats, t ex så snart ett rimligt alternativ dykt upp, och då i ljuset av det därefter presenterade. Risken härför kan ju vid samtliga förfaranden minskas genom instruktioner om att vänta med att ta ställning tills samtliga alternativ presenterats. Ytterligare kan nämnas möjligheten av trötthetseffekter beroende på position. I en undersökning av hur allmänheten uppfattade Folk- och bostadsräkningen 1980 ställdes bl a en fråga om hur man ställde sig till att delta i olika statistiska undersökningar som SCB kunde tänkas göra. Eftersom frågan bestod av en relativt lång uppräkning fick halva urvalet lista med olika undersökningar i omvänd ordning. Några skillnader i svar beroende av ordningen noterades dock ej (Davidsson, 1981).

Vill man gardera sig mot risken för effekter av här berört slag, kan man använda sig av rotation av ordningen. I enklaste fallet så att halva urvalet får alternativen i en ordning, halva i den motsatta ordningen.

Vid en undersökning som SCB lät göra 1975 angående personuppgifters känslighet ansågs speciella åtgärder för att handskas med riskerna för positionseffekter vara nödvändiga. Undersökningen gällde känsligheten hos 80 olika personuppgifter. Intervjupersonerna skulle bedöma känsligheten längs en fyrgradig skala. Urvalet tudelades, vardera hälften skulle ange 40 uppgifters känslighet. Dessa uppgifter trycktes på kort av spelkortsformat. Intervjuarens instruktion var att använda kortleken för att bestämma i vilken ordning personuppgifterna skulle presenteras. Leken skulle blandas mellan varje intervju. Det säger sig självt att sättet att eliminera ordningseffekter förde med sig speciella problem vid markeringen av svar. Dessa synes dock av allt att döma ha varit små (Langlet, 1975).

Det bör kanske tilläggas att det är en sak att via rotation av alternativen påvisa att det finns eller att det inte finns effekter av ordningen. Det är en annan att i de fall effekter föreligger få fram en rättvisande skattning av svarsfördelningen (se t ex Blunch, 1984, för en kritisk diskussion av detta problem).

5.2.10 Svarsstil

Ett ämne som ligger nära positionseffekter gäller inverkan av svarsstil. Det finns i engelskspråklig litteratur ett antal termer som alla rör svarstendenser som verkar systematiskt snedvridande i svaren på frågor. Tidigare har "korrelerade mätfel" - "method variance" (avsnitt 3.3.5), "social önskvärdhet" (avsnitt 4.7) och "svarsfunktion" (avsnitt 5.2.6) berörts. Andra hithörande termer är "response set", "response style", "yea-saying" och "acquiescence".

Mycket av diskussionen och debatten har anknutit till förhållandena vid besvarandet av olika personlighetstest och liknande. En ofta refererad källa är Couch och Keniston (1960), som hävdade att besvarandet av den kända F-skalan (avseende auktoritära personlighetsdrag) påverkades av "ja-sägar"-tendenser - att en del av de svarande tenderade att instämma i påståenden, oberoende av deras innehåll. För en diskussion gällande denna typ av problem i surveysammanhang, se t ex Bradburn (1983).

Det är klart att det finns risk för att systematiska svarstendenser utvecklas vid besvarandet av serier av frågor kring likartade fenomen med en gemensam uppsättning svars-kategorier. Ett typexempel är förhållandet vid besvarandet av en serie attitydpåståenden efter en skala gällande graden av instämmande. Problemet har angripits på olika sätt. Så har man t ex försökt utveckla instrument för att i surveysituationen mäta svarstendenser (t ex en "social desirability scale" av Crowne och Marlowe (1964)). Användbarheten förefaller ytterst oklar. I avsnitt 4.7 nämndes också olika sätt att via ledande frågor minska inverkan av social önskvärdhet. Men denna faktor rör ju bara en del av problemet. I testsammanhang, där svaren på ett antal frågor summeras till ett index, finns möjligheten att variera riktningen på frågorna. Detta är svårare i en survey, där de som ingår i en uppsättning påståenden ofta analyseras och tolkas var för sig.

I några fall har man försökt komma åt svarsstil genom att för en uppsättning variabler systematiskt variera svars-kategorierna i en s k "multitrait-multimetod"-uppläggning (se t ex Andrews, 1984).

5.3 Andra svarsinstrument

Vid besöksintervjuer och postenkäter är man ju inte bunden till att enbart verbalt förmedla svars-kategoriernas innehåll och principer. Skattningsskalor för att uttrycka intensitet, grad av säkerhet och gillande osv, kan t ex knytas till illustrationer av termometrar, med vilkas hjälp svaren ges i gradtal.

Speciellt vid frågor om kvantiteter (t ex vid frågor gällande konsumtion) kan bilder av kvantiteter vara användbara som komplement till verbal eller siffermässig beskrivning (t ex vardagsanknutna måttsatser vid undersökningar av matvanor, bilder av olika glasstorlekar vid frågor om alkoholkonsumtion). Vid vissa speciella frågetyper är användningen av hjälpmedel närmast självklar. Man kan t ex använda kartor för att beskriva förflyttningar och avstånd i rummet (men detta gäller väl närmast lokala undersökningar). Man kan arbeta med bilder av människokroppen eller delar av den för att beskriva/lokalisera hälsobesvär.

5.4 Sammanfattning

- Använd öppna frågor då det är klart motiverat.
- Används givna svarsalternativ skall dessa vara uttömmande, ömsesidigt uteslutande och överblickbara.
- Vid användningen av ja-nej-svar - tänk på riskerna för att de svarande kan uppleva sig hänvisade till alltför grova kategorier.
- Tvinga inte fram ställningstaganden, såvida inte speciella skäl talar för det.
- Tänk över riskerna med verbala skattningar av frekvenser och kvantiteter.
- Tänk överhuvudtaget på behovet av förankringspunkter.
- Tänk på risken för positionseffekter.
- Utnyttja vid besöksintervjuer och postenkäter möjligheterna att med illustrationer förtydliga innebörden av kvantitativa svarsalternativ.

Kap 6 Att studera attityder och opinioner

6.1 De mångdimensionella attityderna

Det finns väl få områden inom samhällsvetenskaperna som blivit så omskrivna och omtvistade som attitydmätning. Attityder har visat sig vara svårfångade och mångtydiga. Olika attitydindikatorer har visat sig ge oklara och skakiga mått som ofta haft låga samband inbördes och med andra typer av förhållanden, t ex indikatorer på beteenden. En del forskare har menat att vi över huvud taget inte kan mäta attityder. Andra har hävdad att man egentligen inte vet vad man mäter när man studerar attityder. Ytterligare andra har hävdad att det är meningslöst att mäta attityder, när dessa knappast ger någon vägledning för förutsägelser av individens beteenden.

Låt oss här inledningsvis ge några exempel på svårigheter man stöter på. Ett exempel kan vi hämta från Schuman (1972), som redovisat följande introduktion och frågor från en amerikansk intervjuundersökning. (Svarsfördelningarna är inlagda i texten.)

Antag att en högt kvalificerad svart ingenjör i USA söker ett relativt kvalificerat arbete. Personalchefen säger: Personligen tänker jag inte en sekund på Er hudfärg men VD och överingenjören är båda negativt inställda till svarta. Jag kan därför endast erbjuda Er ett vanligt ingenjörsjobb och inte det mer kvalificerade arbete som Ni nu söker.

1. Var det rätt av personalchefen att vägra anställa den svarta ingenjören på det kvalificerade jobbet på grund av risken för motsättningar med de två högre cheferna?

Ja	39 %
Nej	56 %
Vet ej	5 %

2. Borde personalchefen ha frågat de övriga anställda hur de skulle uppleva att arbeta med en svart ingenjör och sedan ha fattat sitt beslut?

Ja	50 %
Nej	45 %
Vet ej	5 %

3. Tycker Ni rent allmänt att arbetsgivare borde anställa människor till högre tjänster utan hänsyn till ras?

Ja	85 %
Nej	12 %
Vet ej	3 %

Vi ser att svarsfördelningarna varierar rätt mycket från fråga till fråga. Kanske kan man tycka att det finns motsägelser mellan svaren på de olika frågorna. Det kan man göra om man ser de olika frågorna som indikatorer på samma grundläggande attityd.

Utifrån svaren på den tredje frågan kan det se ut som om merparten av den amerikanska befolkningen opponerade sig mot all särbehandling som följd av rastillhörighet. 85 procent säger ju att de i princip är emot rasdiskriminering. Å andra sidan kan det i svaren på den andra frågan se ut som om hälften faktiskt i vissa fall kan godkänna en sådan särbehandling. 50 procent svarar på fråga två på ett sådant sätt att man kan tro att de accepterar rasdiskriminering om också andra gör det. Ytterligare en annan siffra skulle man få om man tog fasta på att 39 procent instämmer i svaren på den första frågan, dvs accepterar rasdiskriminering för att undvika konflikter med cheferna på företaget.

Men de olika frågesvaren utgör inte helt jämförbara indikatorer. Varje fråga tillfogar specificeringar som gör att just den är speciell. Rasdiskrimineringsattityden är inte någon enkel attityd som självklart kan mätas på ett enda enkelt sätt.

Svaren på den tredje frågan tycks påverkas minst av enskilda specificeringar och svarar mest mot någon allmän sammanvägning. Men det visar sig ofta att även svaren på sådana allmänna frågor påverkas av alldeles speciella specificeringar, nämligen sådana som råkade komma i tankarna vid svarsögonblicket. På den allmänna frågan kan varje svarande göra sina egna speciella tolkningar och bortse från förhållanden som alldeles uppenbart är av väsentligt intresse.

Antag nu vidare att följande två intervjufrågor ställs i en undersökning riktad till svenska folket:

1. Anser Ni att invandrarna i Sverige bör ha samma rättigheter och skyldigheter som vi svenskar?

2. Antag att ett företag måste permittera en arbetare på grund av driftsinskränkningar. Antag även att företaget består till hälften av svenskar och till hälften av invandrare. Skall då en svensk eller en invandrare permitteras, eller bör permittering ske utan hänsyn till invandrabakgrund?

Resultatet i en sådan här undersökning skulle mycket väl kunna bli att de allra flesta svarade ja på den första frågan, medan långt ifrån alla svarade att permitteringen skall ske utan hänsyn till invandrabakgrund.

Ger fråga två ett bättre attitydmått på invandrarinställningen än fråga ett? Ja nackdelen med den första frågan är ju att den är väl allmän. Men den preciserade frågan är å andra sidan mycket speciell. Det finns många olika konkretiseringar och specificeringar som skulle vara möjliga att göra. Den andra frågan ger bara ett exempel. Det är svårt att veta hur långt man kan generalisera till andra typer av specificeringar.

Det är idag i olika undersökningar vanligt med mycket allmänna frågor. Kanske kan man därför rekommendera ett ökat användande av betingade och för uppgiftslämnarna något mer uppfordrande attitydmått. Det ligger onekligen en fara i att uteslutande använda sig av allmänt hållna formuleringar av typen "Är Ni för eller emot tortyr?", "Anser Ni att samhället fortfarande skall vara byggt på kristen grund?", "Bör FN i första hand kämpa för frihet och demokrati i alla länder?".

Bättre vore kanske att fråga så här: "Kan Ni tänka Er tortyr som medel för att få en mördare att avslöja en medbrottsling?", "Man har övervägt att ta bort kristendomstimarna i skolorna och ersätta dem med t ex matematik eller engelska. Vilket föredrar Ni, att behålla det nuvarande systemet eller att göra den föreslagna förändringen?", "Bör FN i första hand kämpa för frihet och demokrati i alla länder eller i stället koncentrera sina krafter på fredsbevarande aktioner i vissa områden av världen?". Men när man gör sådana preciseringar, tvingas man alltså alltid att välja bland ett stort antal möjliga alternativ och valet här utgör ett problem. Helst skulle man vilja ersätta varje allmän fråga med en stor uppsättning konkreta frågor. Detta är sällan praktiskt genomförbart. I praktiken finns också alltid en risk att vissa utnyttjar den styrningsmöjlighet som här finns och manipulerar med resultaten. De kan medvetet försöka skapa intryck av att opinioner är större eller mindre än de faktiskt är genom att välja just sådana specificeringar som går i ena eller andra riktningen.

En avgörande svårighet med attitydmätning hänger alltså samman med detta. De företeelser som vi försöker registrera åsikter om är ofta på ett invecklat sätt sammanvävda med andra företeelser. Det hela är som ett invecklat nätverk, där det för de svarande (liksom för alla andra) är svårt att ha den rätta överblicken, att se allt som hänger samman. Man ser ofta bara vissa delar och växlar uppmärksamhet beroende på vad som för tillfället är aktuellt och framträdande.

Detta gör det också svårt att bestämma vad som skall sägas vara en attityd. Man kan välja att hålla sig på en mycket konkret nivå och definiera begreppen utifrån mycket konkreta specificeringar. Men man kan också välja en mycket allmän nivå och definiera begrepp utifrån vissa generella tendenser. Nackdelarna är lika uppenbara för båda utgångspunkterna och också för alla mellanlägen. Just detta att det är så svårt att hitta bra operationaliseringar utgör ett av de mest avgörande problemen vid attitydmätning.

I litteraturen diskuteras också mycket annat i samband med attitydmätning, t ex om man främst mäter kunskaper, värderingar eller tillfälliga emotioner, risken för socialt önskvärda svar, betydelsen av datainsamlingsmetod, skalmetodik och mycket annat. Frågan är dock om inte just problemen med konkreti-

seringsnivåerna är de allra väsentligaste. De är också problem som man praktiskt mycket konkret konfronteras med, när man försöker formulera frågor. Hur man än väljer att formulera sig finns risk för att man utsätts för kritik. Hur man än gör så känner man att man påverkar och styr den verklighet som man vill undersöka.

Preciserade frågor styr associationerna i vissa speciella riktningar och får folk att mer entydigt tänka på vissa speciella förhållanden.

Mer allmänna frågor styr inte associationerna på samma sätt. Men associationerna styrs ändå och då av de svarande själva. Associationerna beror på vad de svarande råkar komma att tänka på, av vad som för tillfället är aktuellt för dem, av det frågesammanhang i vilket frågan ingår, osv.

Av och till flammnar det upp diskussioner kring attitydfrågor och hur svaren på dem skall tolkas. De sker ofta i samband med opinionsundersökningar som gjorts i kontroversiella politiska frågor. Utgångspunkten kan vara att man ansett att någon part blivit missgynnad genom val av formuleringar. Man har kanske ansett att problemen belysts på ett ensidigt sätt och poängterat vissa fakta men utelämnat andra.

Bohm (Bohm, 1988) har t ex poängterat att de opinionsfrågor som ställts kring TV-reklam ofta givit en sned bild av den "verkliga" opinionen. Han menar att använda frågeformuleringar inte i tillräckligt stor utsträckning tar upp de nackdelar som följer med reklam i tv. Folk har, menar han, förletts att allt för lätt bejaka reklam utan att riktigt förstå konsekvenserna. Bohm kunde påvisa att skilda formuleringar, som framhävde skilda perspektiv, gav mycket skilda resultat.

Till två oberoende urval ställde Bohm följande båda formuleringar.

Vad tycker Ni om att ha reklam i svensk TV - mellan programmen, sammanlagt 15 minuter per kväll i varje kanal. TV skulle då få reklaminkomster som gör att de får mer pengar till sin verksamhet.

Fortsättning enligt alternativ 1:	För	Emot	Vet inte	Antal tillfrågade
Är Ni för eller emot att man betalar en del av TVs verksamhet genom att på det här sättet införa reklam i svensk TV?	%	%	%	
	80	14	6	924

Fortsättning enligt alternativ 2:				
Men det här väntas också leda till att företagen lägger ner mer pengar på reklam. Då skulle priserna på varorna höjas ute i handeln. Det skulle alltså bli mer pengar till TV-verksamheten men dyrare varor. Är Ni för eller emot att på det här sättet införa reklam i svensk TV?				
(Totalt bortfall 14%)	47	43	10	953

En mycket klar majoritet, som blev resultatet med den ena typen av formulering, förbyttes till ett i det närmaste 50/50-förhållande, som blev resultatet av den andra typen av formulering. Bohm framhåller att det kan vara av stort värde att på detta sätt pröva olika typer av formuleringar, för att se vilka skilda svarsfördelningar som kan uppstå. Sådana experiment kan visserligen få opinionsundersökningar att framträda mindre exakta, men samtidigt göra dem mer tillförlitliga.

På senare tid har samma problematik också diskuterats utifrån en något annorlunda synvinkel. Man har lagt ett kognitivt psykologiskt perspektiv på problemen. Bl a Tourangeau har gjort detta och framhållit att attitydsvår kan förstås först om man ser på de bakomliggande kognitiva strukturerna (Tourangeau, 1987). Tourangeau använder begreppet "scripts" och menar med det ett slags organisation i tankarna som byggs upp av kunskaper, föreställningar och känslor som hänger nära samman. Scripts skulle kunna motsvara vad som i dagligt tal kallas för perspektiv. När en attitydfråga besvaras aktiveras vissa sådana perspektiv eller scripts. Tourangeau menar att det inte är självklart att alla attitydfrågor inom ett och samma ämnesområde aktiverar samma scripts. Vissa frågor kan aktivera vissa bättre än andra. Scripts kan också aktiveras olika lätt beroende på omkringliggande frågor. Personer som är osäkra och har svårt att bestämma sig växlar extra lätt mellan olika perspektiv.

Tourangeau illustrerar sitt resonemang bl a med ett exempel från 50-talets opinionsmätningar kring Korea-kriget. En fråga som ett opinionsinstitut då ställde lydde i svensk översättning: "Tycker du det var rätt eller fel av USA att sända amerikanska trupper för att stoppa kommunistinvationen i Sydkorea?" Ett annat opinionsinstitut ställde följande fråga. "Tror du att USA gjorde ett misstag eller ej, genom att besluta sig för att försvara Korea?" Den första frågan gav betydligt starkare stöd för den amerikanska regeringens linje än den senare. Tourangeau menar att skillnaderna i resultat lätt förklaras av att de båda frågorna olika mycket aktiverat ingående script. Den första frågan aktiverar t ex bättre det script som handlar om "rädslan för kommunismen" och frammanar därigenom delvis andra tankar än den senare.

Tourangeau uppfattar scripten som själva byggstenarna som i svarsögonblicket bygger upp och skapar attitydsvaren. Attitydresultat kan ifrågasättas därför att scripten just i svarsögonblicken kan kombineras på olika sätt. Men även byggstenar kan antas vara fragmentariska och beroende av tillfälligheter. De kanske ofta inte utgörs av något annat än lösa associationer och tankar.

Det finns säkert ämnesområden som individen har tänkt mer kring och där han etablerat en bättre överblick och bättre kan hålla reda på olika omständigheter. I sådana sammanhang bör det också vara lättare att registrera åsikter. Det bör i dessa sammanhang inte spela så stor roll hur man frågar, därför att varje fråga mer direkt för in den svarande på förhållanden som han tycker är väsentliga.

Resultat från ett flertal metodstudier pekar också på att problemen just är större i sådana sammanhang där människor är som mest osäkra eller kan misstänkas vara det. Detta framträder bland annat i resultaten från undersökningar av

samma typ som de ovan refererade "split-ballot" - experiment, där man ställt oberoende urval av människor inför olika typer av frågeformuleringar.

Det tycks alltså som om mätproblemen är mindre och attityderna är lättare att registrera, när åsikterna är mer genomtänkta och mer förankrade i människors allmänna tankevärldar. Detta för oss över på en närmare diskussion av osäkerheten/säkerheten i ställningstagandena.

6.2 Osäkra svar/oklara opinioner

Den enskilde individen ter sig tämligen begränsad, när vi ger perspektiv åt vad hon tänker och gör. Vi inser, att hon läser tidningar bara delvis, bara vissa artiklar här och var. Hon ser bara vissa nyhetsprogram och intresserar sig bara för vissa nyhetsinslag osv. Hon gör sitt begränsade urval utifrån sina intressen och sitt engagemang. Alla gör vi urval. Det finns ingen som har tid, ork eller kraft att följa med inom alla områden. Detta gäller för den heltidsengagerade politikern, lika väl som för alla andra.

Idag görs opinionsundersökningar i många olika sammanhang, och de täcker ett mycket stort fält av ämnen. Samma människor kan inte ha klara föreställningar om allt. Vissa svarar också att de inte vet. Men flertalet brukar indikera någon form av åsikt. Det kan förefalla förvånande att inte fler svarar att de inte vet. Tanken ligger nära till hands att opinionsundersökningar ofta ger en överskattad bild av antalet klara ställningstaganden och graden av engagemang. Det finns risk för att de svar som redovisas ofta är oklara och oprecisa mätare på det man vill registrera.

Denna förmodan förstärks, när man ser resultatet av vissa enkla metodexperiment, där man kunnat manipulera med vet ej-alternativet. Det finns åtskilliga metodexperiment som gjorts över åren och som visat att man drastiskt kan påverka antalet vet ej-svar genom sitt sätt att betona möjligheten och vikten att svara "vet ej". Bl a Schuman och Presser (1979) kunde visa detta genom att formulera frågor på olika sätt till två oberoende urval. Till det ena urvalet framhöll man tydligt, att man skulle svara vet ej om man inte hade någon åsikt. Till det andra nämnde man inte direkt vet ej-möjligheten i själva frågeformuleringen. Man formulerade följande två uppsättningar med frågor.

För det första: "Här följer några frågor om andra länder. Inte alla har åsikter om dessa frågor. Om Ni inte har det så säg det. - De ryska ledarna är till syvende och sist intresserade av att komma överens med oss i Amerika. Har Ni någon åsikt i denna sak. (OM JA.) Håller Ni med eller tar Ni avstånd." (Här följde sedan ytterligare en rad med frågor efter samma mall.)

För det andra. "Här följer några frågor om andra länder. Håller Ni med eller tar Ni avstånd ifrån dessa påståenden? - De ryska ledarna är till syvende och sist intresserade av att komma överens med oss i Amerika". (Etc.)

Genom den speciella betoningen av möjligheten till vet ej-svar i den första typen av formulering fick man fram betydligt fler osäkra - 37,6 % mot 15,2 %. (Ungefär motsvarande skillnader noterades också för övriga frågor som testades.)

DE RYSKA LEDARNA ÄR TILL SYVENDE OCH SIST INTRES- SERADE AV ATT KOMMA ÖVERENS MED OSS	PROCENT SVAR MED DEN FÖRSTA TYPEN AV FRÅGE- METOD	PROCENT SVAR MED DEN ANDRA TYPEN AV FRÅGE- METOD
Håller med	39,2	49,9
Håller inte med	23,1	34,9
Ingen åsikt	37,6	15,2

(Efter Schuman och Presser, 1979.)

Liknande resultat har redovisats av Kalton m fl (1978) och andra.

Om det nu är så att många människor, som saknar bestämda ställningstaganden, ändå markerar ett attitydsvaret, vad kan det i så fall ha för orsak? Ja, flera förklaringar ligger nära till hands. Människor kan genom att svara, undvika att verka politiskt ointresserade. De kan också tro att det förväntas av dem, att de i alla fall skall försöka ta ställning. Frågor eller attitydpåståenden är ofta formulerade just så, att man får intrycket att man skall försöka.

Ofta kan människor säkert också på goda grunder tycka det ena eller det andra, även om de inte har några särskilt bestämda ställningstaganden. Det kan finnas argument de känner till, resonemang de hört etc. Svaren kan då mer vara uttryck för vad man läst än vad man tyckt och svaren mer återspegla opinioner som förmedlas i t ex massmedia än medborgarnas egna opinioner. Observera också att det vi frågar om, ofta är mycket komplexa ting med beröringspunkter åt många olika håll. Vi ställer frågor om t ex den framtida energiförsörjningen, den politiska beslutsprocessen, miljöproblemen, befolkningsexplosionen, de multinationella oljebolagen, mellanösternkonflikten, arbetslösheten, u-hjälpen osv. Det kan lätt hända, att man i sådana sammanhang fångas av någon aspekt, av någon association, som väcks av frågans formulering, av övriga frågor som ställs eller av det introduktionsbrev, som skickats ut. Men svaret kan vara högst tillfälligt i den meningen att någon annan formulering i något annat sammanhang kanske istället väcker några andra associationer.

6.3 Oklara samband som följd av oklara svar

I attityd- och opinionsundersökningar ställs man ständigt inför en besvärande brist på överensstämmelse i individernas svar på mycket näraliggande frågor och på exakt samma frågor besvarade vid mycket näraliggande tidpunkter. Det är möjligt att den generellt sett låga sambandsnivån här delvis skall förklaras av att många oklara svar givits från människor med oklara ställningstaganden. Detta förefaller speciellt rimligt med tanke på de utgångspunkter vi har i den

här texten. Det har förts en del diskussion kring denna möjlighet i litteraturen under årens lopp. Den vanliga tolkningen är att de låga sambanden beror på brister i mätinstrumenten, dvs på brister i reliabiliteten. Men bl a Converse hävdade redan på 1950-talet att de låga samband som kunde iakttas i olika valundersökningar till betydande delar skulle förklaras av väljarnas bristande intresse och bristande förmåga att ta klar politisk ställning till olika politiska frågor (Converse, 1964). Converse kunde bl a redovisa påtagliga skillnader i sambandsnivå mellan olika grupper av befolkningen. Så t ex redovisade han data där en grupp med kongresskandidater hade påtagligt högre samband mellan olika attitydsvår än vad vanligt folk hade.

Converse redovisade också skillnader i konsistensen i svaren (över tid) för olika utbildningsgrupper och grupper med olika grader av allmänt politiskt intresse. Andra har dock inte kunnat upprepa hans resultat. Så t ex tittade Achen (1975) och Eriksson (1979) också på sambandet mellan konsistensen i svaren och sådana indikatorer som politiskt intresse och utbildning och dessutom socioekonomisk status, röstande, politisk aktivitet, massmediauppmärksamhet och politiska kunskaper men fann inga skillnader. Ser man på andra resultat som redovisas i litteraturen, finner man sådana som går både i den ena och den andra riktningen. Den sammanlagda resultatbilden ger vare sig något entydigt stöd för eller emot Converses resonemang (Smith, 1984).

Trots att data inte entydigt går i den riktning som Converse föreställde sig, kan man ändå misstänka att intresset spelar en stor roll för sammanhanget. Men det är i så fall inte det allmänna politiska intresset utan den mer konkreta inriktningen på olika enskilda sakfrågor som är det avgörande. Man kan även på teoretiska grunder invända emot resonemang, som bygger på en allmän uppdelning av medborgarna i de som är mer allmänt välinformerade och de som inte är det. Sannolikt har ingen tid, ork eller kraft att intressera sig för alla väsentliga politiska frågor. Människor kan bara intressera sig för vissa förhållanden och sålunda ha konsistenta svarsmönster bara i vissa sammanhang. Vidare är det möjligt att det finns många som visserligen saknar bredare allmänt politiskt intresse, men som ändå är mycket engagerade i några frågor. Intressen, engagemang och graden av konsistens bör vara sammanvävda med varandra på ett komplext sätt.

Betraktar man det hela på detta sätt är det kanske inte heller så förvånande att olika undersökningar givit så olika resultat. Det är det konkreta intresset för de olika enskilda frågorna som man borde titta på och inte det allmänna politiska intresset.

Gör man nu detta så finner man resultat som stämmer bättre med resonemang. Antalet undersökningar som man kan hänvisa till är dock inte särskilt stort. I en telefonintervjuundersökning som innefattade en återintervju, kunde Schuman och Presser (1981) visa att personer, som uppfattade vissa ämnen som mer viktiga också lämnade mer konsistenta svar i just samma sammanhang. Liknande resultat har redovisats av Goldenson (1979), Wikman (1979) och Smith (1981).

Det är dock inte heller säkert att det alltid uppträder tydliga skillnader i klarhet och konsistens mellan personer som angivit högt och lågt intresse i en viss given fråga. Dels därför att intresse kan vara svårt att mäta på ett bra och för sammanhanget adekvat sätt. Dels därför att människor kan ha säkra och bestämda ställningstaganden inom områden som de inte särskilt mycket intresserat sig för. (Det kan ju t ex tänkas att någon viss fråga har en så tydlig anknytning till någon annan fråga, att det räcker med denna anknytning för att man skall ha en bestämd åsikt och svara konsistent.)

Det bästa sättet att belysa dessa förhållanden bör därför vara att direkt fråga människor om hur pass säkra de är i sina ställningstaganden och sen relatera konsistensen till den angivna säkerheten.

Att göra något annat, dvs att göra en uppdelning efter det allmänna eller specifika intresset är ju att gå en omväg, om man är intresserad just av att få en bild av vilken roll säkerheten i ställningstagandet spelar för precisionen i svaren.

Det här är dock en typ av ansats som inte förekommer så ofta. Studier av denna typ har dock gjorts av Wikman och Österman (1985), som dels studerat konsistensen i svaren över tid och dels studerat konsistensen i svaren på olika frågor i samma survey. Vi kommer att se lite närmare på dessa resultat här. Konsistensen över tid studerades i en undersökning, där samma människor fått besvara samma frågor med 3 veckors mellanrum.

Undersökningen behandlade åsikter och föreställningar om kärnkraften och vissa andra energifrågor. En fråga om kärnkraften hade följande lydelse: "Idag diskuteras i Sverige frågan om kärnkraftens vidare utbyggnad. En del är för och andra emot planerna på en utbyggnad av kärnkraften som energikälla. Vad anser Ni? (Svarsalternativ): En utbyggnad bör absolut ske, det mesta talar för en utbyggnad, lika mycket talar för som emot, det mesta talar emot en utbyggnad, en utbyggnad bör absolut inte ske, vet ej".

65 % gav helt identiska svar på denna fråga vid de båda svarstillfällena. 35 % gjorde det alltså inte. En fråga ställdes också om säkerheten i ställningstagandet. Till stora delar tycktes den bristande överensstämmelsen kunna förklaras av bristande säkerhet i ställningstagandena.

Verkliga åsiktsförändringar tycktes inte kunna förklara skillnaderna. En fråga om sådana förändringar ställdes vid det senare svarstillfället, och av svaren på denna fick man intrycket att verkliga förändringar var mycket ovanliga. (Det hade ju också bara förflutit tre veckor mellan svarstillfällena.) Däremot visade det sig vara stora skillnader i konsistens mellan personer som sade sig vara "osäkra" på sitt ställningstagande och dem som sade sig ha "en i stort sett klar" eller en "mycket klar bild av kärnkraftens användning som energikälla". Produktmomentkorrelationerna för konsistensen i svaren var för de tre grupperna 0,64 resp 0,80 resp 0,91. (Osäkra sade sig 31 % vara, vilket skall jämföras med att 4 resp 5 % svarade vet ej.) Dessa resultat antyder att en stor del av den bristande konsistensen/reliabiliteten bör hänföras till de svarandes osäkerhet.

Man bör samtidigt understryka att uppdelningen här gjordes efter en fråga om säkerhet som också den naturligtvis innehållit en del mätproblem. De skillnader som här framträtt skulle följaktligen vara än mer markerade om uppdelningen efter säkerhet gjorts med större säkerhet.

Andra resultat med samma tendenser kan hämtas från en undersökning av Wikman (1979). Undersökningen behandlade metodproblemen i vissa av de opinionsfrågor, som regelbundet ställts av Beredskapsnämnden för Psykologiskt Försvar. Undersökningen behandlade frågor om inställningen till försvaret, försvarsviljan m m samt några frågor om u-hjälp och kärnkraft.

Två parallella uppsättningar med frågor ingick. Den första uppsättningen var de frågor som återges i tabellerna på nästa uppslag. Den andra uppsättningen bestod av ett antal påståenden, till vilka man skulle ta ställning. Påståendena var formulerade så att deras innehåll svarade emot attitydfrågorna. (Likheter mellan frågor och påståenden var mycket stora. Mot den första frågan i tabellerna svarade t ex följande påstående: "Det finns stor risk för att oroligheterna i världen leder till ett krig som sprider sig också till Europa".)

För att göra det svårare för folk att jämföra olika svar, var attitydfrågor och påståenden placerade på olika ställen i blanketten. Det visade sig, att överensstämmelsen inte var särskilt hög mellan svaren på attitydfrågorna och motsvarande påståenden. Samma tendens, som den vi tidigare mött visade sig åter igen. Detta framgår av tabellen på nästa uppslag. (I tabellerna redovisas samband i förklarad varians - motsvarande kvadrerade produktmomentkorrelationer. Ur strikt statistisk synvinkel kanske något annat korrelationsmått skulle vara att föredra. I praktiken har dock produktmomentkorrelationerna visat sig ge användbara mått också i sådana här sammanhang. Se t ex Labovitz, 1970.).

Förutom dessa rena attitydfrågor fanns också frågor om hur säkra man uppfattade sig vara i sina svar. Många människor påstod sig då vara osäkra. Detta framgår av uppställningen på ytterligare nästa sida. Vi ser där att framför allt på de första frågorna var många osäkra, trots att de inte svarat vet ej på attitydfrågorna. Läger vi samman alla osäkra med dem som svarat vet ej får vi totalt 41 % på den första och 35 % på den andra frågan. Svarat vet ej hade endast 12 resp 11 %.

Också här kan svaren på osäkerhetsfrågorna ställas emot konsistensen i de avgivna svaren. Vi finner också då mycket påtagliga tendenser. De, som säger sig vara osäkra har verkligen lämnat mycket inkonsistenta svar. De säkra har däremot i vissa fall en mycket god konsistens i svaren.

Den sammanlagda resultatbilden från dessa undersökningar pekar på mycket tydliga skillnader i sambandsnivå mellan människor som säger sig vara säkra respektive osäkra på vad de skall tycka.

**Samband mellan attitydfrågor
och motsvarande påståenden**

	Förklarad varians (i %)
Hur stora tror Ni att riskerna är för att oroligheterna i världen skall utvidgas till en storkonflikt i vilken Europa dras in?	30
Om Europa skulle dras in i en sådan storkonflikt, hur stora möjligheter tror Ni att Sverige skulle ha att hålla sig utanför?	24
Anser Ni att vårt försvar i dagens läge har för liten, för stor eller lagom styrka?	37
Anser Ni det riktigt att landets manliga invånare skall genomgå värnpliktstjänstgöring som ett led i försvarsförberedelserna?	44
Anser Ni att statsutgifterna för försvaret bör ökas, bibehållas oförändrade eller minskas?	56
Anser Ni det riktigt att man i Sverige ålägger medborgarna att med vapen försvara landet?	12
Antag att Sverige anfallas. Anser Ni då att vi bör göra väpnat motstånd, även om utgången för oss ter sig oviss?	38
Om Sverige trots allt skulle bli indraget i ett krig, hur stora möjligheter tror Ni då att vi har att försvara oss?	26
Idag diskuteras i Sverige frågan om kärnkraftens vidare utbyggnad. En del är för och andra emot de planer, som finns på en utbyggnad av kärnkraften som energikälla. Vad anser Ni?	62
Vissa länder i världen idag är mer rika, andra är mer fattiga. En del menar att de fattigare länderna aldrig kan få en någorlunda god standard om inte de rika länderna samtidigt sänker sin standard. Andra menar att detta inte alls är nödvändigt. Vad anser Ni? Måste vi sänka vår standard för att de fattigare länderna skall kunna komma upp i en någorlunda god standard?	62

(Från Wikman, 1979). (Förklarad varians = produktmomentkorrelationen i kvadrat x 100).

**Procent säkra i svaren på
attitydfrågorna**

**Förklarad varians (i %) för
dem som är mycket säkra,
ganska säkra resp osäkra**

Mycket säker	Ganska säker	Ganska osäker	Mycket osäker	Vet ej	Mycket säkra	Ganska säkra	Osäkra
8	51	26	3	12	55	35	6
13	52	21	3	11	32	28	3
19	43	14	3	22	49	38	15
57	29	5	1	8	59	26	12
29	47	12	1	11	76	44	28
48	31	6	0	15	18	13	0
43	27	9	2	19	48	40	14
23	46	20	5	6	38	30	5
31	43	19	7	-	81	50	27
27	37	32	5	-	85	64	45

6.4 Behovet av en mer utförlig utfrågning

Vi kan sammanfatta och säga att många svar tycks vara osäkra och oklara. Vi märker osäkerheten dels indirekt genom att olika frågesvar är löst relaterade till varandra, dels direkt när vi frågar människor om hur osäkra de anser sig vara.

Säkerheten varierar mycket mellan olika individer. Säkerheten varierar rimligtvis också mycket påtagligt mellan olika ämnesområden. Vissa områden är djupare förankrade i allmänhetens föreställningar, medan andra är så litet genomtänkta och så obekanta för de flesta att det är meningslöst att ställa frågor om dem.

Problemen utifrån mätsynpunkt är minst i dessa båda ytterlighetsfall. I den ena ytterligheten rör vi oss med ämnen och förhållanden som vi inte alls bör ställa frågor om. I den andra ytterligheten blir frågor ofta rätt självklara och svaren rätt robusta. Men mellan dessa ytterligheter ligger alla de fall, där osäkerheten skapar problem ur mätsynpunkt. I dessa fall bör det föreligga ett behov av att kartlägga osäkerheten och att vara särskilt noga vid valet av frågeindikatorer.

Genom att ställa allmänna frågor kring osäkerheten/säkerheten i ställningstagandena, kan vi få en bild av hur många människor som uppfattar sig ha oklara föreställningar. Vi får en bild av den allmänna osäkerheten. Men vi får med denna allmänna typ av frågor ingen bild av vad man främst beaktat och funderat över och vad man kanske inte alls tänkt över. Det behövs alltså ytterligare frågor och analys för att få grepp över vilka säkra ställningstaganden som svaren beror på.

Ett sätt att få bättre grepp över de mer specifika förhållanden som ligger bakom svaren kan vara att specificera själva utfrågandet. Man kan lägga in en rad med specificerande omständigheter i själva frågeformuleringarna och på det sättet styra de tankar som ligger bakom svaren i olika riktningar. Vi återkommer till det längre fram.

En annan metod kan vara att ställa flera kringfrågor kring det ämnesområde som studeras. Genom att göra en utförlig sambandsanalys av svar från ett större antal frågor (rörande olika aspekter, grundläggande värderingar och kanske också kunskaper) kan man få en klarare bild av vad som ligger bakom olika tankar och svar. Frågan är om inte resultat för det mesta är tämligen meningslösa om man inte har möjlighet att göra en sådan mer utförlig sambandsanalys av svar från ett flertal olika frågor.

6.5 Konstruktion av attitydskalor

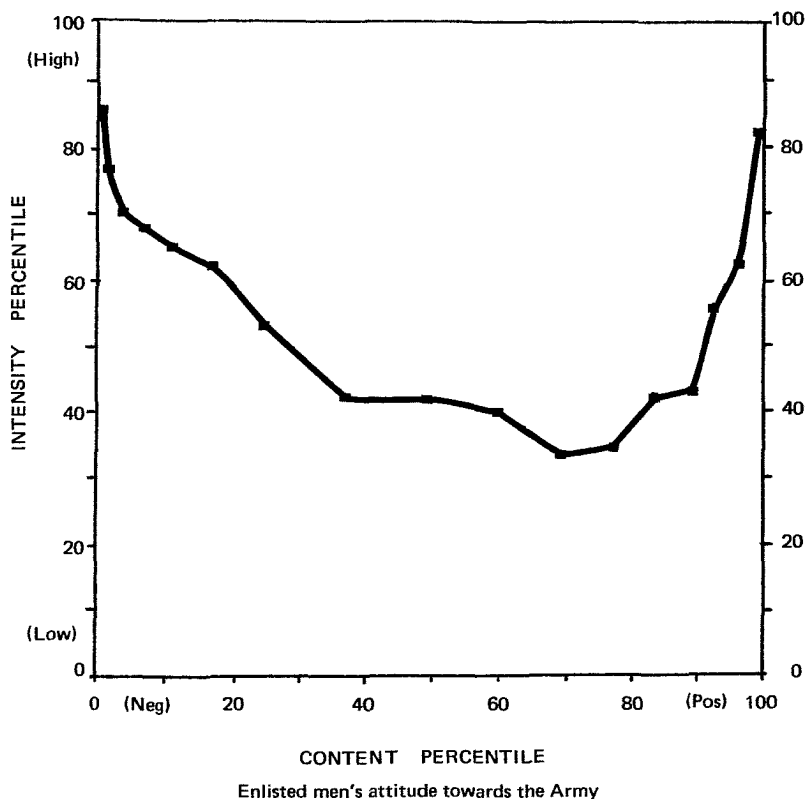
I vissa sammanhang (när man ställs inför en mångdimensionell verklighet och då allmänhetens osäkerhet är stor) kan det vara ändamålsenligt att konstruera attitydskalor. Attitydskalor byggs då upp av ett flertal olika frågor eller påståenden som tillsammans skall kunna ge fylligare mått med bättre mätprecision än vad varje enskild fråga ger.

Attitydskalor har många tillämpningsområden, men i de sammanhang där man är intresserad av att beskriva rena opinionsfördelningar är problemen också uppenbara. Slutresultatet blir ju en serie med attitydpoäng, som är svåra att översätta till något mer gripbart. Vad man alltså vinner i utförlighet och precision förlorar man i tolkbarhet. Det finns dock åtminstone en metod som kan vara till hjälp när man försöker tolka attitydskalepoäng, Guttmans sk Intensitetsanalys (se t ex Suchman, 1950). Man ställer där attitydpoängen emot indikatorer på intensitet i ställningstaganden. Tanken är den att intensiteten skall vara som lägst för dem som inte har något ställningstagande alls och högre ju längre ut man befinner sig åt båda håll på attitydskalan. Följer man intensiteten från dem med den lägsta attitydpoängen till dem med den högsta skall man kunna beskriva en V-formad eller en U-formad kurva. Först sjunker intensiteten ned till en punkt, för att sedan stiga på nytt. Vid den lägsta punkten ligger enligt Suchman och Guttman nollpunkten. Följer man resonemanget vidare kan man, när man väl identifierat nollpunkten, beräkna hur många som ligger till vänster respektive till höger och följaktligen få fram hur många som är för respektive emot.

Suchman och Guttman arbetade med en speciell teknik för skalkonstruktion. I botten fanns en föreställning om en population av frågor och påståenden som gällde en viss attityd. För att mäta en viss attityd gjorde man ett urval ur populationen. Guttman menade att nollpunkten för intensitetskurvan låg på samma ställe för olika uppsättningar attitydfrågor, under förutsättning att de var dragna ur samma population. Suchman (1950) demonstrerade detta genom att dela upp en attitydskala omfattande 12 frågor i två delskalor, med dels de sex mest positiva frågorna, dels de sex mest negativa. Intensitetsanalyser för delskalorna gav närmast lika nollpunkter. Detta talade för att punkten inte var en artificiell konstruktion utan hade en mer faktisk innebörd.

Ett ytterligare problem kan vara att kurvan inte alltid har den form som teorin förutsätter. Botten på kurvan kan vara flat. Flera attitydpoäng förefaller då att motsvara värdet noll. Övergången från noll till övriga delar av kurvan kan också vara föga distinkt, varför man kan ha svårt att veta var de verkliga attityderna tar vid (se figuren nedan).

I många sammanhang är det också otillfredsställande att enbart kunna redovisa hur många som är för eller emot. Man vill ofta veta hur mycket för eller emot människor är. I de sammanhangen hjälper inte intensitetsanalysen. Man behöver i de sammanhangen svar från enskilda attitydfrågor med väl definierade svarsalternativ.

Sambandet mellan intensitet och attityd. (Figuren hämtad från Suchman, 1950.)

Attitydskalan ovan bygger på den speciella teknik som utvecklats av Guttman. Ett modernt exempel på tillämpningen av intensitetsanalys finns hos Himmelstrand (1985), som bl a undersökt attityder till löntagarfonder, "den svenska modellen" m m.

6.6 Ett praktikfall - opinionsundersökningar om löntagarfonder

I samband med SCBs partisympatiundersökning i maj 1978 ställdes tilläggsfrågor. Beställare av dessa tilläggsfrågor var Forum för samhällsdebatt, en organisation med uppgift att verka för borgerlig samverkan. Tre frågor ställdes. De ställdes enbart till TCO-medlemmar. En fråga rörde medlemmarnas inställning till kollektiva och individuella löntagarfonder. En annan rörde hur man såg på medlemmarnas möjlighet att påverka olika TCO-beslut. En tredje fråga rörde huruvida man ansåg att TCO övergivit sin partipolitiska obundenhet. Resultaten finns redovisade i Bohlin (1978).

Frågorna rörde kontroversiella områden. Antalet frågor var vidare mycket begränsat. Man kan känna sig tveksam till frågorna. De ger knappast utrymme för tillräckligt klagörande information. Man kan samtidigt fråga sig vilka krav som bör ställas på uppläggningsen av en sådan undersökning.

Frågorna, t ex den om löntagarfonderna var visserligen rätt enkelt och klart formulerade. Löntagarfondsfrågan löd så här: "En arbetsgrupp inom TCO har sagt att löntagarfonder bör inrättas. Vad skulle Ni föredra, fonder som fackförreningsrörelsen äger och disponerar kollektivt eller fonder i vilka var och en äger och disponerar individuella andelar?"

Frågan uppfyller rimliga krav på att vara balanserad. Men svaren ger rätt lite information. Man vet inte vilka tankar och funderingar som svaren står för. Är de till exempel uttryck för bestämda ställningstaganden och fasta övertygelser? Är man någorlunda förtrogen med innehållet i de olika löntagarfondsförslagen när man svarar? Vad är det i så fall man tagit fasta på som bra eller dåligt? Osv. Här behövs fler frågor, mer information.

Ett sätt att göra resultaten mer meningsfulla skulle vara att komplettera med frågor som mäter osäkerheten/säkerheten i ställningstagandet. Man kan då använda en filtterteknik så att man i ett eller flera steg sorterar bort uppgiftslämnare med olika grad av ointresse och osäkerhet i ställningstagandet. Man skulle t ex kunna fråga:

Den senaste tiden har frågorna om inrättandet av löntagarfonder debatterats. Har Ni haft tillfälle att följa den debatten?

JA
NEJ
VET EJ,
KOMMER EJ IHÅG

Om JA: Tycker Ni att Ni kommit fram till en uppfattning?

JA
NEJ
TVEKSAM

Om JA: En arbetsgrupp inom TCO har...

En annan möjlighet kan vara att efter fondfrågan ställa en fråga om graden av säkerhet i ställningstagandet.

Gemensamt för den här typen av kringfrågor är att de förmodligen mäter sammanhanget med ganska låg precision. Vidare är det svårt att formulera någon självklar gräns mellan intresse, ointresse, säkerhet och osäkerhet som alla skulle kunna vara överens om. Man kan ofta endast säga att man med kringfrågor som ställer stora krav på engagemang, intresse och säkerhet avskiljer fler ointresserade och osäkra, men att man samtidigt löper större risk

att också avskilja personer med i och för sig påtagliga intressen och ståndpunkter. Det är alltså en delikat avvägningsfråga vilken typ av frågeformulering som man skall välja.

En annan möjlighet att få mer "kött på benen" skulle vara att ställa uppföljande frågor kring vilka kunskaper människor har om fondförslagen och att fråga om inställningen till en rad anknutna förhållanden. Ett sådant större frågematerial skulle man sedan kunna utsätta för en sambandsanalys för att få en bild av vad det är människor tänkt på och beaktat i sina svar. Frågan är om man inte först efter en sådan fördjupad analys har fått en någorlunda god bild av opinionssvaren.

När det gäller löntagarfonder har det också gjorts en del mer utförliga analyser av opinioner och opinionssvar (Holmberg och Pettersson, 1980 och Österman, 1983). De pekar på en hel del brister i kunskaper som finns. Samtidigt tycks resultaten visa att ställningstagandena har en klar förankring i andra politiska attityder. Sambanden med partisympatier är t ex mycket påtagliga. Det visar sig då att det främst är de med borgerliga partisympatier som är uttalat negativa, medan de med socialdemokratiska sympatier är i hög grad osäkra på hur de skall ställa sig.

För dem med borgerliga sympatier tycks inställningen till fonderna hänga starkt samman med deras överlag mer negativa inställning till statlig maktkoncentration och kollektiva lösningar. Vidare visar det sig finnas ett mycket påtagligt samband mellan inställningen till facket och inställningen till löntagarfonderna. Negativ inställning till fonderna tycks i hög grad hänga samman med tveksamhet till facket och facklig maktställning. Fler sådana resultat kan redovisas. Det är helt uppenbart att vi sedan vi fått en serie med sådana kunskaper har större möjlighet att förstå och bedöma de opinionssvar som ges.

Ett annat sätt att nå fördjupad förståelse, skulle kunna vara att i frågeformuleringarna införa klargöranden och preciseringar kring vad fondförslagen innebär. Detta har varit en metod som använts i flera sammanhang.

Stiftelsen för opinionsanalyser har t ex redovisat svar på följande mer preciserade fråga (Stiftelsen för opinionsanalyser, odaterad).

I den allmänna debatten diskuteras olika förslag att skaffa pengar till satsningar i industrin. Vad säger Ni om följande förslag? - Aktieägarna avstår från en del av vinsten i företagen och löntagarna från en del av löneökningen. De pengar som då sparas samlas i löntagarfonder, en fond i varje län, där representeranter för facket har majoritetet. Dessa representeranter bestämmer vilka företags aktier, som skall köpas av fonden.

MYCKET BRA FÖRSLAG
GANSKA BRA FÖRSLAG
GANSKA DÅLIGT FÖRSLAG
MYCKET DÅLIGT FÖRSLAG
TVEKSAM

Det kan tyckas som man med en sådan mer preciserad fråga, skulle få mer meningsfulla och tolkbara svar. En nackdel är dock att det aldrig finns ett enda sätt att göra en sådan här precisering. Eftersom förslagen är rätt komplicerade och påverkar många olika förhållanden i samhället, blir man alltid tvungen att göra någon form av urval av fakta. Detta urval av fakta tenderar att styra också svaren. Man ser detta tydligt om man jämför resultaten här med resultaten från andra preciserade frågor.

Statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet har t ex ungefär samtidigt som Stiftelsen för opinionsanalyser, ställt en annan fråga om löntagarfonder med en annan betoning av olika fakta (Holmberg, 1984). Man har frågat: "Det har framförts olika förslag om att införa löntagarfonder i Sverige. Ett förslag innebär att man överför en del av företagets vinster till fonder kontrollerade av de anställda genom de fackliga organisationerna. Vilken är Er inställning? Är Ni i huvudsak för eller emot att löntagarfonder av detta slag införs i Sverige eller har Ni ingen bestämd åsikt i frågan?"

Stiftelsen och den statsvetenskapliga institutionen har fått påtagligt skilda resultat på sina opinionsfrågor. Enligt Stiftelsens redovisning var det 32 % som tyckte det var ett bra förslag mot 37 % som tyckte det var ett dåligt förslag. 31 % sade sig vara tveksamma. Enligt den statsvetenskapliga institutionen var det 20 % som sade sig vara i huvudsak för löntagarfonderna medan 55 % sade sig i huvudsak vara emot. 25 % sade sig inte ha någon åsikt eller ville inte svara.

6.7 Ett annat praktikfall - opinionsundersökningar om kärnkraften

En hel del opinionsundersökningar kring inställningen till kärnkraften har gjorts under senare år. Resultaten av dem ger inte bara en bild av hur olika resultat man kan få med olika typer av frågemetoder utan också vilka påtagliga likheter som finns när det gäller utvecklingstendenserna i tiden.

Institutet för marknadsundersökningar (IMU) har vid 13 tillfällen mellan 1976 och 1979 frågat ca 1 000 svenskar (ibland 500) i åldrarna 15-74 år: "Kärnkraften är ett mycket omdebatterat ämne. Om det skulle bli aktuellt med en folkomröstning om kärnkraft, skulle Ni då rösta för eller emot?" Man använde svarsalternativen "för, osäker, emot".

Sifo har vid 9 tillfällen mellan 1976 och 1979 ställt följande fråga till 1000 personer i åldern 18-70 år: "I en folkomröstning, skulle Ni rösta för eller emot kärnkraft?" Man använde svarsalternativen "För, tveksam/vet ej, emot".

Testologen har vid 15 tillfällen gjort följande påstående till ca 3 000 personer i åldern 15-70 år: "Kärnkraften borde förbjudas" med svarsalternativen "instämmer helt, instämmer delvis, varken eller, instämmer nog inte, instämmer absolut inte".

Svenska Gallupinstitutet har vid 16 olika tillfällen ställt denna fråga till mellan 500 och 1 500 svenskar: "Tror Ni att Sverige måste ha den energi vi får från kärnkraften för att klara sysselsättningen och hålla arbetslösheten nere?" Man använde svarsalternativen "ja, vet ej, nej".

En sammanställning av dessa fyra mätserier har gjorts av Holmberg och Petersson (1980). De har sammanfattat resultaten från mätserierna i det diagram som redovisas på nästa sida.

Man ser direkt i diagrammet att de olika instituten givit redovisningar, som varit mycket olika. Det är inte speciellt förvånande, att man finner stora avvikelser mellan olika opinionsundersökningar, som utnyttjat olika frågemotoder. Olika praktiska erfarenheter och många metodundersökningar genom åren har som tidigare påpekats visat att svar på attitydfrågor ofta påverkas av vilka exakta frågeformuleringar som används. Framför allt tycks det här som vi sagt vara avgörande vilka associationer som olika formuleringar ger upphov till.

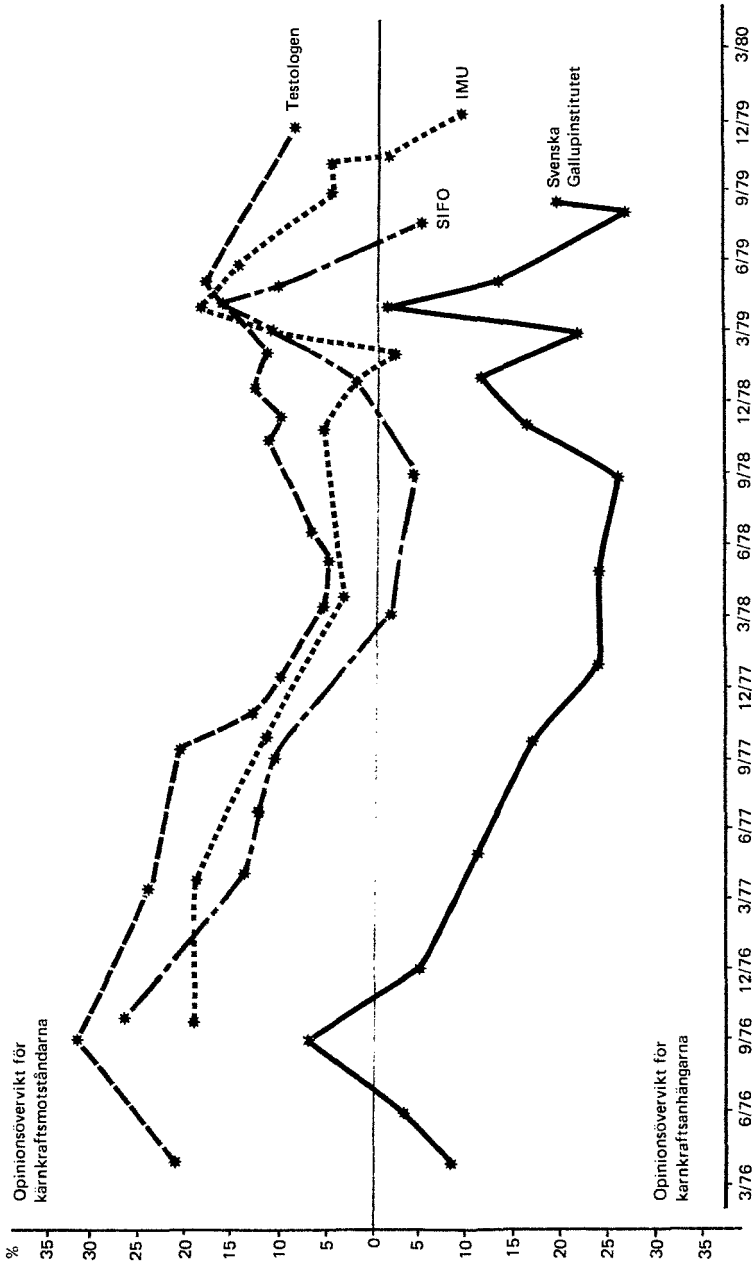
Det är alltså inte särskilt förvånande att Svenska Gallupinstitutet med sin styrande frågeformulering, får en från övriga mycket avvikande svarsserie. Här får man människor att speciellt associera till kärnkraftens ekonomiska betydelse. Rent faktiskt har frågan också ett något annorlunda innehåll.

Också Testologens fråga ger en från de övriga avvikande svarsserie. Det är kanske inte heller så förvånande. Påståendet är enkelriktat, dvs det tar bara den ena sidans perspektiv som utgångspunkt. Det är dock inte säkert att enkelriktade påståenden av det här slaget alltid ger avvikande svarsresultat jämfört med mer balanserade frågeformuleringar. I metodlitteraturen har man här talat om skillnaden mellan substantiell och formell balans (Schuman och Presser, 1977. Se också avsnitt 4.5). Enligt denna terminologi är följande fråga formellt obalanserad medan nästföljande är formellt balanserad: "Är Ni för kärnkraft?" "Är Ni för eller emot kärnkraft?" En sådan skillnad i den formella strukturen behöver inte (och har sällan) någon större betydelse för svarsfördelningarna. Frågar man däremot: "Är Ni för kärnkraft eller tycker Ni att kärnkraften är alldeles för farlig för att användas" har man ställt en substantiellt balanserad fråga. Den tenderar att påtagligt gynna ena sidan, därför att den påtagligt styr associationerna. Det är möjligt att Testologen får sin något skeva svarsfördelning just därför att frågan väcker associationer till kärnkraftens risker.

Skillnaden mellan Sifos och IMUs svarsserie är något mer svårtolkad. Den kan bero på skillnader i bortfallets struktur. Bortfallet är i båda sammanhangen minst 20-25 %. (Testologens bortfall uppges vara ca 30 %, Gallupinstitutets lika stort.)

En troligare förklaring är kanske att Sifo och IMU definierat osäkerhetsgrupperna olika. Sifo talar om "tveksamma/ingen åsikt", vilka motsvarar knappt 20 % av de svarande. IMU talar om "osäkra", vilka motsvarar knappt 30 % av de svarande.

EN JÄMFÖRELSE MELLAN FYRA MÄTSERIER KRING KÄRNKRAFT.
ANDELEN KÄRNKRAFTSMOTSTÅNDARE MINUS ANDELEN KÄRN-
KRAFTSANHÄNGARE

(Från Holmberg och Petersson, 1980)

Trots skillnader i nivå vad gäller opinionsövertikten för motståndare resp för-
espråkare, så ger de olika sifferserierna liknande resultat vad gäller tidsutveck-
lingen. Motståndet mot kärnkraft tycks vara störst runt valet 1976, för att sedan
minska hela tiden fram till tiden strax före den dramatiska Harrisburgolyckan
1979. Efter Harrisburgolyckan sjunker återigen motståndet i samtliga instituts
mätserier.

En viktig slutsats, som kan dras av detta är att en fråga kan vara både bra och
dålig beroende på i vilket sammanhang och för vilka syften den används.
Exemplet illustrerar också det förhållandet, att det ofta är enklare att beskriva
förändringar i opinioner över tid, än att göra meningsfulla absolutredovisning-
ar av opinionsfördelningarna vid ett visst givet tillfälle (vilket är det motsatta
mot vad som ofta gäller för faktafrågor, där det just kan vara speciellt svårt att
uttala sig om förändringar över tid).

6.8 Attityder och beteenden och betydelsen av frågornas konkretisering

I litteraturen finns en uppsjö av resultat rörande sambandet mellan attityder
och olika till dem anknutna beteenden. Sambanden som redovisas ligger i
allmänhet på en förhållandevis låg nivå, dvs utifrån olika attitydindikatorer har
man i allmänhet mycket svårt att förutsäga olika konkreta beteenden. Detta
förhållande har getts varierande förklaringar. Man brukar dock ofta framhålla
att varje beteende i sig representerar en unik kombination av faktorer, dvs för
varje konkret beteende finns alltid många specificerande omständigheter, som
var och en på sitt sätt påverkar beteendet. Enbart attityden sägs därför inte
räcka till som förklaring till beteendet. Liska (1974), som utförligt diskuterat
dessa problem, har framhållit att åtminstone åtta faktorer är av betydelse. Det
är:

- 1 andra konkurrerande attityder
- 2 konkurrerande motiv
- 3 verbal, intellektuell och social förmåga
- 4 olika aktivitetsnivåer
- 5 normativa föreskrifter angående socialt acceptabla beteenden
- 6 förekomsten av alternativa beteenden
- 7 oförutsedda händelser
- 8 förväntade konsekvenser av olika handlingar.

Listan anknyter även till Rokeach som framhåller vikten av att man också frågar
om attityden till det relevanta beteendet, vilken kan vara något annat än den
generella attityden. Om man t ex vill förutsäga deltagandet i en demonstration
mot Chilejuntan bör man inte nöja sig med att mäta attityden till juntan som
sådan, utan också söka mäta attityden till att över huvud taget delta i
demonstrationer.

Resonemanget förefaller vettigt. Men frågan är om man inte allt för mycket betonat skillnaden mellan attityder och beteenden och sett de låga sambanden som i huvudsak en följd av denna skillnad. Olika attitydindikatorer inbördes har också låga samband. Samma sak gäller för de inbördes sambanden mellan olika beteendeindikatorer. Ser man närmare på olika typer av resultat finner man att olika specificerande omständigheter ofta finns med och de kan ligga bakom den låga sambandsnivån.

Varje konkret fråga har sina specificerande omständigheter som gör att den är speciell.

Även allmänna frågor kan vara löst relaterade till varandra, därför att de specificerande associationer som de leder till kan vara olika. Med andra ord: allmänna uttalanden är alldeles för vaga för att kunna predicera vare sig enskilda svar på konkreta attitydfrågor eller enskilda beteenden. Svar från olika mer preciserade attitydfrågor och frågor om konkreta beteenden behöver inte heller vara i överensstämmelse med varandra, om de innefattar skilda typer av specificeringar. Vi återknyter till det vi behandlade inledningsvis i detta kapitel. Det existerar sällan någon enkel endimensionell verklighet, som kan mätas på ett enkelt endimensionellt sätt. I stället finns många olika omständigheter som påverkar varandra. I bästa fall kan vi med våra frågor fånga upp några av de väsentligaste aspekterna, som påverkar individens tankar och handlande, när det gäller ett visst ämne. Våra mätningar är och förblir fragmentariska.

6.9 Sammanfattning

- Var försiktig med att fråga om ämnen som folk inte intresserat sig för eller tänkt över.
- Försök att belysa osäkerheten i ställningstagandena och uppgiftslämnarnas intresse för de frågor som tas upp.
- Ställ flera frågor som belyser sammanhanget från flera olika synvinklar.
- Undvik obalanserade frågor som ger ena sidan en fördel, eller alternativt ställ flera frågor med motsatt balansering.
- Ställ kringfrågor som närmare belyser vilka tankar och föreställningar som ligger bakom ställningstagandena.
- Var försiktig med att dra slutsatser från svaren på enstaka frågor. Basera hellre slutsatser på de sammanlagda tendenser som en analys av ett större material ger.

Kap 7 Att ta hänsyn till minnets begränsningar

7.1 Inledning

De flesta surveyfrågor ställer krav på svarspersonernas minne. Många surveyfrågor ställer t o m mycket stora krav på minnet. Då man ställer sådana frågor måste man därför räkna med att minnesfel bidrar till att det finns avvikelser mellan de "sanna" svaren på frågorna och svar som man får av de personer som besvarar frågorna. Skillnaderna mellan de "sanna" svaren på surveyfrågor och de svar som man får av svarspersonerna utgör de s k svarsfelen. Man brukar skilja mellan systematiska svarsfel och slumpmässiga svarsfel. Minnesfelen, som utgör en av flera faktorer som bidrar till svarsfelens storlek, kan vara såväl systematiska som slumpmässiga.

Inte sällan tyder själva utformningen av surveyfrågorna på att frågeställarna har alltför optimistiska föreställningar om minnesförmågan hos dem som skall besvara deras frågor. Vi skall här försöka beskriva vilka minnesfel som kan förekomma i surveyundersökningar och även diskutera vad man eventuellt kan göra för att minska dessa minnesfel.

7.2 Minnesfel i surveyundersökningar

Studier har visat att det finns två slags minnesfel i surveyundersökningar.

1 **Glömska** som leder till uteslutningar.

2 **Teleskopering**, vilket innebär att man minns fel och tror att en händelse tilldragit sig vid en annan tidpunkt än då den i själva verket inträffade. Detta kan ske på två sätt, genom att man

- tror att en händelse tilldrog sig *senare i tiden* än den i själva verket gjorde, s k teleskopering framåt
- tror att en händelse tilldrog sig *tidigare* än den i själva verket gjorde, s k teleskopering bakåt.

Som en speciell typ av minnesfel räknas ibland även brister i minnet som gör att man misstar sig på eller inte minns detaljer. En intervjuperson kan exempelvis komma ihåg att han köpt medicin, men kan kanske inte redogöra för vilka som var receptbelagda. Denna typ av detaljfel betraktar vi inte här som en speciell typ av minnesfel utan hänför dem till övriga uteslutningar på grund av glömska.

Den gängse uppfattningen om glömskans effekter i surveysammanhang är att:

- antalet rapporterade händelser minskar med tilltagande tidsavstånd mellan intervjutillfället och händelsen
- man tenderar att lättare glömma mindre händelser än större händelser
- man tenderar att överskatta frekvenserna för händelser som sker sällan och underskatta dem för händelser som sker ofta.

Uteslutningen på grund av glömska leder naturligtvis till en underskattning av det som skall mätas. Vid exempelvis rapportering av inköp under en viss tidsperiod skulle således antalet verkligt gjorda inköp underskattas. Om man dessutom lättare minns stora eller ovanliga händelser än mindre och vanliga leder det till att andelen större inköp överskattas i förhållande till mindre.

Den andra typen av minnesfel, teleskopering, beror på att man missminner sig på den tidpunkt vid vilken en händelse inträffat. Det kan yttra sig i att man tar med händelser som inte skall vara med eller att man inte tar med händelser som skall vara med. Men det bör påpekas att teleskopering även kan leda till omplaceringar (framåt eller bakåt) av händelser *inom* referensperioden¹⁾, dvs den tidsperiod inom vilken de händelser ligger, som man frågar om i intervjun. Teleskopering kan således ge upphov till såväl över- som underrapportering genom att man får med för många händelser eller genom att man får med för få händelser.

Vid teleskopering bakåt, ut ur referensperioden, underskattas det man vill undersöka. Vid teleskopering framåt, in i referensperioden, får man däremot en överskattning. Om referensperioden inte ligger i anslutning till intervjutillfället kan teleskopering bakåt också leda till överskattning. Detta kan ske genom att man placerar en händelse inom referensperioden trots att den inträffade efter den, mellan referensperiodens främre gräns och intervjutillfället. På motsvarande sätt kan man få en underskattning vid teleskopering framåt då referens-

1) Ursprungligen avsåg man med teleskopering (engelska *telescoping*) endast det som här kallas teleskopering framåt. Sådana omplaceringar i tiden har man bl a velat förklara med en vilja hos uppgiftslämnaren att avge sådana svar som han tror att intervjuaren vill ha. Ett liknande fenomen har också observerats i skördeskattningar där bedömare vid gränsfall har en tendens att räkna en planta som innanför gränsen hellre än utanför. Detta gör att termen "border bias" ibland används för samma fenomen som *telescoping*.

perioden inte ligger i anslutning till intervjutillfället - en händelse, som faktiskt inträffade under referensperioden, placeras vid en tidpunkt som ligger mellan referensperiodens främre gräns och intervjutillfället. Då teleskopering sker inom referensperioden leder den varken till överrapportering eller till underrapportering.

Man skulle kanske kunna tänka sig att det finns en lika stor tendens att lägga en händelse längre fram som att lägga den längre bak i tiden. Om så är fallet är emellertid oklart och det finns delade meningar om detta. Vanligen anses dock att överrapportering är det vanligaste resultatet av teleskopering. Observera att den kan uppstå genom såväl teleskopering framåt som teleskopering bakåt. Exempelvis Sudman och Bradburn (1973) hävdar att teleskopering framåt är vanligast och att risken för teleskopering med överrapportering som följd är särskilt stor vid vanliga händelser, och att den, i motsats till underrapportering, är större vid korta referensperioder än vid längre. Men enligt de metodstudier som gjorts av National Center for Health Statistics (1977) finns det inget som talar för att teleskopering framåt är vanligast.

Det kan vara på sin plats att påpeka att det vi här har talat om är uteslutningar och felplaceringar i tiden orsakade av minnesfel. Samtidigt förtjänar det att påpekas att surveymetodens sätt att fungera gör att uteslutningar och felplaceringar i tiden kan bero på annat än minnesfel. Uteslutningar och felplaceringar kan lika väl ha sin grund i exempelvis det sociala samspelet i intervjun (t ex uteslutningar på grund av att vissa svar inte är socialt önskvärda). Det kan också bero på frågornas formuleringar (t ex att svarsalternativen inte är uttömmande; frågans formulering gör att uppgiftslämnaren inte uppfattar vad det är han skall erinra sig). Likaså kan det vara egenskaper hos uppgiftslämnaren (t ex ja-sägande eller nej-sägande¹). Det finns många fler orsaker, än de som här nämnts, till att vissa händelser utelämnas eller placeras fel i tiden, och man kan fråga sig varför just minnesfelen bör ägnas speciell uppmärksamhet. Då man utnyttjar retrospektiva data läggs emellertid minnesfelen till alla andra felkällor i surveyundersökningar. Dessutom finns det all anledning att anta att minnesfelen då är så pass stora att de bör ägnas speciell uppmärksamhet. Många forskare som arbetar med surveymetodik har också utfört studier för att kartlägga minnesfelens omfattning, under vilka omständigheter de uppträder samt vad som kan göras för att reducera dem.

1) Med ja-sägande avses tendenser hos vissa uppgiftslämnare att genomgående svara ja, även på sådana frågor där deras svar borde vara nej. Med nej-sägande avses en motsvarande tendens att genomgående svara nej. (Se också avsnitt 5.2.10 om svarsstil.)

7.3 Minne och glömska

För att förklara minnesfel och för att eventuellt kunna minska dem krävs vissa kunskaper om minnets organisation och orsakerna till glömska. I studier av minnesfel kan man också ofta finna mer eller mindre uttryckliga antaganden om hur minnet fungerar i olika situationer. Metoder som används att minska minnesfelen måste naturligtvis grunda sig på föreställningar om hur minnet fungerar. Sådana antaganden och föreställningar om minnet kan oftast leda tillbaka till den typ av kunskap om minnet, som man förvärvat genom psykologiska studier och erfarenheter av olika slag. Därför kan det vara på sin plats att här göra en kort beskrivning av olika psykologiska synsätt på glömska och tidsuppfattning.

Psykologisk forskning har traditionellt inriktats på att renodla de minnesprocesser man studerat. Detta har medfört att man ofta avsiktligt försökt rensa bort sådana störande faktorer som motivation, intresse, attityder, associationer etc. Även om det ibland gjorts försök att ge en mer allsidig bild av minnet, finns det inte några teorier som gör anspråk på att ge en heltäckande bild av det mänskliga minnet ur alla aspekter. Den kanske mest allsidiga bilden av hur minnet fungerar i vardagliga situationer kan man få av vittnespsykologin som söker integrera praktiska erfarenheter med mer teoretiska kunskaper från olika psykologiska skolor.

Inom psykologisk forskning brukar man skilja mellan korttidsminne och långtidsminne, ibland kallade för primärminne respektive sekundärminne. Korttidsminne avser en minnesfunktion som varar en mycket kort tid. Ett exempel på korttidsminne är förmågan att minnas ett telefonnummer så länge att man hinner slå numret, för att bara någon minut senare helt ha glömt det. En del forskare har föreslagit att korttidsminnet varar cirka 10 sekunder, andra att det varar längre. Några forskare har ansett att korttidsminnet kan hålla kvar information upp till 2 minuter. Numer försöker man inte fastställa exakt hur länge korttidsminnet är verksamt. Man anser snarare att det kan behålla information så länge som det aktivt bearbetar information. Ibland brukar korttidsminnet beskrivas som det aktiva medvetandet, och numer talar man vanligen om arbetsminnet i stället för korttidsminnet.

Långtidsminne avser det som finns mer stabilt lagrat i vårt minne; i dagar, månader och år. De flesta forskare anser att långtidsminnet och korttidsminnet är två olika typer av minnen. (En indikator på detta är att personer som har god minnesförmåga vad gäller korttidsminne inte behöver ha det vad gäller långtidsminne.) Då man sysslar med retrospektiva data i surveyundersökningar har man under alla omständigheter att göra med långtidsminne, och vi kommer därför att uteslutande ägna oss åt långtidsminnet i detta kapitel. Däremot har korttidsminnet betydelse vid frågekonstruktion i så måtto att man inte får kräva av svarspersonerna att de måste hålla reda på alltför många förutsättningar för att kunna besvara frågorna.

Numera ses inte minnet som en enhetlig mental funktion, utan snarare som en rad olika förmågor att kvarhålla och aktivera olika sorters information. Förutom uppdelningen av minnet i långtidsminne respektive korttidsminne förekommer även en uppdelning av långtidsminnet i en rad olika specialminnen, t ex i semantiskt minne, episodiskt minne och procedurminne (Tulving, 1987), händelseminne, kunskapsminne och associativt minne (Weiskrantz 1977), deklarativt minne och procedurminne (Cohen och Squire 1980), explicit minne och implicit minne (Graf och Schacter 1985). Dessutom talar man numera exempelvis även om visuellt minne kontra auditivt minne, verbalt minne kontra bildminne, facialt minne (minne för ansikten), spatialt minne och en rad andra specialminnen. Dessa olika typer av minnen tycks fungera på olika vis och sambanden mellan dessa olika specialminnen varierar också från person till person. Numera får det anses som allmänt accepterat att det inte finns något enkelt sätt att mäta det mänskliga minnet på grund av komplexiteten i begreppet.

Tulving (1987) har klassificerat sin och vissa andra forskares uppdelning av långtidsminnet i olika specialminnen och försökt sätta dessa olika specialminnen i relation till varandra. I Tolvings klassifikation kan man se att olika forskare kan ha olika benämning på i stort sett samma minne, t ex motsvaras Tolvings episodiska minne av Graf och Schacters explicita minne och Weiskrantzs händelseminne. Samtidigt framgår att olika forskare avser olika minnen, trots att de benämner dem lika. T ex Kinsbourne delar upp långtidsminnet i episodiskt minne och semantiskt minne men trots detta motsvaras inte Kinsbourns semantiska minne helt av Tolvings semantiska minne eftersom Kinsbourne använder begreppet semantiskt minne i vidare bemärkelse än andra forskare.

Det råder ingen enighet bland minnesforskare om hur man skall dela in långtidsminnet men Tolvings uppdelning av långtidsminnet är välkänd bland dem som kommit i kontakt med minnesforskning. Därför kan det vara lämpligt att, som exempel, beskriva hur han ser på långtidsminnet.

Som vi sett anser Tulving att det finns tre olika typer av långtidsminnen: Episodiskt minne, semantiskt minne och procedurminne. Episodiskt minne avser minne för konkreta personliga händelser – händelser som är bestämda till en viss tid och plats. Det kan t ex röra sig om minnet av ett visst biobesök eller mötet med en bekant, minnet av barndomsupplevelser etc. Med semantiskt minne avser Tulving en persons abstrakta kunskaper om omvärlden; det har inget att göra med enskilda personliga upplevelser, t ex en persons kunskap om att jorden är rund eller att Strindberg skrev Fröken Julie. Procedurminnet avser minnet av väl inlärdade "procedurer" eller sekvenser av stimulusrespons-associationer, t ex det senso-motoriska minne som krävs för att man skall kunna gå eller cykla.

Glömskans förlopp

Det är en vanlig uppfattning att ju längre tid som förflyter mellan upplevelse och erinran, desto mer glömmar man. Alla har vi ju också erfarenheter av att glömskan och tiden går hand i hand. En klassisk studie inom minnesforskningen som bekräftade detta är Ebbinghaus' återinlärningsexperiment från 1885.

Hans undersökning av hur mycket lättare det gick att återinlära ett tidigare inlärt material (listor med meningslösa stavelser) resulterade i den berömda s k glömskekurvan. Denna visar att glömskan var störst i början, för att sedan så småningom bli mindre för att slutligen lägga sig på en stabil nivå. Trots påtagliga brister i Ebbinghaus' undersökning (t ex att han rimligtvis inte bara undersökte minnet utan även inlärningsförmågan) har glömskekurvan haft en oerhört stor attraktionskraft på dem som sysslat med minnesforskning, inte minst på grund av att den antagligen stämmer med de flesta människors vardagliga iakttagelser av hur det egna minnet fungerar - man glömmer snabbt en mängd detaljer kring en händelse och efter en tid har man kvar en konsoliderad minnesrest av händelser. En annan, och förmodligen viktigare, anledning till glömskekurvans attraktion på psykologer är dess tilltalande form - inom psykologisk forskning har man ofta eftersträvat att generalisera mänskligt beteende i matematiska, allmängiltiga formler.

Försvagningsteori och interferensteori

Efter Ebbinghaus har många forskare, med en rad olika metoder och minnesmaterial, kunnat konstatera att glömskan under normala förhållanden är störst i början och så småningom blir allt mindre märkbar. Det kan förefalla naturligt att helt enkelt se glömska som ett resultat av att tiden går. Tidiga teorier om glömskans orsaker antog också att minnesspår förbleknar med tidens gång, s k försvagningsteorier. Men vid närmare eftertanke är det uppenbart att detta knappast kan anses vara en godtagbar *förklaring* till glömska, även om det är en aldrig så riktig beskrivning av glömskans förlopp. Järn rostar ju som bekant med tiden, utan att vi (i alla fall inte kemister) är benägna att se tidens gång som orsak till rosten. Numera ser man inte heller glömska som ett resultat av tidens gång. I stället menar man att glömskan ökar med tiden på grund av att det lämnar plats för ett antal faktorer att verka vart efter tiden går. Samtidigt har man också blivit klar över att all glömska inte kan passas in i en logaritmisk kurva. Det har t o m visat sig att man kan ordna betingelserna så att en person minns mindre omedelbart efter inläringen än han gör vid senare tillfälle. Teorier om med tiden förbleknande minnesspår har således numera helt övergivits till förmån för andra teorier, som utgår från att upplevelserna organiseras inom våra erfarenheters referensram och att minnet av dem förändras såväl kvantitativt som kvalitativt med tiden.

Numera anses minnesverksamheten vara en komplicerad process, påverkad av ett stort antal faktorer som inte förhåller sig konstanta från ett tillfälle till ett annat. Därför kan man knappast vänta sig att det skall vara möjligt att anpassa minnet till en matematisk, allmängiltig formel, även om glömskekurvan ofta är logaritmisk.

Den s k interferensteorin är ett exempel på en teori som bättre återspeglar den syn man numera har på minnet. Detta är förvisso ingen ny teori och den har under årens lopp utsatts för ett otal prövningar. I korthet kan den sägas innebära att minnet av en händelse är beroende av ens tidigare erfarenheter (som då utövar s k proaktiv hämning på erinringen) samt av erfarenheter som gjorts mellan händelsen och erinringstillfället (s k retroaktiv hämning). Grundtanken är således att såväl erfarenheter före som efter en händelse stör eller hindrar

memoreringen av händelsen. Vissa forskare hävdar att erfarenheter, som gjorts före en händelse, är den viktigaste förklaringen till glömska när det gäller vuxna människor. Andra menar att de erfarenheter man gör efter en händelse förmodligen är den viktigaste faktorn i den vanliga glömskan. De orsakar såväl kvalitativa som kvantitativa förändringar av minnesbilderna. Enligt Trankell (1971) ger erfarenheter före eller efter en händelse upphov till minnesstörningar på grund av att man har svårt att hålla isär likartade upplevelser som inträffat vid ungefär samma tidpunkt. Detta har en mycket stor betydelse för tillförlitligheten i surveydata eftersom man i surveyundersökningar ofta just begär av svarspersonerna att de, då de besvarar frågor, skall hålla isär likartade upplevelser som inträffat vid ungefär samma tidpunkt.

Strube (1987) anser att minnet av en händelse påverkas bl a av erfarenheter av liknande händelser, men att det även påverkas av hur mycket och på vilket sätt man tänkt på händelsen. Många upplevelser av likartade händelser gör att minnet av dessa händelser frigör sig från de konkreta sammanhang i vilka de inträffat och därvid övergår de till kunskap om att man har varit med om dem. Det som bl a Tulving kallar episodiskt minne övergår i semantiskt minne genom vad man, i brist på bättre terminologi, skulle kunna kalla "avkontextualisering". Minnet av en händelse påverkas också av att man tänker på den, t ex funderar över dess orsaker och konsekvenser. Likaså kan andras synpunkter på en händelse påverka minnet av händelsen - speciellt om synpunkterna eller redogörelserna för händelsen är medryckande och ingående eller om de är övertygande i något annat avseende. Många känner nog igen detta i minnen från barndomen. Man kan känna sig osäker på vad som egentligen är egna minnen från barndomsupplevelser och vad som är minnen av vad andra har berättat för en när man blivit äldre.

Effektiva ledtrådar

Numer ser man såväl försvagningsteorin som interferensteorin som i bästa fall beskrivningar och förklaringar till delar av hur och varför man glömmar. Om man generellt skall beskriva en modern syn på minnet, är en bättre bild ett nätverk av associationer och att vi glömmar sådant som har få kopplingar eller associationer till andra händelser eller kunskaper.

I dag anser man att information som en gång lärts in också lagras permanent i minnet, men att all denna information inte är åtkomlig. Detta synsätt innebär således att man med glömska menar oförmåga att komma åt information som en gång har lagrats i minnet. För att den lagrade informationen skall vara åtkomlig krävs att den knyts till ett nätverk av annan lagrad information i form av associationer eller kunskaper - i minnesforskning brukar man tala om tillgång till effektiva ledtrådar till den information som "kodats" i minnet, d v s lagrats i minnet. Begreppen kodning och ledtrådar är centrala begrepp i minnesforskning. Kodningen av en händelse är dels beroende på omständigheterna kring händelsen och dels på tidigare upplevelser, kunskaper, attityder och känslor hos den person som kodar händelsen. De ledtrådar som man utnyttjar vid erinran måste i sin tur utnyttja de koder som användes, då man lagrade händelsen i minnet. Hur väl man minns en händelse beror således dels på hur man kodar händelsen, dels på vilka ledtrådar man har tillgång till vid erinrings-

tillfället. Man kan aldrig i efterhand påverka hur en händelse en gång kodats i minnet. Däremot kan man påverka de ledtrådar som utnyttjas vid erinring. I surveyundersökningar kan man göra det tex genom hur man utformar instruktioner och intervjufrågor.

Flera försök har visat att personer som plötsligt och oväntat utsätts för minnestest inte minns lika bra som om de får en kort uppvärmningsperiod. Detta har bl a visats av Beyth-Marom och Fischhoff (1977) och det anses bero på att de delar av en händelse vilka man redan erinrat sig gör det lättare att komma ihåg resten av händelsen. Enligt Trankell (1971) beror förmågan att friska upp minnet främst på att vi blir påmind om detaljer som har anknytning till det som vi försöker minnas. Vi får med andra ord tillgång till relevanta ledtrådar. Ett vanligt sätt att kunna aktivera minnet är att med hjälp av almanackor, data för högtidsdagar, resor etc ringa in de i minnet borttappade förankringarna av någon viss händelse.

Ytterligare ett typiskt drag hos minnets sätt att fungera, och som kan vara av betydelse då man skall ställa frågor i intervjuer och enkäter, är att utfrågningar ger upphov till fler svar och påståenden än vad spontana redogörelser gör. Men samtidigt minskas uppgifternas tillförlitlighet. Detta är ju inte heller så märkvärdigt. Vittnespsykologer har länge vetat att när ett vittne lämnar en spontan redogörelse kan han ta med endast sådant som han säkert minns. Så snart han utfrågas tvingas han försöka erinra sig saker som han inte så säkert minns. Ofta känner han då en viss olust att erkänna att han inte minns - det verkar som om själva utfrågningen gör att han känner att han bör ge ett svar, och svaren ges ibland för att tillfredsställa den frågande. Detta kan då leda till att han utformar ett bestämt svar om något som han har endast ett vagt och obestämt minne av. När sedan svaret väl är avgivet känner han sig inte längre så tveksam utan tycker det verkar riktigt, i synnerhet om utfrågaren blir nöjd med svaret. Ytterligare en erfarenhet man gjort inom vittnespsykologin är att minnet förvanskas så länge man lever. Minnet av alla upplevelser blir därför behäftat med allt större fel allteftersom tiden går.

Känslors påverkan på minnet

De flesta har säkert lagt märke till att man lättare kommer ihåg sådant som väcker intresse eller som man uppskattar mycket och att man överhuvudtaget lättare kommer ihåg händelser som är förknippade med starka känslor. Enligt Nilsson (1988) tycks detta gälla oberoende av om känslorna är starkt positiva eller starkt negativa – under förutsättning att känslorna inte är alltför starka. Sambandet mellan mycket starka känslor och erinringsförmåga är mer komplicerat och inte fullt kartlagt. Starka positiva känslor ger ungefär samma minnesbilder som måttligt positiva känslor. I vissa fall ger starkt positiva och måttligt positiva känslor något förbättrade minnesbilder i förhållande till helt neutrala känslor, medan de i andra fall inte ger någon förbättring i förhållande till helt neutrala känslor.

Händelser som är förknippade med mycket starkt negativa känslor ger kraftigt försämrade minnesbilder – i vissa fall kan de till och med leda till total minnesförlust. Sådant total minnesförlust har man bl a försökt förklara med s k

dynamiska faktorer som exempelvis olikheter i motivation och det freudianska begreppet bortträngning. Enligt psykodynamisk teori kan oförmåga att erinra sig en händelse bero på att den upplevs som obehaglig. Denna mekanism som hindrar erinring kallas för bortträngning och utmärkande för den är att man skjuter undan det obehagliga från medvetandet. Det finns en rad studier som bekräftar att man fortare glömmmer obehagliga upplevelser eller uppgifter som inte överensstämmer med den egna uppfattningen. (Det bör påpekas att sådana dynamiska faktorer kan leda till en selektion redan i uppmärksamhets- och perceptionsprocessen. Bristande förmåga att redogöra för en obehaglig händelse behöver således inte bero på glömska på grund av bortträngning, utan orsaken kan vara att man, medvetet, aldrig har uppfattat händelsen.)

Genom studier av minnet, bl a ur vittnespsykologisk synvinkel, har man funnit att händelser som inte har väckt vårt intresse eller som inte spelat någon roll för oss som individer ger upphov till vaga minnesbilder. Därför har många människor svårt att redogöra för vad de haft för sig för bara några dagar tillbaka i tiden, om inte något speciellt har inträffat. Men inte heller händelser och iakttagelser, som genom sin betydelse har gjort ett starkt intryck, lämnar några bestående minnesbilder. Efter en relativt kort tid börjar man glömma de yttre faktiska omständigheterna såsom datum, klockslag, veckodag eller platsen för det inträffade. Efter ytterligare en tid börjar ordningsföljden mellan förloppets faser att kastas om och detaljer flyter samman och förväxlas. Minnesbildens hållfasthet påverkas av det stoff som omger den. Vid reproduktion kan andra minnesbilder av sådant, som inträffat vid närliggande tidpunkter skjutas in i eller framför den ursprungliga bilden. Då längre tid har förflutit återstår endast de centrala delarna av en upplevelse. Minnesbilden har störst hållfasthet om upplevelserna på något sätt är förankrade i personligheten, t ex genom intresse eller attityder.

Sammanfattningsvis kan sägas att det fortfarande inte finns någon teori som ger en heltäckande beskrivning av eller förklarar vad som händer när man minns eller glömmmer. Såväl äldre som nyare teorier kan var för sig, till viss del, förklara varför vi glömmmer i en viss situation. Variationer mellan olika erinringssituationer avgör om den ena eller andra teorin kan förklara varför vi glömmmer.

7.4 Att minnas "hur ofta"

I surveyundersökningar är det vanligt att man ber svarspersonerna göra så kallade frekvensskattningar, dvs man frågar hur ofta de varit med om något, t ex hur ofta de gjort vissa inköp, varit på teater eller sett på olika TV-program. Här skall vi se närmare på vilka krav sådana frekvensskattningar ställer på minnet, genom att se vilka minnen eller "minnesstrategier" som svarspersoner utnyttjar för att komma fram till svar på sådana frågor. Att göra frekvensskattningar ställer för det mesta mycket stora krav på svarspersonernas minnen. Minnesfel i sådana frågor utgör ofta den största anledningen till att svarspersonernas svar avviker från de "sanna" svaren på dessa frågor.

Då en person gör en frekvensskattning kan han utnyttja olika typer av minnen och olika slags tillvägagångssätt för att komma fram till ett svar. Blair och Burton (1986) har visat att vilken eller vilka minnestyper en person utnyttjar och hur han går till väga för att komma fram till ett svar på en konkret fråga beror bl a på

- hur ofta den efterfrågade händelsen har inträffat
- referensperiodens längd
- hur många frekvensskattningar han ombeds göra i samma intervju
- hur lång tid han har på sig att avge svar

När man försöker göra en frekvensskattning, t ex ange hur många gånger man har ätit på restaurang under en månad, kan man utnyttja två olika slags minnen, nämligen de som vi tidigare har kallat episodiskt respektive semantiskt minne. Då man utnyttjar det episodiska minnet minns man konkreta delar av de enskilda händelserna, t ex på vilken restaurang man var, vad man åt, vem man hade sällskap med. Minnesbilderna kan vara mer eller mindre tydliga. Det väsentliga i detta sammanhang är att man har sådana minnesbilder att man med dessas hjälp kan identifiera de enskilda restaurangbesöken och skilja dem från varandra. Då man utnyttjar det semantiska minnet erinrar man sig inte varje enskilt restaurangbesök, utan utgår från kunskaperna om de egna restaurangvanorna och "räknar ut" hur många det blir under en månad. Går man t ex ut och äter lunch på restaurang varje arbetsdag kan man utifrån detta räkna ut hur många gånger det blir på en månad.

Ibland använder man sig av en kombination av episodiskt minne och semantiskt minne. Antag att man vanligen äter lunch på restaurang då man arbetar, men praktiskt taget aldrig går på restaurang vid andra tillfällen men att man, som ett undantag, har ätit en stor middag på restaurang förra lördagskvällen. Om man då blir tillfrågad hur många gånger man har ätit ute under den senaste månaden är det troligt att man har ett episodiskt minne av restaurangbesöket förra lördagen men semantiskt minne av de flesta av luncherna på restaurang.

Det finns flera andra "minnestekniker" som man kan utnyttja då man gör frekvensskattningar. Ett sätt att utnyttja semantiskt minne vid frekvensskattningar är att direkt göra en skattning, utan att medvetet "räkna ut" rätt svar. Om man blir tillfrågad om hur många gånger man varit på museum under det senaste halvåret kanske man direkt, och utan att tänka efter, kan svara fem gånger. Det finns olika teorier om hur sådana direktskattningar går till. En teori går ut på att man omedvetet och automatiskt lagrar sådan information i minnet och på så vis håller räkning på vissa typer av händelser som man är med om. Denna information kan man sedan ta fram utan att den är knuten till minnet av enskilda händelser eller att man "räknar ut" utifrån kunskaper om händelserna i fråga.

I en studie av Blair och Burton (1986) undersökte man frekvensskattningar av bl a restaurangbesök, avlagda akademiska betyg, checkanvändning och bankomatuttag. I denna studie fann man bl a att svarspersonerna utnyttjade episo-

diskt minne främst då de rapporterade att de varit med om ett fåtal av de efterfrågade händelserna. Samtidigt fann man att semantiskt minne utnyttjades oftare då antalet rapporterade händelser ökade. Det visade sig också att antalet frekvensskattningar i samma intervju var avgörande för vilken minnes-typ som främst utnyttjades: Om antalet frekvensskattningar översteg tre i samma intervju avtog utnyttjandet av episodiskt minne snabbt.

Enligt Blair och Burton utnyttjar svarspersoner främst episodiskt minne då de gör frekvensskattningar av framträdande händelser som sker mycket sällan. Detta gäller t ex då de bedömer hur ofta de råkat ut för bilolyckor, tagits in på sjukhus eller utsatts för brott. Men episodiskt minne utnyttjas även då de bedömer mindre betydelsefulla händelser om referensperioden är mycket kort. Det kan då t ex vara en fråga om inköp av dagligvaror dagen före intervjun. Däremot är det mer troligt att semantiskt minne utnyttjas om referensperioden är längre. Överhuvud hade referensperiodens längd stor betydelse för vilket minne som svarspersonerna utnyttjade - då referensperiodens längd ökade minskade utnyttjandet av episodiskt minne. Författarna anser att anledningen till detta är att om referensperioden förlängs kommer vanligen fler av de efterfrågade händelserna att falla inom referensperiodens gränser. Detta gör i sin tur att det blir svårare för svarspersonerna att hålla isär händelserna genom att forma unika minnesbilder av var och en av dem. Samtidigt visade analysen att detta inte ger hela förklaringen till att episodiskt minne utnyttjas mindre ju längre referensperioden blir. Författarna anser att man också kan räkna med att det finns en tidsfaktor. (Detta skulle kunna innebära att ju längre tiden går, inträffar desto fler *andra* händelser än de efterfrågade, vilket stör minnet av de efterfrågade händelserna).

En generell slutsats av denna studie var att man får svar med mycket låg kvalitet i surveyfrågor då svarspersonerna måste göra frekvensskattningar endast med hjälp av minnet.

7.5 Studier av över- och underrapportering

Vi skall i detta avsnitt ge några exempel på hur man studerat under- respektive överrapportering orsakade av glömska och teleskopering. Meningen är att ge exempel på typer av data som studerats och hur olika typer av minnesfel kan komma till uttryck i surveyundersökningar. Exempelen avser även att framhålla minnesfelens omfattning och att det i till synes "oskyldiga" fall kan döljas mångfacetterade problem. Den samlade bilden av de givna exemplen kan te sig förvirrande, men meningen är just att visa att det är ett komplicerat område. Möjligheterna att generalisera resultaten av studier på ett visst material och applicera dem på andra liknande material är för det mesta mycket begränsade, eftersom små skillnader mellan intervjufrågor kan ha mycket olika effekt på minnesfelen.

Studier av minnesfel i retrospektiva surveydata har främst behandlat problemet med att glömska lett till att för få händelser rapporterats (underrapportering på grund av glömska). I dessa studier har man, så gott som genomgående,

ägnat sig åt beteendedata. Oftast har man jämfört händelser som rapporteras vid intervju eller i enkät med olika typer av registerdata, t ex uppgifter i sjukjournaler eller polisregister.

Teleskopering, dvs tidsmässiga felplaceringar av händelser, kan leda till att för många händelser rapporteras, men även till att för få händelser rapporteras, dvs både till överrapportering och till underrapportering. Teleskopering tycks inte ha studerats i samma omfattning som uteslutningar, som förmodas bero på glömska. På goda grunder kan emellertid antas att rapportering av för många händelser (överrapportering), ofta och till stor del, kan förklaras av att svars personer, på grund av minnesfel, förlagt händelser till referensperioderna, trots att de i själva verket tilldrog sig vid tidpunkter utanför dessa. Vissa studier tyder på att det finns ett medvetet teleskopbeteende som inte har med minnets organisation att göra, utan bestäms av det sociala samspelet i intervjun. En önskan att vara till lags och försöka ge de svar man tror intervjuaren vill ha kan också ge en teleskopeffekt, på samma sätt som en tendens att ge socialt önskvärda svar kan ge en teleskopeffekt. (Se avsnittet Minnesfel i surveyundersökningar, sid 144 f). Den teleskopeffekt som vi här främst intresserar oss för är dock sådana felplaceringar i tiden som beror på minnets organisation.

Resultaten av studier av över- och underrapportering är i viss mån beroende av de undersökningsmetoder som man utnyttjar. Marquis (1984) har skilt mellan tre olika typer av undersökningar¹⁾:

1. I den första typen av studie utgår man från data som insamlats via intervjuer. Intervjupersonernas utsagor verifieras sedan med hjälp av befintliga register. Marquis anser att denna typ av undersökningsmetod framhäver överrapportering. (Har man exempelvis intervjuat personer om sjukhusbesök kan man oftast bara kontrollera uppgivna sjukhusbesök. Uppgifter om att man inte har besökt läkare är däremot för det mesta omöjligt att verifiera systematiskt.)
2. I den andra typen av studie utgår man från befintliga register och intervjuar personer som finns med i dessa register, t ex register över sjukhusbesök eller anmälda brott. Eftersom endast de personer som finns i registren ingår i undersökningarna kommer, enligt Marquis, underrapporteringen att framhåvas.
3. I den tredje typen av undersökning insamlas uppgifter från såväl intervjuer som från register. Denna typ av studie (som Marquis kallar "full design") kan genomföras på flera sätt. Det vanligaste är att man först drar ett urval ur den population som man är intresserad av. Därefter samlar man in data från såväl intervjuer som från register. Enligt Marquis erhålles ungefär lika stor överrapportering som underrapportering med denna metod.

1) Marquis kallar dessa valideringsmetoder för "record checks" vilket ej är samma sak som det datainsamlingsförfarande som kallas record checks i avsnittet Datainsamlingsmetoder som reducerar minnesfel, sid 167.

Marquis drar slutsatsen att felrapporteringar endast, eller åtminstone till största delen, är slumpmässigt fördelade och att det finns ungefär lika starka tendenser till överrapportering som till underrapportering. Detta upptäckts endast i den tredje typen av undersökning här ovan (full design). Enkelriktade studier (de två första typerna ovan) upptäcker däremot endast en del av slumpfördelningen, vilket lätt leder till att såväl storleken som riktningen på svarsfelen misstolkas.

Exempel på studier av under- och överrapportering

Man har länge varit medveten om att underrapportering ökar med tidsavståndet mellan händelsen och intervjutillfället. (Se t ex Biderman och Reiss, 1967, Ennis, 1967 och Reiss, 1967.) I de flesta fall då detta har studerats har man också kunnat konstatera ett sådant samband. Det är ju också vad man skulle kunna förvänta sig. Tyvärr har det visat sig att frågornas innehåll drastiskt kan påverka underrapporteringens omfattning och fördelning. Till och med frågor med till synes likartat innehåll kan ge upphov till helt olika underrapporteringsbilder.

I t ex NCHS' studier fann man att underrapporteringen av sjukhusintagningar låg på en låg nivå då inte mer än 8 månader hade förflutit mellan sjukhusintagningen och intervjun. Om mer än 8 månader hade förflutit steg underrapporteringen drastiskt. En helt annan bild av underrapportering fick man då man undersökte underrapportering av kroniska sjukdomar: Underrapporteringen var stor under de första veckorna men lade sig på en stabil nivå då ett par månader förflutit, sedan läkare hade givit intervjupersonerna besked om att de led av en kronisk sjukdom.

Trots att man vanligen får större underrapportering med längre referensperiod, kan man i vissa fall få mindre underrapportering vid lång referensperiod än vid kort.

I en undersökning av läkarbesök vid vårdcentralen i Tierp, fann Carsjö (1985) att underrapporteringen var mindre vid tolv månaders referensperiod än vid tre månaders referensperiod (ca 17 procent vid tre månaders och ca 13 procent vid 12 månaders referensperiod). Detta gällde antalet *personer* som rapporterat att de besökt läkare någon gång under perioden. Däremot var underrapportering av antalet *läkarbesök* något större i den längre referensperioden än i den kortare (ca 27 resp 24 procent).

En del forskare har velat förklara underrapportering med att folk inte glömmer de händelser de utelämnar, utan att den beror på att de missminner sig på när händelserna tilldragit sig, så att de därmed hamnar utanför referensperioden, s k teleskopeffekt. Underrapporteringen skulle då fortfarande bero på minnesfel, men inte på att de helt har glömt de händelser man vill åt. Det finns emellertid inga studier som otvetydigt kan styrka detta, vilket kanske inte är alltför förvånande. Däremot finns det studier vilkas resultat visar att teleskopeffekt till viss del kan förklara underrapportering.

En studie av Gray (1956) är ett exempel på en relativt tidig studie där teleskopeffekt kunde noteras. I denna studie undersökte man effekterna av minnesfaktorer i The British Survey of Sickness. Ett urval av statsanställda blev utfrågade om sjukfrånvaron under en viss period. Deras svar jämfördes med sjukregister, varvid man fann att den vanligaste typen av fel berodde på teleskopeffekt – minnesfelen tog sig huvudsakligen uttryck i att man glömde när man varit sjukskrivnen istället för att man helt och hållet glömde att man varit sjukskrivnen.

Forskning har visat att både teleskopeffekt och uteslutningar på grund av glömska ofta samtidigt påverkar svaren i surveyundersökningar. Teleskopeffekt framåt kan förekomma samtidigt med teleskopeffekt bakåt.

I en studie av U.S. Bureau of the Census (1970) tillfrågades intervjupersonerna om de hade utsatts för vissa typer av brott (misshandel, inbrott, rån och stöld). I denna studie kunde man konstatera såväl teleskopeffekt som underrapportering som antagligen berodde på glömska: 17 procent av brotten som ägde rum före en sexmånaders referensperiod samt 21 procent av händelserna som tilldrog sig före en tolvmånaders referensperiod blev genom teleskopering placerade framåt så att de hamnade inom respektive referensperiod; 14 procent av brotten som ägde rum tre månader före intervjun, 22 procent som inträffade sex månader före intervjun samt 22 procent av brotten elva månader före intervjun rapporterades inte av dem som drabbats av brotten.

I en studie gjord av Law Enforcement Assistance Administration i USA (1972), som också undersökte hur ofta folk blivit utsatta för olika slags brott, fann man att glömska var mindre vid sex månaders referensperiod än vid tolv månaders referensperiod. Dessutom fann man att 62 procent av de brott som placerats i fel månad berodde på teleskopering framåt i referensperioden medan 38 procent berodde på teleskopering bakåt.

Som vi sett kan teleskopering och uteslutningar på grund av glömska förekomma samtidigt. Vi har också sett att teleskopering framåt kan förekomma samtidigt med teleskopering bakåt. Dessutom kan teleskopering (händelser utanför referensperioden placeras inom denna) i viss mån verka i motsatt riktning mot glömska.

I en studie av Ennis (1967) undersökte man i vilken omfattning folk utsatts för brott. Av det totala antalet brott som de intervjuade uppgav att de hade utsatts för under ett år hade 22 procent inträffat under årets första kvartal, 15 procent under andra kvartalet, 23 procent under tredje kvartalet och 40 procent under fjärde kvartalet. Intervjupersonerna uppgav således fler brott för tredje och fjärde kvartalet än för andra kvartalet. Detta togs till intäkt för att en viss grad av teleskopering förelåg (brott som skett före referensårets början flyttades fram så att de hamnade inom detta). Med stöd av polisstatistik, som visade att säsongsvariationen i brottslighet var mycket låg, antog man att varje kvartal borde ha ungefär lika stor andel av brott. Således antog man att ca 25 procent av brotten skedde under varje kvartal. Resultaten av denna studie tolkades som att effekten av glömska i detta fall var något större än teleskopeffekten.

Enligt Gottfredson och Hindelang (1977) finns det en tendens hos intervjupersoner att rapportera att de utsatts för fler brott under månaderna närmast intervjun och att mycket talar för att detta beror på en kombination av teleskopering framåt och relativt låg grad av glömska för tiden närmast intervjutillfället.

Kombinationseffekter av underrapportering och överrapportering

Ett problem med minnesfel i intervjuundersökningar är att över- och underrapportering ofta förekommer samtidigt. Om storlekarna på över- respektive underrapportering är ojämnt fördelade kan den kombinerade effekten av dessa fel leda till avsevärd snedvridning av intervjuresultaten.

Brorsson och Smedby (1982) jämförde uppgifter om läkarbesök enligt registrering vid en läkarcentral med uppgifter om läkarbesök enligt svar som avgivits i en intervjuundersökning. Denna studie utgjorde en full design, enligt Marquis' terminologi. Enligt dessa intervjuer var cirka 13 procent av personerna felklassificerade (dvs hade över- eller underrapporterat) med avseende på läkarbesök. Dessa över- respektive underrapporteringar tog emellertid ut varandra vid skattningar av totaler, så att man fick en synnerligen god överensstämmelse mellan intervjudata och registerdata vad gällde totala antalet läkarbesök. Däremot gjorde felklassificeringarna att det var omöjligt att med större tillförlitlighet dela upp intervjumaterialet i noll-, engångs- och flergångsbesökare. Likaså visade sig en systematisk skevhet då intervjupersonerna indelades efter hur de bedömde sitt hälsotillstånd: De personer som ansåg sig ha god hälsa underrapporterade läkarbesök, medan de som bedömde sin hälsa som dålig överrapporterade. Detta gjorde att intervjumaterialet starkt överdrev sambandet mellan hälsotillstånd och läkarbesök.

Hur frågornas innehåll och referensperiodens längd påverkar överrapportering och underrapportering

Ofta har man försökt visa hur stor över- respektive underrapporteringen är vid olika längd på referensperioden. Man skulle kunna förvänta sig att man alltid får bättre resultat med en kort referensperiod. Det vore naturligtvis önskvärt om underrapportering alltid ökade lika mycket med ökat avstånd till de händelser som rapporteras, oavsett vilka händelser det är fråga om. Så är det tyvärr inte alltid. Det har visat sig att såväl överrapportering som underrapportering är kraftigt beroende av vilka händelser frågorna berör.

Carsjö (1985) fann i sin studie av läkarbesök i Tierp att nettoeffekten av över- respektive underrapportering var obetydlig vid såväl lång som kort referensperiod (tre respektive tolv månader). Detta gällde skattningar av totala antalet personer som besökt läkare. Skattningen av det totala antalet besök låg däremot betydligt närmare det sanna värdet för den längre referensperioden än den gjorde för den kortare perioden: För tolv månaders referensperiod överskattades det sanna värdet (enligt registerdata) med endast knappt 2 procent medan det för tre månaders referensperiod överskattades med ca 15 procent. Detta berodde på att man fick ungefär lika stor under- som överrapportering med den längre referensperioden medan man fick en tydlig överrapportering av läkarbesök med den kortare referensperioden. (Man fick ca 26 procent överrappor-

tering vid tolv månaders referensperiod mot ca 34 procent med tre månaders erinringsperiod. Vid den längre referensperioden var underrapporteringen ca 27 procent och vid den kortare perioden ca 24 procent.)

I Penick och Owens studie över brottslighet (1976) fann man en något större teleskopeffekt bakåt än framåt för helt nyligen inträffade händelser. För händelser som skett tidigare var teleskopeffekt framåt mycket kraftigare än teleskopeffekt bakåt.

Sudman och Bradburn (1974) har gått igenom ca 500 undersökningar som finns rapporterade och studerat hur svarsfelet förhåller sig till referensperiodens längd respektive frågornas ämne. Resultaten är vad man kan vänta sig, menar Sudman och Bradburn; vid kort erinringsperiod sker en överskattning som successivt minskar då erinringsperioden ökar för att slutligen vändas i en underskattning.

Studien indelar materialet i följande ämnen: Stora hushållsutgifter, små hushållsutgifter, ekonomiska uppgifter (t ex inkomster, bankkonton, försäkringar etc), medicinska uppgifter samt uppgifter om valdeltagande. Referensperioder på mindre än en månad redovisas bara för hushållsutgifterna. Både små och stora utgifter överskattades vid referensperioder på upp till två veckor från rapporttidpunkten. De stora utgifterna överskattades emellertid betydligt mer. Då referensperioden utökades till 3-4 veckor underskattades både små och stora hushållsutgifter, de stora betydligt mer. Vid en månads referensperiod överskattades dessa poster igen. (Antagligen på grund av att vissa utbetalningar sker månatligen - de stora utgifterna överskattades mer än de små.)

Ekonomiska uppgifter, t ex banktillgodohavanden och inkomster, överskattades ungefär lika mycket som mindre hushållsutgifter då referensperioden var en månad. En överskattning kunde också noteras för valdeltagande vid en månads referensperiod. Vid en månads referensperiod underskattades däremot medicinska data, t ex läkarbesök och hälsotillstånd. De skattades ganska nära det sanna värdet då referensperioden var 2-3 månader, men underskattades åter då referensperioden var 4-12 månader. Då var underskattningen kraftigare än vid en månads referensperiod. Valdeltagande överskattades kraftigt, om än i avtagande grad, även då referensperioden ökades till 2-3 månader eller 4-12 månader, räknat från undersökningstillfället. För stora hushållsutgifter vändes den kraftiga överskattningen då referensperioden var en månad till en underskattning då referensperioden ökades till 4-12 månader. Även små hushållsutgifter och ekonomiska data underskattades då referensperioden ökades till 4-12 månader, men underskattningen var inte lika stor som för stora hushållsutgifter.

Här finns således en genomgående tendens till överskattning vid kort undersökningsperiod och underskattning vid längre perioder. Men det finns också stora variationer i felrapporteringens riktning och grad i förhållande till referensperiodens längd, variationer som beror på vad det är för typ av frågor man har att göra med.

De rapporterade händelsernas betydelse för svarspersonerna

Vissa forskare hävdar att "stora" händelser inte underrapporteras i samma omfattning som mindre händelser. Redan i tidiga studier av minnesfel kunde också konstateras det som de flesta människor känner till och har observerat på sig själva; ju större intryck en händelse gör och ju viktigare och mer genomgripande den är, desto lättare är det att minnas händelsen i fråga.

I studier vid National Center for Health Statistics (NCHS) har man visat att ju längre en sjukhusvistelse varat desto mindre blir underrapporteringen. Exempelvis: 26 procent av dem som vistats på sjukhus under endast en dag underlät att uppge att de varit intagna på sjukhus. Bland personer som varit intagna 22-30 dagar var det däremot bara 2 procent som inte uppgav att de legat på sjukhus (NCHS, 1965). Likaså har man i en annan NCHS-studie (1967) visat att underrapporteringen av kroniska sjukdomar minskade när antal sjukhusbesök (som orsakats av dessa sjukdomar) ökade - 56 procent av dem som hade varit på sjukhus endast en gång underlät att uppge detta i intervju, medan motsvarande andel var 14 procent bland dem som varit på sjukhus fem gånger eller fler.

National Center for Health Statistics (NCHS, 1972 b) fann att intervjupersoner som varit med om en trafikolycka med personsador som följd hade större benägenhet att, i intervju, uppge deltagande i trafikolycka än personer som varit med om olyckor utan personsador.

I en studie över personsador i trafikolyckor kunde Cash och Moss (1972) konstatera att andelen rapporterade skador ökade ju allvarligare skadorna var. Detta gällde referensperioder av varierande längd upp till 12 månader.

I en annan studie av Bureau of the Census (Murphy och Cowan, 1976) fann man teleskopeffekter då intervjupersoner rapporterade om huruvida de hade utsatts för brott eller ej. I denna studie kunde man dessutom visa att teleskoperingens storlek varierade med brottets art. Exempelvis var teleskopeffekterna vanligare för inbrottsförsök än för fullbordade inbrott. Dessutom fann man i denna studie att teleskopeffekterna för olika brott varierade med hushållssammansättningen. Teleskoperingen ökade med ökat antal hushållsmedlemmar.

Inte alla studier har kunnat påvisa ett samband mellan händelsens betydelse och minnesfelens storlek vid olika referensperioder.

I t ex Gottfredsons och Hindelangs (1977) undersökning kunde man endast finna svaga samband mellan tendensen att rapportera högre andel brott för tiden närmast intervjutillfället och bl a objektiva mått på hur allvarlig händelsen var.

Sammanfattningsvis kan sägas att underrapportering inte bara beror på glömska utan även på teleskopering. Forskning har visat att både teleskopering och uteslutningar på grund av glömska ofta samtidigt påverkar svaren i surveyundersökningar så att teleskopering (händelser utanför referensperioden placeras inom denna) i viss mån kan verka i motsatt riktning mot glömska.

Glömska kan förekomma samtidigt med såväl teleskopering framåt som teleskopering bakåt. Detta gör att över- och underrapportering ofta förekommer samtidigt. Om storlekarna på över- respektive underrapportering är ojämnt fördelade i samma undersökning kan den kombinerade effekten av dessa fel leda till avsevärd snedvridning av intervjuresultaten. Det har det visat sig att såväl överrapportering som underrapportering är kraftigt beroende av vilka händelser frågorna berör.

Generellt ökar underrapportering med tidsavståndet mellan de undersökta händelserna och intervjutillfället men även frågornas innehåll kan drastiskt påverka underrapporteringens omfattning och fördelning. Till och med frågor med till synes likartat innehåll kan ge upphov till helt olika underrapporteringsbilder. Vanligen får man större underrapportering med längre referensperiod, men man kan få mindre underrapportering vid lång referensperiod än vid kort.

Sudman och Bradburn (1973) menar att vid kort erinringsperiod sker en överskattning som successivt minskar då erinringsperioden ökar för att slutligen vändas i en underskattning. En vanlig uppfattning är att "stora" händelser inte underrapporteras i samma omfattning som mindre händelser.

7.6 Att reducera minnesfel

Som framgått av tidigare avsnitt leder minnesfel i surveyundersökningar ibland till underrapportering och ibland till överrapportering – ofta till bägge delarna samtidigt. Det finns många oklarheter inom det här området och många av de resultat man fått vid studier av minnesfel kan synas motsägande, eftersom olika typer av data ger upphov till olika minnesfel. En konsekvens av detta är att man bör vara mycket försiktig med retrospektiva data och att man, med tanke på hur människans minne fungerar, alltid måste räkna med minnesfel i retrospektiva data. Önskan att få så mycket information som möjligt, gör ofta att frågeställarna ställer för stora krav på uppgiftslämnarnas minnen, med oacceptabel datakvalitet som följd. Ett stort problem härvidlag är att det kan vara svårt att upptäcka dessa kvalitetsbrister, inte minst på grund av att minnesfelen inte alltid är skönjbara vid en ytlig granskning.

Även om man vet om att viss information som erhålls via intervjuer blir felaktig på grund av minnesfel, är det inte helt uppenbart vad som kan göras för att minska dessa fel. När en person upplever eller gör något blir denna händelse inte bara registrerad och lagrad i minnet. Det rör sig snarare om en komplicerad process i vilken information bearbetas och organiseras så att det blir en del av ett större associationskomplex. Denna bearbetning påverkas av det som intervjupersonen upplever både före och efter den händelse man är intresserad av. Detta gör att en frågeställning kan te sig som en enkel endimensionell fråga för frågekonstruktören, medan den för intervjupersonen kan utgöra en del av ett informationskomplex som ingår i flera referensramar med en rad olika associationsbanor.

Trots att man aldrig helt kan eliminera minnesfelen betyder detta inte att man helt skall resignera inför dem. Vad man framför allt kan göra är att specialstudera minnesfel på de data man vill utnyttja. Dessutom kan vissa allmänna tillvägagångssätt som tar hänsyn till minnets organisation i viss mån hjälpa till att reducera minnesfelen. I de följande avsnitten skall vi se mer på vad som konkret kan göras för att reducera minnesfel utöver specialstudier på det egna materialet.

7.6.1 Referensperiodens längd

Med tanke på att minnesfelen oftast gör sig mer och mer gällande ju längre tiden går, är en naturlig åtgärd att i möjligaste mån förkorta erinringsperioden.

Enligt Neters och Waksbergs studie (1964) och en rad studier som de citerar, kan man dra slutsatsen att felaktigheter på grund av glömska ökar då tiden mellan händelser och intervjutillfälle ökar. Neter och Waksberg, som undersökt kvaliteten på hushållsutgifter som erhållits genom surveyundersökningar, anser att man för större utgifter kan använda en erinringsperiod som går tre månader tillbaka i tiden från intervjutillfället. Detta tycks ge lika bra resultat som vid en erinringsperiod på en månad. Däremot fann de att små utgifter underrapporterades kraftigt då erinringsperioden var tre månader. Speciellt för stora utgifter fann de att uppgiftslämnarna hade uppenbara svårigheter att placera utgifterna rätt i förhållande till varandra inom erinringsperioder på tre månader. Detta kan kanske tolkas som att man bör undvika att begära att uppgiftslämnare skall ange ordningsföljder av händelser inom en referensperiod.

Även Waern (1969) anser att man bör se till att de händelser som skall rapporteras ligger så nära intervjutillfället som möjligt, om man vill motverka effekten av minnesfel. I övrigt anser Waern också att säkerheten i tidsbedömningar är relaterad till tidsintervallets längd; ju längre tidsintervall, desto större osäkerhet. Därför bör så korta tidsintervall som möjligt användas.

Enligt Gray (1956), som undersökt sjukdomar, bör referensperioden sluta dagen före intervjutillfället, om detta är möjligt. Detta för att hindra att händelser som inträffat efter referensperioden lägges inom denna (teleskopeffekt bakåt). Enligt Gray är det mycket viktigt att man noggrant definierar för uppgiftslämnare inom vilken tidsperiod de skall söka erinra sig olika händelser. En förlängd erinringsperiod leder enligt Gray till att minnesfelen ökar.

Rekommendationen att minska referensperiodens längd för att minska minnesfelen grundar sig på kunskaper om hur minnet fungerar. Dessutom finns en rad studier, som stödjer en sådan strategi. Detta hindrar emellertid inte att man, ibland, och för vissa typer av data som insamlats under speciella förhållanden, kan få färre minnesfel med en längre referensperiod än med en kort (se t ex Carsjös studie i avsnittet Studier av över- och underrapportering, sid 156). Men har man inte gjort (eller har tillgång till resultat från) ingående studier av de insamlingsförhållanden och den datatyp man är intresserad av, är den rimligaste åtgärden mot minnesfel att förkorta erinringsperiodens längd. Detta trots att man med en kortare referensperiod inte kan eliminera de minnesfel som beror på teleskopering.

7.6.2 "Minnesmärken"

Ett sätt att minska teleskopering, såväl framåt som bakåt, är att framhäva referensperiodens början tydligare. Detta kan man göra genom att koppla ihop någon viktig händelse med referensperiodens början. Loftus och Marburger (1983) undersökte detta i en studie i vilken svarspersonerna blev tillfrågade om huruvida de utsatts för brott. En del intervjupersoner ombads uppge samtliga brott som de utsatts för under de sex månader som hade föregått intervjun. Andra ombads uppge samtliga brott som de utsatts för under den tid som hade gått mellan en viktig händelse och tiden för intervjun. (Denna händelse inträffade sex månader före intervjun.)

Färre brott rapporterades när intervjupersonerna ombads rapportera de brott som de utsatts för efter en viktig händelse, än då de bara ombads att rapportera de brott de utsatts för sex månader bakåt i tiden. De viktiga händelserna kan således antas ha fungerat som "minnesmärken" och fungerade på så sätt som gränsbarriärer som minskade teleskopering framåt, in i referensperioderna. Viktiga händelser som var offentligt kända var lika effektiva som privata viktiga händelser eller viktiga datum. Loftus och Magdeburger hade utbrottet av vulkanen St Helen som viktig offentlig händelse och nyårsafton som viktigt datum. Viktiga personliga händelser som skett sex månader före intervjutillfället fick personerna själva försöka komma på innan man ställde intervjufrågan om huruvida de utsatts för brott.

Närliggande metoder, som också utnyttjar intervjupersonernas minnen av personliga händelser, används ibland i demografiska undersökningar i vilka man gör intervjuer. I dessa sammanhang kan det vara bra att se sig om intervjuer som berör händelser som inträffat under långa perioder av intervjupersonernas liv. Det kan exempelvis vara intervjuer med frågor om havandeskap, giftermål, skilsmässor och flyttningar. Sådana intervjuer ställer ibland mycket stora krav på intervjupersonernas minnen, speciellt då man inte bara vill veta i vilken ordning händelserna inträffat utan även när de inträffat, till exempel vilket år eller vilken månad. I sådana intervjuer kan det dessutom, såväl för intervjuarna som för intervjupersonerna, vara mycket svårt att överblicka att den information som lämnas hänger samman logiskt och inte är motstridig.

En lösning på sådana problem är att man systematiserar de händelser som intervjupersonerna rapporterar genom att pricka in dem på en "tidskarta" eller på ett tidsschema. Både intervjuarna och intervjupersonerna kan sedan med hjälp av kartan eller schemat få en tydligare överblick över hur händelserna hänger samman och att de inte är motsägande. Eventuellt kan man även upptäcka om några händelser saknas. Detta tillvägagångssätt hjälper således intervjuarna att ställa följdfrågor och att upptäcka logiska fel – samtidigt som det hjälper intervjupersonerna att minnas händelser de inte rapporterat. Exempel på undersökningar där sådana tekniker utnyttjats redovisas av Antoine m fl (1987) och Cleland och Verma (1989). Antoine m fl beskriver bl a hur man, tillsammans med intervjupersonen och med stöd av ett sådant tidsschema, kunde reda ut inkonsekvenser i de uppgifter som kommit fram tidigare i intervjun. Mest intressant i det här sammanhanget är dock att dessa dialoger mellan intervjuarna och intervjupersonerna gjorde att många minnesfel kunde elimineras, såväl uteslutningar som felplaceringar i tiden.

De här teknikerna bör kunna användas även i andra typer av undersökningar än demografiska. Dessa metoder kan användas flexibelt. Exempelvis behöver alla frågor i en intervju inte vara undersökningsvariabler utan kan ingå i intervjuer enbart för att göra det lättare för intervjupersonerna att erinra sig de uppgifter man är intresserad av. Genom att koppla samman och systematisera uppgifter om yrke, civilstånd, familjesituation och andra levnadsförhållanden vid olika tidpunkter i intervjupersonernas liv kan man t ex kartlägga personers anställningar eller bostadsadresser under längre perioder. På så sätt får man tillförlitligare resultat än om man enbart frågade ut intervjupersonerna om deras anställningar eller om deras bostadsadresser under samma tidsperioder.

7.6.3 Datainsamlingstekniker som reducerar minnesfel

Minnesfel kan förvisso aldrig helt elimineras från retrospektiva data i surveyundersökningar. Emellertid finns det en rad datainsamlingsmetoder som alla på sitt sätt kan bidra till att minska minnesfel. De tekniker som tas upp här är

- underlättad erinring (aided recall)
- record checks
- bunden erinring (bounded recall)

Underlättad erinring

Underlättad erinring utgår ifrån att minnesbilden av en händelse ofta är organiserad kring minnet av andra händelser och metoden går ut på att man försöker stimulera minnet, genom att ställa frågor runt omkring den händelse man egentligen är intresserad av. På så sätt ger man ledtrådar till de relevanta händelserna. Ledtrådarna kan också exempelvis bestå av tidskrifter, bilder, listor och dylikt.

Vad som för forskaren är en enkel endimensionell fråga kanske inte alls är det för dem som tillfrågas. Ett besök hos tandläkaren kan exempelvis synas vara en enkel faktauppgift om huruvida man har besökt en tandläkare eller inte. Den tillfrågade däremot kanske främst minns tandläkarbesöket på grund av den smärta han upplevde, hur mycket det kostade eller hur länge han var tvungen att vara borta från arbetet. Att bara ställa en enkel fråga om huruvida han varit hos tandläkaren eller ej är kanske inte tillräckligt för att han skall minnas tandläkarbesöket. Däremot hade han kanske erinrat sig besöket hos tandläkaren om man hade frågat honom om de utgifter han haft på senaste tiden. Således kan en fråga fungera alldeles utmärkt tillsammans med vissa frågor, men kanske inte alls tillsammans med en annan uppsättning frågor.

NCHS genomförde en studie (NCHS, 1972 a) som visade att underlättad erinring kan ge förbättrade resultat. Man utgick från att standardfrågor kanske inte tar hänsyn till hur information lagras i minnet. Man försökte därför utforma frågor som utgick från teorin om att minnet av en viss händelse kan vara organiserat kring minnet av andra händelser. I denna metodstudie avsåg man

att konstruera ett intervjuförfarande som minskar underrapportering. Man undersökte förekomsten av olika sjukdomar och konstruerade två olika blanketter för ändamålet. Den ena var en sk extensiv blankett som innehöll olika frågor runt själva ämnet. Dessa skulle fungera som ledtrådar till de relevanta händelserna. I kontrollsyfte använde man också en blankett som innehöll enkla direkta frågor för varje variabel, ungefär av samma slag som vanligen används i deras löpande hälsoundersökningar.

Den extensiva versionen innehöll såväl medicinska termer som lekmannatermer och, utöver ledtrådsfrågorna, även de standardfrågor och checklistor som ingick i kontrollförfarandet. Den extensiva versionen började med frågor om symtom som exempelvis "Har Ni smärtor i buken?", "Har Ni haft någon smärta eller ömhet i Era leder?", "Har Ni haft svårt att andas?". Var gång intervjupersonen svarade ja, ställde intervjuaren frågan: "Vet Ni vad som var orsaken?". Blanketten innehöll också frågor om sjukdomshistorien – om hur det var under barndomen, i vuxen ålder, sex eller tolv månader tidigare och veckorna före intervjun. För att underlätta erinring ställdes även frågor om sådant som diet, känslighet för olika typer av mat, möjligheter att utöva olika aktiviteter, medicinintag och läkarbesök. Slutligen presenterade man för intervjupersonerna samma checklista över kroniska sjukdomar som fanns i kontrollversionen.

Studien genomfördes så att man kunde jämföra de bägge förfarandena med avseende på hur många sjukdomar som rapporterades samt vilken effekt sjukdomarna hade haft på intervjupersonerna.

Som väntat rapporterades fler sjukdomar i den extensiva intervjun än i kontrollintervjun. Ökningen var statistiskt signifikant för såväl kroniska som akuta sjukdomstillstånd. Medelantalet sjukdomar som rapporterades i den extensiva intervjun var 7,88 varav 6,29 kroniska och 0,82 akuta. I kontrollintervjun rapporterades i genomsnitt 4,42 sjukdomar - 3,99 kroniska och 0,33 akuta¹⁾. De olika resultaten beror till stor del på att det uppgavs fler lindriga sjukdomstillstånd i den extensiva intervjun jämfört med kontrollintervjun. Den effektivaste delen i den extensiva versionen var den inledande symtomdelen. Den gav i genomsnitt fler sjukdomar än hela kontrollversionen. Av de kroniska sjukdomarna hade 67 procent rapporterats innan man kom till checklistan över sjukdomar. I kontrollintervjun hade däremot bara 26 procent rapporterats innan checklistan presenterades.

Man ansåg att denna studie klart visade att den extensiva metoden motverkar underrapportering inom ett område som brukar ge underrapportering. De sjukdomar som ej kom med i kontrollintervjun var mindre allvarliga, men de var ändå sådana som skulle ha rapporterats enligt använda definitioner. Författarna påpekar också att det finns en tendens att underskatta problemet med att

1) Att summorna av genomsnitten för de akuta och kroniska sjukdomarna inte ger samma värden som genomsnitten för totala antalet sjukdomstillstånd (akuta + kroniska) beror antagligen på att vissa sjukdomar inte kunde klassificeras som vare sig kroniska eller akuta.

erhålla adekvat information från intervjufrågor. De tar även studiens resultat till intäkt för att man egentligen vet mycket litet om hur man skall formulera riktiga frågor och att många fel, som man tidigare trodde berodde på brister i uppgiftslämnarnas rapportering, förmodligen beror på bristande kunskaper om hur frågor skall formuleras.

En form av underlättad erinring är då man låter intervjupersonerna läsa igenom en lista över de händelser man är intresserad av. Om man vill ställa frågor om bokläsning kan man t ex visa ett kort med titlar på en rad böcker, samtidigt som man frågar om intervjupersonen har läst någon eller några av böckerna på kortet. De händelser som inte står på listan kommer dock att bli kraftigt underrepresenterade jämfört med dem som står på listan.

I många fall blir en uttömmande lista så lång att den är omöjlig att använda i praktiken. Då bör listan begränsas till de mest sannolika alternativen. Om listan blir lång, kan ordningsföljden ha en viss inverkan på intervjupersonernas svar, speciellt om intervjupersonerna själva läser listan. Början av listan läses mer noggrant än den senare delen, varför sannolikheten för positiva svar i början på listan blir större än längre ned. För att motverka detta kan man presentera innehållet på listan i en slumpmässig ordning, så att olika intervjupersoner får olika listordning. Man kan även låta intervjuaren läsa listan högt för intervjupersonerna och för varje punkt på listan efterfråga ett "ja" eller ett "nej".

Ett problem med underlättad erinring - speciellt då listor används - är att intervjupersonen kan uppleva att intervjuaren väntar sig åtminstone något jakande svar. Detta kan leda till att intervjupersonen - medvetet eller omedvetet - missminner sig på exempelvis ett datum för att kunna ge ett positivt svar. Ett sätt att undvika problemet är att ställa frågorna så att praktiskt taget alla intervjupersoner kan svara positivt på åtminstone någon fråga. Ett annat sätt är att formulera frågorna så att intervjupersonerna förstår att man inte väntar sig enbart jakande svar av dem. Exempelvis kan man fråga "Har Du händelsevis gått på bio under den senaste veckan?" istället för "Hur många gånger har Du varit på bio den senaste veckan?".

Som framgår av det som sagts finns det en viss risk för överrapportering då underlättad erinring används. Sudman och Bradburn (1974) anser att det är uppenbart att underlättad erinring ökar antalet rapporterade händelser - i vissa fall med 10 procent enligt deras beräkningar. Samtidigt påpekar de att detta inte nödvändigtvis innebär att underlättad erinring alltid förbättrar datakvaliteten. Underlättad erinring kan öka, i varje fall inte minska, teleskopeffekten. Därmed kan man som netto få en överrapportering eftersom uteslutningar reduceras medan eventuell överrapportering förblir relativt opåverkad. Eftersom minnesfelen ökar med tiden kan man vänta sig att skillnaden mellan underlättad erinring och icke underlättad erinring ökar till förmån för underlättad erinring då referensperiodens längd ökar. Enligt Sudman och Bradburn har detta också kunnat bekräftas. Däremot vågar de inte på basis av sina data göra några generella uttalanden om hur mycket man vinner på att använda underlättad erinring vid olika längd på referensperioden.

Record checks

Record checks innebär i det här sammanhanget¹⁾ att man söker förbättra uppgiftslämnarens minne med hjälp av olika slags dokumentation som finns tillgänglig. Det kan vara kassakvitton, bankböcker, hyreskontrakt etc. Record checks är en metod som i genomsnitt sänker rapporteringsnivån - Sudman och Bradburn (1974) anser att man får en sänkning på i genomsnitt cirka 10 procent. Record checks har således motsatt effekt jämfört med underlättad erinring som höjer rapporteringsnivån. Record checks motverkar teleskopeffekter. Samtidigt minskar de även till viss del felaktiga uteslutningar även om denna minskning är liten.

Record checks sänker visserligen rapporteringsnivån, men höjer samtidigt kvaliteten på de data som lämnas - man kan t ex ange inköpsstället, datum för inköp och exakt pris om man har tillgång till kassakvitton. Exempelvis återger Sudman (1983) en holländsk studie där kvaliteten på uppgifter om sparande var mycket högre då intervjupersonerna ombads att kontrollera bankböcker, noteringshäften till konton o d innan de svarade på frågor om sparande:

Faktiska tillgångar	Andelar av intervjupersonerna som lämnade riktiga uppgifter. I procent.	
	Utan record checks	Med record checks
Mindre än 1 000	7	51
1 000 - 2 499	5	45
2 500 eller mer	6	45
Totalt	6	47

(Efter Sudman, 1983)

Effekten av record checks kan emellertid variera såväl med det ämne intervjufrågorna berör som med den datainsamlingsmetod som används. (Se Sudman och Bradburn, 1973.)

Record checks fungerar bäst i besöksintervjuer. I en telefonintervju är det för det mesta mindre lämpligt att be intervjupersonerna leta reda på lämpliga dokument. För det mesta kan ett sådant sökande störa intervjun. Ett alternativ vid telefonintervjuer är att i förväg posta en intervjublankett till intervjupersonerna och be dem att ta fram de dokument som behövs för att besvara frågorna. På så

1) Termen record checks används också vid avstämning mot officiell statistik, myndigheters register, företags försäljningsstatistik osv, för evalvering av redan sammanställd statistik. I avsnittet Studier av över- och underrapportering (sid 154 f) beskrivs studier, som använder sig av record checks i denna bemärkelse. Men det är inte i denna betydelse record checks används här.

sätt kan de lämpliga dokumenten finnas till hands för intervjupersonerna redan vid intervjuens början. Detta tillvägagångssätt är speciellt lämpligt då man vill att svarspersonerna ska ta fram många dokument som de ska ha som stöd då de besvarar frågorna. Då dokument finns kan det vara lämpligt att notera om intervjupersonerna använder sig av dem eller ej.

Även i postenkäter kan man uppmana uppgiftslämnarna att använda olika slags dokumentation. I sådana fall är förmodligen inte svarspersonerna särskilt motiverade att använda dem. (Det är besvärligt att leta reda på dem, och det är lättare att ta till uppgifter som man tror är riktiga.) Vid postenkäter vet man inte heller i vilken utsträckning dokument har använts då frågorna besvaras.

Då man vill använda dokumentation av olika slag i en intervju måste man vara lyhörd för om intervjupersonen tycker att det är obehagligt eller känsligt att ta fram och eventuellt visa kvitton, bankböcker eller vad det kan vara. Man bör absolut inte insistera på att använda dem om svarspersonen verkar vara ovillig att ta fram dem.

Bunden erinring

Bunden erinring (bounded recall) är en metod utvecklad av Neter och Waksberg (1964) för att minska teleskopeffekter. Bunden erinring innebär att dubbelrapportering undviks genom att intervjupersonerna får uppgifter om vilka händelser han har rapporterat vid tidigare tillfälle. Metoden förutsätter således panelundersökning, dvs att man återkommer till samma intervjupersoner med samma typ av frågor. I början av en intervju med bunden erinring talar intervjuaren om för intervjupersonen vad han rapporterat vid tidigare intervju. Därefter utfrågas han, varvid intervjuaren kontrollerar att händelser som rapporterats vid tidigare tillfälle inte bokförs igen. Exempelvis kan man vid det första intervjutillfället i en hälsoundersökning fråga intervjupersonerna hur många gånger de varit hos läkare under de senaste månaderna. I den andra intervjun, t ex tre månader senare, talar man om för intervjupersonen vad den svarade i första intervjun. Därefter kan man fråga "Har Ni varit hos läkare någon gång sedan vi sist pratades vid?"

Som framgått ovan är bunden erinran en ganska krävande intervjumetod eftersom den kräver att man har noggrann kontroll över insamlade data, så att man kan ge riktig information till intervjupersonerna om vilka svar de lämnat i föregående intervju. Detta är kanske en anledning till att bunden erinring inte utnyttjas så ofta.

Bunden erinring utvecklades ursprungligen för att motverka teleskopeffekter. Enligt studier gjorda av Bureau of the Census (Murphy och Cowan, 1976) är bunden erinring också ett effektivt medel mot teleskopering framåt. Ett problem med bunden erinring är emellertid att den inte reducerar, utan kanske tvärt om ökar, felrapporteringen på grund av uteslutningar. Detta bekräftas till viss del av Neters och Waksbergs (1964) hushållsbudgetundersökning. De fann att felaktiga uteslutningar av små utgifter ökade med bunden erinring jämfört med obunden då referensperioden var en månad. Då referensperioden var sex månader vändes denna tendens i motsatt riktning, dvs den bundna erinringen gav fullständigare svar än den obundna.

I Neters och Waksbergs studie fanns det däremot inga tecken på att bunden erinring gav upphov till felaktiga uteslutningar av större hushållsutgifter. Här hade metoden enbart positiva effekter eftersom den kraftigt minskade en över-skattning.

Sudman och Bradburn (1973) summerar: Bunden erinring är en oerhört effektiv metod för att eliminera teleskopeffekt framåt för större utgifter. Däremot verkar det vara bättre att använda andra metoder, t ex att föra dagbok, då man har att göra med mindre utgifter (där felaktiga uteslutningar är det allvarliga problemet). Se även kapitel 8 om bokföringsstudier, som används då man vill samla in mycket detaljerade data.

7.6.4 Att förbättra frekvensskattningar

Frekvensskattningar, innebär att man frågar hur ofta svarspersonerna har gjort eller varit med om något, t ex hur ofta de gjort inköp, varit på teater eller sett ett visst TV-program. Att be svarspersoner göra frekvensskattningar samt att be dem erinra sig datum för speciella händelser hör till de svåraste uppgifter man kan ställa dem inför i surveyundersökningar. Frekvensskattningar ger ofta tvivelaktig kvalitet på svarsdata. I de flesta fall är det därför bättre att, om möjligt, utnyttja andra svarsmetoder än frekvensskattningar, t ex någon form av bokföringsstudier.

Ett av problemen med frekvensskattningar är att minnesfel är oundvikliga och att skattningarna inte förbättras nämnvärt av att man gör svarspersonerna uppmärksamma på olika typer av minnesfel som man lätt gör i sådana sammanhang, t ex att man tenderar att överskatta händelser som man varit med om ett fåtal gånger och underskatta sådana händelser som man varit med om många gånger. Ytterligare ett problem är att det, såväl kvalitativt som kvantitativt, kan uppstå olika minnesfel i olika redovisningsgrupper, så att eventuella skillnader mellan olika redovisningsgrupper ibland kan reduceras eller, i värsta fall, döljas. (Se t ex Blair och Burton, 1986 samt Brorssons och Smedbys studie från 1982 i avsnittet Studier av över- och underrapportering på sid 158).

I avsnitt 5.2.8 ges några synpunkter på utformning av svarsalternativ vid frekvensskattningar. Men inte bara svarsalternativen, utan även själva sättet att fråga, kan vara avgörande för datakvaliteten i frekvensskattningar. Här skall vi se vad man kan göra för att förbättra kvaliteten i sådana skattningar, mot bakgrund av vad som tidigare sagts om minnets funktion.

Uppvärmning

Ett sätt att minska minnesfelen i frekvensskattningar är att låta svarspersonerna få några "uppvärmningsfrågor" innan de besvarar de egentliga frågorna. Prov med denna metod har visat sig ge betydligt förbättrad erinring. (Se t ex Beyth-Marom och Fischhoff 1977.) Denna uppvärmning kan vara att besvara några frågor kring det ämne man vill ha information om. Om man exempelvis skall ställa frågor om gjorda inköp, kan man fråga lite kring köpvanor, t ex när de handlar och om de har några favoritbutiker. Om frågorna gäller biobesök, kan

man t ex fråga vilka filmer de föredrar, vilka veckodagar de brukar gå på bio, om de har sällskap och i så fall med vem och om de föredrar vissa biografer. Denna uppvärmning kan få ta en eller ett par minuter. Den här metoden har givetvis sin begränsning. Intervjutiden kan lätt bli för lång. Om man t ex skall göra 15 olika frekvensskattningar och det skall vara uppvärmningsfrågor före varje frekvensskattning, kan intervjutiden öka med ca en halvtimme. Dessutom finns det risk för att intervjupersonerna tycker att det blir tjatigt och omständligt med alla dessa uppvärmningsfrågor. För det mesta är dock vissa frågor närliggande och relaterade till varandra. Det kan t ex hända att frågor om biobesök följs av frågor om teaterbesök och TV-tittande. Dels kan då uppvärmningen ha inverkan på andra frågor, dels kan besvarandet av t ex frågor om biobesök ha en viss "uppvärmande" effekt på frågor om teaterbesök och TV-tittande.

Stegvisa resonemang enligt sönderdelningsprincipen

En annan teknik för att förbättra frekvensskattningar är att be svarspersonerna att stegvis resonera sig fram till rätt svar i stället för att "höfta till" med något. Om man t ex frågar någon hur mycket pengar han lägger ut på cigaretter eller tobak under en månad, kan man be honom tänka efter hur mycket han röker dagligen – om det är skillnad på konsumtionen under veckodagar respektive helgdagar. Därefter kan han räkna ut hur mycket det blir per vecka och sedan summera det till månadskonsumtion för att slutligen, utifrån priset på cigaretterna eller tobaken han röker, räkna ut kostnaderna per månad.

Armstrong m fl (1975) kallar denna teknik sönderdelningsprincipen ("decomposition principle") och de har visat att man kan få betydligt bättre resultat med denna teknik. Tekniken fungerar bäst om det inte finns något självklart sätt att dela in huvudfrågan i mindre frågor, som svarspersonerna kan utnyttja för att stegvis resonera sig fram till ett svar. I denna teknik "sönderdelar" frågeställaren huvudfrågan och formulerar delfrågor redan vid frågekonstruktionen. Dessa delfrågor hjälper sedan svarspersonerna att resonera sig fram till ett svar på huvudfrågan, dvs den fråga som man egentligen vill ha ett svar på.

En annan variant av sönderdelningsprincipen är att ge exempel på situationer i vilka den efterfrågade händelsen kan förekomma. Om man t ex vill ta reda på hur ofta någon dricker öl, frågar man inte bara "Hur ofta dricker du öl?" I stället ger man exempel på situationer då man kan tänkas dricka öl, t ex vid måltider, tillsammans med sina vänner, då man tittar på TV, efter hårt arbete, motion eller trädgårdsarbete, efter bastubad. Man ber sedan svarspersonen bedöma hur ofta han är i motsvarande situationer och om han då dricker öl. Denna teknik kan vara lämplig när de efterfrågade händelserna ingår i situationer som man minns av andra skäl än just de efterfrågade händelserna. Man kan mycket väl minnas att man sett ett visst TV-program eller att man träffat vänner, men inte att man drack öl vid dessa tillfällen p g a att öldrickandet var en bisak.

7.6.5 Frågeformulering

Då man formulerar intervjufrågor och svarsalternativ måste man även ta hänsyn till hur minnet fungerar, om man vill minska minnesfelen i intervjuerna. Dessutom kan man ta hänsyn till i vilket sammanhang en fråga ställs, t ex i vilken ordning frågorna presenteras för intervjupersonerna, hur man förklarar syftet med intervjun och hur man instruerar intervjupersonerna.

Anknyta till rätt begrepp

En förutsättning för att svarspersonerna skall kunna minnas rätt då de får en fråga är att man använder rätt ledtrådar till deras minne. För att kunna göra detta är det viktigt att man anknyter till rätt begrepp hos svarspersonerna så att de förstår vad deras "minnesuppgift" är. Det gäller med andra ord att få svarspersonerna att uppfatta frågorna på det vis som frågeställaren avser. Enligt National Center for Health Statistics (1977) rapporterade en läkares patienter bara större ingrepp då han frågade om de genomgått några operationer. Om han däremot frågade patienterna om de hade blivit sydda, fick han med alla slags operationer.

Att anknyta till rätt begrepp för svarspersonerna kan vara ett svårare problem än vad man tror. Ibland kan det kräva ganska ingående provundersökningar innan man, så att säga, träffar rätt. Strube m fl (1983) intervjuade barn på daghem och de fann att frågeformuleringarna syntes ha en mycket stor betydelse för vad barnen "mindes", dvs vad de svarade på frågorna. De försökte få barnen att minnas speciella händelser som de varit med om på daghemmet, t ex fester eller utflykter. Då de formulerade frågan "Berätta om en speciell dag du varit med om på dagis" mindes barnen tre gånger så många händelser som då de formulerade frågan på andra sätt.

Långa frågor

Man anser vanligen att surveyfrågor skall vara så korta som möjligt. (För en mer ingående diskussion om frågelängd se kap 4.) I ett antal studier har man emellertid funnit belägg för att långa frågor ger svar med mer information samt att den information man får är mer valid. I vissa studier har längre intervjufrågor också lett till längre svar, i ord eller tid räknat (t ex Rudén, 1974, National Center for Health Statistics, 1977), medan andra studier inte har kunnat notera en sådan effekt.

Den ökade informationen och den högre validiteten i svaren på längre frågor kan noteras även då informationskraven på intervjupersonen och informationsmängden i frågorna hålls konstant. Om man säger "Berätta lite om Ditt arbete" är det inte konstigt om svaret blir kortare än då man säger: "Berätta allt Du kommer på om Ditt arbete. Jag är intresserad av allt om Ditt arbete och jag vill veta så många detaljer som möjligt". I det senare fallet kommer intervjupersonerna troligtvis att anta att den som frågar vill ha längre och mer detaljerade svar. Man har emellertid fått mer information och högre validitet bara genom att "bygga ut" korta intervjufrågor med inledningar som inte ger några ytterligare informationer och som inte heller uttryckligen ber intervjupersonerna att vara mer utförliga i sina svar.

Ett exempel: "Har Ni råkat ut för några skador eller olyckor den senaste veckan?"

Denna fråga kan i en längre version bli:

"Nästa fråga jag skall ställa handlar om olyckor och skador. I den här undersökningen frågar vi alla som deltar om de har varit med om någon olycka eller råkat ut för några skador under den senaste veckan. Har Ni råkat ut för några skador eller olyckor den senaste veckan?"

I en studie av NCHS (1977) fann man att längre frågor av denna typ i en hälsointervju fick intervjupersonerna inte bara att rapportera fler utan även riktigare svar än de gjorde med den kortare frågan. (Observera att den kortare frågan alltid utgjorde det sista ledet i den längre frågan.) Man fann också att frågelängden inte påverkade överrapporteringen. Den var ungefär lika stor med långa som med korta frågor. Däremot var underrapporteringen signifikant mindre då långa frågor användes.

En anledning (av flera) till att förlängda frågor ger mer och riktigare information är troligtvis att de får intervjupersonerna att tänka efter och att känna sig stimulerade att redogöra för sina förhållanden. Det kan alltså vara befogat att använda förlängda frågor om förhållanden bakåt i tiden där man kan riskera att svaren blir behäftade med minnesfel. Det finns emellertid anledning att avråda från ett alltför flitigt bruk av sådana frågor. Intervjutiden ökar drastiskt och intervjupersonerna skulle tycka att det blev tjugigt om varenda fråga under en hel intervju formulerades omständligt bara för att de skall bli långa. Ett alternativ är att man varvar långa och korta frågor i intervjun. I en studie av Cannell m fl (NCHS, 1977) har också visats att ett sådant förfarande kan leda till att man får längre och riktigare svar på både de långa och de korta frågorna. (Se även avsnittet 4.13.)

Svarsalternativens utformning

Svarsalternativen till intervjufrågor kan ses som en del av själva frågans formulering. Intervjufrågor med samma ordalydelse kan ha helt olika svarsalternativ, och detta är ett separat problem att ta hänsyn till då man vill minimera minnesfel. I huvudsak begränsar vi oss här till hur svarsalternativens utformning påverkar minnesfel i svaren. Hur svarsalternativen bör utformas behandlas mer ingående i kapitel 5.

Mot bakgrund av de kunskaper man har om minnesprocesser är det inte helt klart vilket som bör ge bäst resultat - öppna eller fasta svarsalternativ. Å ena sidan kan fasta svarsalternativ fungera som ett slags underlättad erinring dvs ge ledtrådar till rätt svar. Å andra sidan kan man med öppna svar (och lämpliga tilläggsfrågor från intervjuaren) få fram svar som intervjupersonen inte skulle ha kommit att tänka på om han presenterats en färdig lista med svar. Om fasta svarsalternativ är lämpliga, beror även på vilket ämne frågorna berör och vad det är för slags information man vill komma åt.

Sudman och Bradburn (1973) har i en litteraturgenomgång klassificerat olika studier efter användning av öppna respektive fasta svarsalternativ. De har också försökt beräkna hur stora svarsfelen är för respektive svarsmetod. De kommer fram till att frågor med öppna svar genomgående tycks ge bättre svar. Öppna svar motverkar såväl teleskopeffekter som felaktiga uteslutningar. Man måste emellertid påpeka att det ej rörde sig om en experimentell uppläggning, och att det fanns en rad faktorer som inte har hållits under kontroll. Sudman och Bradburn fann också att underlättad erinring hade större effekt på frågor med öppna svarsalternativ än på frågor med fasta svarsalternativ. Detta är helt i enlighet med vad man kan vänta sig eftersom de fasta svarsalternativen redan är en form av underlättad erinring. (Se avsnittet om underlättad erinring på sid 164 f.)

Man får inte tolka Sudmans och Bradburns resultat så att ju mer ostrukturerad en fråga är desto bättre svar får man. Tvärtom visar studier att specificeringar, uppdelningar i delfrågor, förtydligande m m bidrar till att höja kvaliteten på svaren. (Detta framgår av avsnittet om underlättad erinring, på sid 164 f.) Fasta svarsalternativ kan också ses som ett slags underlättad erinring jämförbar med checklistor. Förmodligen kan fasta svarsalternativ verka förbättrande på kvaliteten. De gör det lättare att förstå vad det är för information intervjuaren söker samtidigt som de olika alternativen fungerar som ledtrådar.

En person som tillfrågas om han gör vissa saker, t ex går på bio, gör inköp, röker, dricker kaffe etc, kan tillgripa två olika strategier - eller kombinationer av dem - för att komma fram till riktiga svar på sådana frågor. Om frågan avser "stora" händelser som sker sällan, t ex hur ofta man bytt bostad, bytt arbete, köpt ny bil etc, kan minnesstrategin för att komma fram till rätt svar, vara att försöka minnas varje enskilt tillfälle, som efterfrågas. Därmed kommer svaret att vara direkt beroende av svarspersonens minne. Men i sådana fall påverkas svaren antagligen inte speciellt mycket av hur svarsalternativen utformas — om man har öppna svar eller om man har fasta givna svarsalternativ. Däremot har svarsalternativens utformning stor betydelse när frågorna avser vardagliga, ofta förekommande beteenden, t ex hur ofta man dricker kaffe, röker, duschar etc. För att svara på sådana frågor försöker de flesta svarspersoner inte minnas varje enskilt tillfälle när de röker, duschar, dricker kaffe etc, utan snarare försöker de uppskatta hur ofta detta sker under en dag, för att sedan summerna detta till efterfrågad tidsenhet, t ex under en vecka. Således "minns" de egentligen inte svaren på sådana frågor, utan räknar snarare ut dem utifrån kunskaper om sina vanor. Därför bidrar inte minnesfel till eventuella svarsfel på dessa typer av frågor. Däremot kan utformningen av svarsalternativ till denna typ av frågor ha andra och mycket dramatiska effekter på svaren — inte bara på den fråga svarsalternativen tillhör, utan även på andra frågor i samma intervju.

I praktiken får man förmodligen bäst resultat om man parallellt med frågor med fasta svarsalternativ använder andra former av underlättad erinring, såsom ledtråds- och tilläggsfrågor, så att inte intervjupersonerna stirrar sig blinda på givna svarsalternativ och glömmer andra alternativ.

Om fasta svarsalternativ skall användas eller inte beror även på vilket ämne man har att göra med och vilken typ av "minnesuppgift" svarspersonerna ställs inför.

7.6.6 Förhållanden i intervjusituationen

I det här avsnittet skall vi kortfattat ta upp några förhållanden i själva intervjusituationen som kan påverka intervjupersonens minne.

Intervjuares närvaro

Ibland kan det vara ansträngande att söka dra sig till minnesavlägsna händelser som man inte minns spontant. Man skulle därför kunna vänta sig att folk har lättare att erinra sig olika händelser då det finns en intervjuare närvarande än då de själva fyller i blanketten - intervjuaren kan ju uppmuntra intervjupersonerna och ställa frågor kring olika händelser för att stimulera deras minne. Sudman och Bradburn (1973) anser också att de har kunnat bekräfta detta. Samtidigt kunde de emellertid även notera en tendens till kraftigare teleskopeffekter då en intervjuare är närvarande. Detta kan tolkas som ett resultat av att trycket på intervjupersonerna att avge positiva svar är större i det sociala samspel som uppstår då en intervjuare är närvarande, än det är vid andra dattainsamlingsmetoder då ingen intervjuare är närvarande.

Hotande frågor

Om intervjufrågorna är hotande eller oroande kan man tänka sig att svarsfelet ökar på grund av minnesfel - man värjer sig för det som väcker obehag eller ångest, vilket försvårar och ibland till och med förhindrar erinring av obehagliga händelser. Sudman och Bradburn har också kunnat konstatera att ju obehagligare frågor desto större andel uteslutningar med ökad erinringsperiod. De obehagliga frågor som Sudman och Bradburn (1973) studerade handlade om sex, dryckesvanor, ekonomi och allvarliga sjukdomar - frågor som (åtminstone bland amerikaner) ofta kan uppfattas som känsliga eller rent av tabu. Då ligger det nära till hands att misstänka att den ökade andelen uteslutningar beror på att intervjupersonerna på grund av det sociala spelet i intervjusituationen underlät att nämna vissa händelser. Men ett tecken på att minnesfelen också bidrog till de felaktiga uteslutningarna vid känsliga frågor är det förhållandet att underlättad erinring (aided recall) hade betydligt större effekt om intervjufrågorna var känsliga än då de inte var det. Tillgång till dokumentation av olika slag (kvitton, anteckningar etc) hade också kraftig effekt vid känsliga intervjuer men liten eller ingen effekt annars.

Intervjutiden

Det finns två olika, och i viss mån motsägande, hypoteser om sambandet mellan vissa svarseffekter och intervjufrågornas placering i intervjun. Enligt den ena hypotesen minskar underrapporteringen mot slutet av intervjun och intervjupersonerna utför sin uppgift bättre ju närmare intervjuns slut man kommer. Enligt den andra hypotesen gör tröttheten att deras prestation blir sämre mot slutet på intervjun.

Enligt Sudman och Bradburn (1973) ger det material som de studerat stöd för att underrapportering minskar mot slutet av intervjuer. De fann inga tecken på en ökning av felaktiga uteslutningar då intervjuerna närmade sig slutet. Snarare blev svarsfelen mindre allteftersom intervjun fortskred. Dessa resultat förelåg då erinringsperioden var 14 veckor eller mer, men inte för kortare perioder. Resultaten innebär givetvis inte att trötthet inte kan ha en negativ effekt. Men Sudman och Bradburn (1974) anser att tröttheten inte gör sig gällande så länge intervjutiden inte överskrider en till en och en halv timme och att trötthetseffekterna blir ett allvarligt problem först då intervjutiden överskrider två timmar.

Att kvaliteten på rapporteringen förbättras allteftersom intervjun fortskrider till en viss punkt stämmer med vad som sagts om minnets funktion i föregående avsnitt. De tidiga frågorna i intervjun fungerar som ett slags underlättad erinring (aided recall). Intervjufrågorna och även intervjupersonens svar hjälper till att friska upp hans minne av andra närliggande händelser. Därför kan man också vänta sig att han minns bättre allteftersom intervjun fortskrider, åtminstone om de nya frågorna har något samband med de tidigare. Effekten av denna minnesförbättring tar sig då uttryck i allt färre uteslutningar, tills effekten av trötthet blir större och uteslutningarna börjar tillta.

7.6.7 Besöksintervju kontra postenkät

Sudman och Bradburn (1973) har även jämfört de skattningar man får vid besöksintervjuer respektive postenkäter. Enligt deras resultat var besöksintervjuer effektivare då erinringsperioden var lång (vilket här innebär minst 14 veckor). Man erhöll underrapportering med såväl besöksintervju som postenkät, men underrapporteringen var mindre för besöksintervjuer. Vid kortare erinringsperioder (0-2 veckor) gav däremot postenkät bättre resultat. Postenkäter gav mycket små överskattningar medan besöksintervjuerna gav kraftigare överskattningar. Det bör påpekas att det här endast var frågan om huruvida händelserna hade rapporterats eller inte. Hur pass riktiga händelsernas karaktäristika var, t ex uppgifters storlek, sjukhusvistelsers längd etc, framgick däremot inte.

Kap 8 Bokföringsstudier

8.1 Inledning

Bokföring är en metod som främst används då man vill samla in mycket detaljerade data. Med bokföring menar vi här att uppgiftslämnaren fortlöpande själv noterar händelser (exempelvis köp av varor) under en bestämd period.

SCB har använt bokföringsmetoden i undersökningar av hushållens utgifter sedan 1958 och i en tidsanvändningsundersökning 1985. Metodproblem i dessa undersökningar diskuteras av Lindström m fl (1989) och av Lyberg (1990). Bokföring har dessutom använts i en undersökning av kostvanor 1989.

Avsikten med kapitlet är närmast att konkret presentera hur dessa undersökningar har lagts upp och något om motiven. För mer övergripande diskussioner av metodproblem hänvisas till t ex Juster och Stafford (1985) och Szalai (1985) ifråga om tidsanvändning och Kemsley (1979), Kemsley m fl (1980) samt Pearl (1968) ifråga om hushållsutgifter.

8.2 Bokföringsmetoden och dess alternativ

Styrkan i metoden ligger i att det från varje uppgiftslämnare går att få stora mängder detaljerad information. Det skulle vara omöjligt att klara motsvarande insamling med andra metoder.

Om man exempelvis vill samla in uppgifter om hushållens inköp genom intervju skulle man för att undvika minnesfel behöva korta mätperioden till några få dagar. För att få bibehållen precision skulle urvalet behöva mångdubblas.

SCB har i prov inför begränsade löpande utgiftsundersökningar testat om intervjumetoden är användbar i sådana sammanhang. I ett försök ringde intervjuarna fem gånger under fyra veckor och frågade efter utgifterna den senaste veckan. Alltför många uppgiftslämnare passade på att hoppa av vid återkontaktarna. I ett nytt försök togs andra kontakten efter två veckor. Erineringsperioden blev således upp till två veckor. Trots detaljerade frågor var 20-

30% av svaren grovt felaktiga. Vid långa erinringsperioder bör man använda minnesstöd såsom frågelista och kvitton. Dessutom bör man välja en naturlig referensperiod, exempelvis "under 1989" i stället för "under det senaste året".

Prov i USA visar att intervju fungerar lika bra som bokföring vid korta mätperioder på några dagar (Wind och Lerner, 1979). Intervju kan också vara fördelaktigt för sällanköpsvaror med stor varians (Dippo m fl, 1977).

Trots att en bokföring är mer än dubbelt så dyr som en besöksintervju på en timme, är den en effektiv metod vid insamling i minsta detalj.

Den metod som oftast används som alternativ då pengarna inte räcker till för bokföring är "frekvensundersökningar" eller, mera allmänt, retrospektiva skattningar.

Exempelvis kartläggs kostvanor ofta med hjälp av frågor om hur ofta man äter olika livsmedel.

Förutom att frekvensstudier inte kan ge lika detaljerad kunskap, finns stor risk att händelser som sker sällan eller oregelbundet mäts dåligt. Det är rimligt att tro att metoden fungerar för det man gör regelbundet varje dag - exempelvis att dricka tre koppar kaffe eller se 30 minuter på TV-nyheterna varje dag. Däremot måste det vara svårt att lämna riktiga upplysningar om sådant som man gör oregelbundet och sedan kanske avstår från i flera månader.

Exempel på retrospektiva skattningar med olika tidsperspektiv:

Fråga 15	Hur mycket betalade Du med egna pengar under förra veckan (måndag--söndag) för	
		(78)
	— korv och hamburgare	_____ kronor
		(81)
	— annan mat och dryck ute	_____ kronor
		(84)
	— godis, chips och liknande	_____ kronor
		(87)
	— öl, vin och sprit	_____ kronor
		(90)
	— cigaretter, snus och andra tobaks- varor	_____ kronor
		(93)
	— vecko- och serietidningar och liknande (ej dags- och kvälls- tidningar)	_____ kronor

Fråga 16	Hur mycket har Du betalat med egna pengar i februari för	
		(96)
— kläder och skor	 kronor	(100)
— hårvård (hemma och hos frisör)	 kronor	(103)
— smink, parfym, deodorant, rakvatten och liknande	 kronor	(106)
— bio	 kronor	(109)
— teater, rock- och andra konserter	 kronor	(112)
— dans, diskotek	 kronor	(115)
— andra nöjen	 kronor	(118)
— utrustning för idrott- och motion, ridning m m.	 kronor	
— andra utgifter för idrott- och motion (även danskurser och ridning)	 kronor	(121)
		(124)
— skivor och kassetter	 kronor	(127)
— videokassetter (både för hyra och köp)	 kronor	
		(130)
— bensin och andra driftkostnader för moped, mc och bil	 kronor	

Egentligen borde man vid frekvensstudier använda olika tidsperspektiv för händelser med olika frekvens. För händelser som inträffar ofta kanske det kan vara lämpligt att fråga om "hur ofta per vecka" och för händelser som inträffar sällan bör man kanske fråga om "hur ofta per månad eller år". Vårt exempel med olika tidsperspektiv är hämtat från en undersökning av ungdomars konsumtion gjord för Konsumentverket (postenkät).

8.3 Nackdelar med bokföringsmetoden

Även om bokföringsmetoden är bra och i vissa fall den klart bästa metoden, så är den inte problemfri. Det största problemet är det besvär man åsamkar uppgiftslämnaren:

- Andelen medverkande minskar med ökade krav på uppgiftslämnaren.
- Trötthetseffekter kan uppstå vid längre bokföringsperioder.

Flera studier har gjorts på SCB för att belysa dessa effekter. De finns sammanfattade i Lindström (1985). Där redovisas bl a följande slutsatser:

- Vid i övrigt oförändrade förhållanden ökar precisionen i skattningsarna när bokföringsperioden för hushållen förlängs. En höjning av uppgiftslämnarbördan kan dock få till effekt att undersökningsresultatets kvalitet sänks i två andra avseenden - genom att bortfallet ökar och genom att noggrannheten i de medverkande hushållens bokföring minskar.
- En mindre omfattande bokföringen leder till ett mindre bortfall, men det finns antagligen en inte obetydlig grupp som vägrar medverka även vid starkt förenklad bokföring.

Bortfallet i de svenska bokföringsundersökningarna har legat mellan 25 och 37%, vilket är ungefär i nivå med liknande undersökningar utomlands.

8.4 Felkällor vid bokföring

Felaktigheter i bokföringen kan uppkomma på flera sätt:

- Ren glömska att bokföra vissa utgifter - SCB har t ex inte lyckats få de utvalda att bokföra drivmedelsutgifterna i tillfredsställande omfattning.
- Felaktig bokföring till följd av missförstånd av anvisningarna.
- Felbedömning av datum för utgiften - om bokföringen inte görs fortlöpande kan det inträffa att man felaktigt tar med utgifter från tiden före bokföringsperiodens början (eller efter dess slut) - eller att man underlåter att bokföra utgifter i tron att de inte varit under perioden.
- En tendens att bokföra sådana utgifter, som man tycker är lämpliga att visa upp medan andra utelämnas. Exempelvis underskattas konsumtionen av alkohol med 50 procent och av tobak med ca 30 procent i undersökningarna av hushållens utgifter jämfört med nationalräkenskapernas uppgifter. Bortfallet kan förmodligen ge ett kraftigt bidrag till storleken hos dessa fel.
- Trötthetseffekter och bekvämlighet - en medveten underlåtenhet att bokföra för att bespara sig besvär.

- Anpassning av utgifterna då man blir kostnadsmedveten vid bokföringen. Detta är dock inte mätfel i vanlig bemärkelse utan en påverkan av den verklighet man observerar. Den har inte någon motsvarighet i den icke samplade delen av populationen.
- Hur vart och ett av dessa fel uppträder och hur de samspelar, har man mycket osäker information om. (Från Lindström, 1985.)

I de svenska utgiftsundersökningarna synes en viss underrapportering ske efter den första bokföringsveckan, antagligen p g a trötthetseffekter.

En ytterligare felkälla är tidsförskjutningar. Urvalen av hushåll är ju i allmänhet utslumpade över en datainsamlingsperiod av ett år. Hushåll kan ha svårt att ställa upp under just den utslumpade tiden p g a sjukdom, semesterresa, flyttning m m. Ofta lovar de att ställa upp senare. Eftersom många och stora utgifter är fasta och andra inte har något samband med senareläggningen, har man bedömt det vara bättre att ta med dessa hushåll vid ett senare tillfälle än att helt utesluta dem. Resultatet av tidsförskjutningarna blir att utgifter som har samband med senareläggningen - exempelvis flyttkostnader och resekostnader - kommer att underskattas. Särskilt stora är dessa problem vid mätning av tidsanvändningen där det är just aktiviteter vid olika tider man mäter.

I tidsanvändningsundersökningar är risken för högt bortfall stor. Kanske till stor del beroende på att tidsdagboken måste föras under ett visst dygn (slumpmässigt valt). Om den utvalda personen av olika skäl inte når i tid eller är förhindrad att föra bok det dygnet går observationen förlorad och blir ett bortfall.

8.5 Rekommenderad uppläggning

Följande uppläggning har bedömts vara lämplig för SCBs bokföringsundersökningar (hushållens utgifter, kostvaneundersökningar och tidsanvändningsundersökningar). Metoden bygger på erfarenheter från många bokföringsundersökningar och en stor mängd prov. Man har också tagit hänsyn till kostnaderna.

1. Hushållets sammansättning och viktiga bakgrundsvariabler kartläggs vid en inledande besöksintervju. Intervjuaren går då även igenom anvisningarna för bokföringen. (I SCBs tidsanvändningsundersökning bokförde intervjuaren tillsammans med den utvalde gårdagens aktiviteter. Detta gjordes dels för att samla in data och dels för att visa hur bokföringen skulle göras.)

2. Hushållet bokför sedan aktiviteterna under en bestämd period. (I Hushållens utgifter och i kostvaneundersökningen är bokföringsperioden fyra veckor och i tidsanvändningsundersökningen en speciell, slumpmässigt utvald, dag.)

I kostvaneundersökningen förs också en menybok, dvs för varje måltid noterar man vad och hur mycket man har ätit, dessutom när och var måltiden intogs (se exempel sid 182 och 183).

Vid längre bokföringsperioder tar intervjuaren en eller flera återkontakter för att höra om det finns några problem. Dessa återkontakter syftar även till att motverka avhopp (som är sällsynta) och att motverka trötthetseffekter.

3. Bokföringen sänds till intervjuaren med post efter periodens slut. Samtliga deltagare har dessförinnan fått ett tack- och påminnelsekort, dvs de som skickat in bokföringen tackas, medan de som ännu inte gjort det påminns. Ytterligare en tid därefter tar intervjuarna kontakt med dem som fortfarande inte sânt in.

Stor möda bör läggas ner på att motivera uppgiftslämnarna genom information och kanske ersättning. Informationen syftar främst till att föra fram uppgiftslämnarens egen nytta av att medverka - t ex att äntligen med SCBs hjälp "få koll på utgifterna".

Ersättning i form av pengar eller gåvor höjer svarsfrekvensen något och kan få hushållen att känna sig som parter i ett avtal som de har ambitionen att uppfylla. Därigenom kan kvaliteten påverkas till det bättre. Ersättningen i "Hushållens utgifter" består av en miniräknare och en penninglott och i tidsanvändningsundersökningen av en klockpenna. I kostvaneundersökningen får deltagarna en hushållsvåg och en miniräknare. De som vill kan också få en skriftlig bedömning av sina matvanor, gjord av en dietist. SCB lämnar endast ersättning vid bokföringsundersökningar.

Särskilt i bokföringsundersökningar är risken stor att man tar med för många och långa anvisningar. Det finns en tröskel där anvisningarnas mängd gör att åtskilliga uppgiftslämnare helt avstår från att läsa dem. Det är då bättre att begränsa anvisningarna till de allra nödvändigaste och dela upp dem i olika delar.

Ett begränsat antal viktiga anvisningar kan placeras i början av den dagbok deltagaren skall fylla i tillsammans med några "normala" exempel från en ifylld dagbok. En del av anvisningarna kan flyttas till bokföringssidorna. I den senaste "Hushållens utgifter" har man valt att tillämpa s k produktbokföring, vilket innebär att olika utgiftsslag finns förtryckta. Tidigare tillämpades journalbokföring. Utgifterna noterades då i kronologisk ordning. Anledningen till övergången är att produktbokföring anses ge tillförlitligare resultat på grund av det stöd för minnetsom de förtryckta utgiftsposterna ger. Det har också blivit möjligt att arbeta in anvisningar och exempel på ett naturligt sätt och uppdelningen gör det lättare för uppgiftslämnaren att få överblick över sina egna utgifter, vilket ökar motivationen. Kolumner för ålder och kön har kunnat begränsas till de utgifter som berörs av detta, nämligen kläder och skor. För de vanligaste utgifterna (livsmedel, tidningar, tobak och lokalresor) finns särskilda rutor, där varorna inte behöver specificeras närmare. Det gäller även den känsligaste utgiften, alkohol. Särskilt de mindre utgifterna t ex tidningar och

Menybok

INSTRUKTIONER med EXEMPEL

För varje måltid noterar Du vad Du ätit och hur mycket. Ange även när och var Du har ätit måltiden.

Om det Du ätit inte finns beskrivet, använder Du närmaste prickrad. Om utrymme på närmaste prickrad inte räcker, så skriv på sidan för "Övrigt ätande".

Om Du har skiftarbete eller liknande, gör Du noteringarna där beskrivningarna bäst stämmer överens med det Du ätit.

Med matsked menas en riktig matsked som är större än de dessertskedar som vanligen används när man äter.

Gör noteringarna dagligen — annars är det lätt hänt att Du glömmer vad Du ätit!

Dag 1

(4)10 Lunch/ Mitt på dagen Ange tid och var Du ät	Klockan 11.30		
	☐ 1 Hemma	☐ 2 på arbetet/i skolan	☒ 3 i skolan/på dagis
	☐ 4 Restaurang/Bar	☐ 5 Gatukök/Kiosk/ Hamburgerrestaurang	☐ 6 Konditori/Kaffé
	☐ 7 Annan plats		

Vad jag åt till lunch/mitt på dagen samt hur mycket

		Portionsstorlek							Portionsstorlek				
Kött, korv och inälvsmat	Kött från nöt, kalv, lamm, vilt						Potatis	Kokt potatis (medelstor)	 st		068		
	— Gryta	1	2	3	4	046		Bakad potatis	 st		069		
	— Helt eller skivat kött	1	2	3	4	047		Potatismos, stuvad potatis	1 2 3 4		070		
	Griskött							Stekt potatis	1 2 3 4		071		
	— Sallad, bacon	1	2	3	4	048		Pommes frites	1 2 3 4		072		
	— Gryta	1	2	3	4	049		Potatisgratäng	1 2 3 4		073		
	— Helt eller skivat kött	1	2	3	4	050		Potatissallad	1 2 3 4		074		
	Köttfärs	1 2 3 4	051										
	Korv	1	2	3	4	052	Rotfrukter, grönsaker, bönor och svamp	Morötter och andra rotfrukter	1 2 3 4		075		
	Lever	1	2	3	4	053			Bruna bönor	1 2 3 4		076	
Blodpudding, blodkorv	1	2	3	4	054			Ärtor, grönsaksblandning	1 2 3 4		077		
								Stuvade grönsaker	1 2 3 4		078		
								Blandad sallad	1 2 3 4		079		
								Vitkålsallad	1 2 3 4		080		
								Stekt lök	1 2 3 4		081		
								Blomkål, brysselkål, broccoli	1 2 3 4		082		
								Spenat	1 2 3 4		083		
								Gurka	skivor		084		
Kyckling och annan fågel	Gryta	1	2	3	4	055		Tomat	1/1 st		085		
	Helt kött	1	2	3	4	056		Andra grönsaker	1 2 3 4		086		
								Svamp	1 2 3 4		087		
Fisk och skaldjur	Fisk, hel och filé	1	2	3	4	057							
	Fiskgryta	1	2	3	4	058							
	Fiskpinnar, -panetter	1	2	3	4	059							
	Fiskbullar, -gratäng	1	2	3	4	060							
	Gravad, inlagd, saltad eller rökad fisk	1	2	3	4	061							
	Skaldjur	1	2	3	4	062							
Blandade sallader	Med kött/kyckling	1	2	3	4	063							
	Med fisk/skaldjur	1	2	3	4	064							
	Med ost	1	2	3	4	065							
						Annat	Beskriv och notera hur mycket						

EXEMPEL

Vår person har ätit lunch på arbetet klockan halv tolv.

Till lunch var det pannbiff med stekt lök, sås, stekt potatis, grönsaksblandning och en halv tomat. Vår person åt också en smörgås (limpa) med bordsmargarin (Flora) och ost på. Till det drack vår person ett glas lättöl och avslutade sedan måltiden med en kopp kaffe med socker i och en bit chokladtårta.

Pannbiffen motsvarade den mängd kött som finns på bild 1. Den stekta löken motsvarade den mängd grönsaker som finns på bild 1 och den stekta potatisen den mängd som finns på bild 2. Grönsaksblandningen motsvarade mängden grönsaker på bild 2.

(4)10

Övriga rätter och tillbehör

Pannkakor

..... st

092

Potatisbullar, palt, kroppkakor

..... st

093

Pizza

..... st

094

Ärtsoppa

..... dl

095

Köttsoffa

..... dl

096

..... dl

Fruktyoghurt

..... tallrik

097

Fruktyoghurt

..... bägar

098

Fil, yoghurt, kefir etc.

..... tallrik

099

Gröt på havregryn, rågmjöl, grahamsmjöl, fullkornsvälling

..... tallrik

100

Gröt på mugggryn, risgryn, annan välling (ej fullkorn)

..... tallrik

101

Müsli, flingor

..... msk

102

Ägg

..... st

103

Keso

..... msk

104

Sylt, gelé

..... msk

105

Senap, ketchup

..... msk

106

Brun och vit säs, sky

..... dl

107

Majonnäs, remoulad, bearnaisesäs

..... dl

108

Annan soppa, ange vilken

Fullkornbröd, mjukt grovt bröd

..... skivor

109

Vitt matbröd

..... skivor

110

Limpa

..... skivor

111

Hårt bröd (rågknäcke)

..... skivor

112

Tunnbröd, veteknäcke

..... skivor

113

Pålägg

Smör på

..... smörgåsar

114

Bregott på

..... smörgåsar

115

Hushållsmargarin på

..... smörgåsar

116

Bordsmargarin på

..... smörgåsar

117

Lättmargarin på

..... smörgåsar

118

Frukt och efterrätter

Äpplen/Päron

..... st

125

Apelsiner, mandarin, grapefrukt

..... st

126

Bananer

..... st

127

Annan färsk frukt

..... st

128

Glasspinne/strut

..... st

129

Glass

..... dl

130

Vispgrädd

..... msk

131

Extra socker

..... tsk

132

Bär, färsk eller frysta

..... dl

133

Konserverad frukt och bär

..... dl

134

Drycker

Kaffe

..... / kopp

135

Te

..... kopp

136

Chokladdryck

..... kopp

137

Kaffegrädd i

..... kopp

138

Socker i dryck

..... 2 tsk/bit

139

Juice

..... glas

140

Nektar

..... glas

141

Soft

..... glas

142

Läskedryck

..... glas

143

Lättmjölk

..... glas

144

Mellanmjölk 1,5 %

..... glas

145

Standardmjölk 3 %

..... glas

146

Gårdsmjölk (gammaldags mjölk)

..... glas

147

Mineralvatten

..... glas

148

Vatten

..... glas

149

Lättöl

..... / glas

150

Folköl

..... glas

151

Starköl

..... glas

152

Vin

..... glas

153

Sprit

..... cl

154

Annan dryck

tobak, som är lätta att glömma bort, vinner på produktbokföring. De anvisningar som kan vara svåra att komma ihåg, men som är betydelsefulla för en korrekt bokföring, kan samlas längst bak i bokföringsboken. Efter genomförd bokföring får uppgiftslämnaren gå igenom bokföringen och själv kontrollera den med hjälp av dessa anvisningar innan den sänds in. Det rör sig här givetvis om anvisningar för sådant som går att korrigera eller komplettera i efterhand.

Resterande anvisningar kan lämnas muntligt vid besök eller vid återkontakterna. Uppgiftslämnarna bör också ha möjlighet att ringa "sin" intervjuare och fråga.

I detta sammanhang kan nämnas att det finns ytterligare en typ av bokföring, nämligen platsbokföring. Då bokför man varorna grupperade efter var man har köpt dem. Den typen har inte prövats i Sverige.

I kostvaneundersökningar är det förutom en kassabok för livsmedelsutgifter också lämpligt att föra en sk menybok, dvs för varje måltid noteras vad och hur mycket man äter.

I tidsanvändningsundersökningar för man en tidsdagbok över ett slumpmässigt valt mätdygn. I SCBs tidsanvändningsstudie besöktes uppgiftslämnaren av en intervjuare några dagar före mätdygnet och för att visa hur dagboken skulle fyllas i, fyllde intervjuaren och den utvalda personen tillsammans i en dagbok för föregående dygn.

Ett sätt att minska effekterna av glömska i tidsanvändningsstudier är att anknyta aktiviteterna till användning av olika typer av utrustning.

I SCBs kostvaneundersökning är menyboken en kombination av produkt- och journalbokföring. Ett uppslag ur den visas på sidorna 182 och 183.

8.6 Automatisk kodning

Bokföring genererar stora datamängder. I "Hushållens utgifter" har automatisk kodning varit utomordentligt användbar. Genom att låta datorn jämföra de verbalt registrerade varubeskrivningarna med en förteckning över varor kan mer än 70 % av köpen kodas maskinellt.

Kap 9 Om bakgrundsvariabler och dokumentationsutnyttjande

9.1 Inledning

Valet av bakgrundsvariabler beror självklart på vad det är för fenomen som en survey är avsedd att belysa. Det gäller för övrigt också vilka kategorier inom en viss variabel man väljer att urskilja. Man hittar till exempel ett otal åldersklassindelningar i surveyundersökningar. Det klagas ofta på bristande samordning mellan olika statistiska material ifråga om bakgrundsvariabler, samtidigt som egna, speciella indelningar ihärdigt försvaras med hänvisning till den egna undersökningens speciella syften.

Syftet med föreliggande kapitel är att presentera några olika möjligheter att ställa surveyfrågor gällande några ofta förekommande bakgrundsvariabler.

Som bakgrund presenteras först några standarder och andra indelningar som aktualiseras i surveysammanhang.

Kapitlet behandlar också, och går då utanför olika bakgrundsvariabler, möjligheterna att hitta utprovade frågor för en kommande survey.

9.2 Några standarder och andra indelningar, aktuella i surveysammanhang

9.2.1 Åldersgruppering

Åldersgruppering av individer, SÅI, bygger på riktlinjer från FN och finns beskriven i Meddelanden i samordningsfrågor 1988:5 (SCB, 1988b). Syftet med riktlinjerna är att minska mångfalden av de åldersgrupperingar som förekommer och att öka möjligheten till jämförelser av åldersgrupperade data.

Uppbyggnaden illustreras av följande tablå:

Indelningsnivå 1	Indelningsnivå 2	Indelningsnivå 3
I regel 1-årsklasser i fokuserade intervall. I övrigt 5-årsklasser	I regel 5-årsklasser i fokuserade intervall. I övrigt 10-årsklasser	Fem klasser för flertalet tillämpningsområden

Den primära indelningen utgörs (med undantag för området spädbarnsdödlighet) av 1-årsklasser som aggregeras till 5- och 10-årsklasser. 5-årsklasserna börjar med ett tal vars slutsiffra är 0 eller 5 och slutar med ett tal vars slutsiffra är 4 eller 9, t ex 0-4, 5-9 år etc. 10-årsklasserna i åldersgrupperingen börjar med ett tal vars slutsiffra är 5 och slutar med ett tal vars slutsiffra är 4, t ex 25-34, 35-44 år.

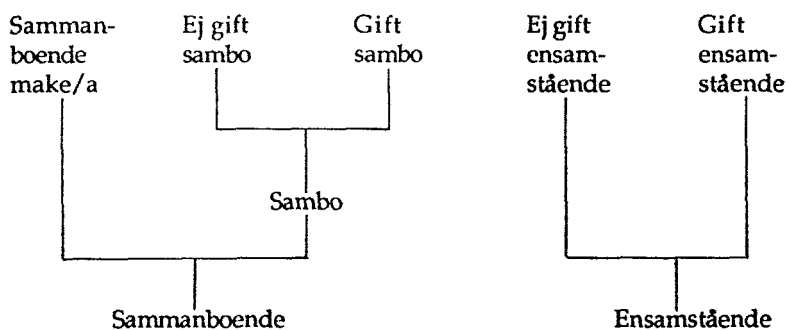
Summeringar till åldersklasser enligt indelningsnivå 3 bör alltid presenteras i någon tabell. För de fem vanligast förekommande klasserna rekommenderas nedanstående benämningar.

- 15	barn
16 - 24	ungdom
25 - 44	yngre vuxna
45 - 64	medelålders
65 -	äldre

9.2.2 Familj och hushåll, civilstånd och sammanboende

Vilka termer och definitioner för civilstånd, sammanboende, boende, familj, hushåll och barn som bör användas i den officiella statistiken framgår av Meddelanden i samordningsfrågor 1988:3 (SCB, 1988c). Riktlinjerna gör det lättare för användarna att bilda sig en uppfattning om vad statistiken står för och underlättar också ett samutnyttjande av resultat från olika statistikredovisningar.

Följande figur visar sambandet mellan uttrycken sammanboende och civilstånd.

9.2.3 Utbildning

Svensk utbildningsnomenklatur, SUN, omfattar en femställig standard där 1:a positionen anger huvudgrupp, 2:a positionen utbildningsnivå, 3:e positionen typ, examen eller i vissa fall utbildningsfack eller inriktning, 4:e och 5:e positionen bransch, linje eller gren. Positionerna 1 och 2 är entydigt definierade, dvs kodsiffrorna i dessa positioner har en viss betydelse oberoende av övriga siffror. 3:e, 4:e och 5:e positionen kan endast användas i anknytning till 1:a och 2:a positionen. I statistiska sammanhang är användningen av SUN-koden vanligen begränsad till dess två första siffror.

Följande huvudgrupper (1:a positionen) har bildats:

- 0 Allmän grundutbildning
- 1 Utbildning för estetisk, humanistisk och religiös verksamhet
- 2 Pedagogisk utbildning
- 3 Utbildning för förvaltning, handel och kontor samt ekonomisk, samhällsvetenskaplig och beteendevetenskaplig utbildning
- 4 Utbildning för industri och hantverk samt teknisk och naturvetenskaplig utbildning
- 5 Utbildning för transport och kommunikation
- 6 Utbildning för vårdyrken
- 7 Utbildning för serviceyrken samt utbildning för civil bevakning och militär tjänst
- 9 Utbildning saknas samt utbildning ej hänförlig till specifik huvudgrupp.

Principen för huvudgruppsindelning har varit att sammanföra sådana utbildningar som ligger nära varandra med avseende på innehåll och yrkesinriktning.

Den andra positionen i koden anger utbildningsnivåer. Utbildningarna har delats in i följande nivåer:

- 0 Utbildning saknas
- 1-2 Förgymnasial utbildning
 - 1 Kortare än 9 år
 - 2 9 (10) år (motsvarande)
- 3-4 Gymnasial utbildning
 - 3 Högst 2-årig
 - 4 Längre än 2 år
- 5-6 Eftergymnasial utbildning
 - 5 Högst 3-årig
 - 6 Längre än 3 år
- 7 Forskarutbildning
- 8 Reserv
- 9 Ospecificerad nivå

Ett av huvudvillkoren för att en utbildning skall betraktas som eftergymnasial är att den bygger på minst 2-årig gymnasial utbildning eller motsvarande eller kan jämföras med annan eftergymnasial utbildning.

En mer ingående presentation av standarden och dess uppbyggnad finns i inledningsavsnittet till Meddelanden i samordningsfrågor 1988:4, (SCB, 1988d).

Standarden har inskränkts till att gälla klassificering av enskilda utbildningar och kurser med minst 2 månaders skolmässig utbildning på heltid (eller 8 veckor, 200 timmar alternativt 20 brev vid korrespondenskurser). Deltidskurser omräknas till motsvarande heltidskurser. Vid paket av kurser inom samma eller närliggande utbildningsområden samt vid sk trappstegsutformad utbildning summeras den sammanlagda utbildningstiden.

9.2.4 Yrkesklassificeringar

Den yrkesklassificering som använts i Folk- och bostadsräkningen (FoB 75 och FoB 80) grundar sig på ett förslag till nordisk yrkesklassificering (NYK) som utarbetats inom arbetsmarknadsstyrelsen (AMS), i samarbete med arbetsmarknadsmyndigheterna i Danmark, Finland och Norge. NYK följer i princip International Standard Classification of Occupations (ISCO), utgiven 1958 av Internationella arbetsbyrån. Huvudprincipen för inplacering i NYK är att yrken med likartad funktion (oavsett kvalifikationsnivå) förs till samma grupp. Yrken i vilka man åstadkommer ett visst arbetsresultat hör till samma grupp. Den huvudprincipen är dock inte utan undantag. En reviderad version av FoB 80:s yrkesklassificering (NYK) användes vid FoB 85. Den finns redovisad och beskriven i Meddelanden i samordningsfrågor 1989:5 (SCB, 1989b).

Yrkeskoden är uppbyggd i tre nivåer och omfattar

- yrkesområden (1-siffernivå, antal 9)
- yrkesgrupper (2-siffernivå, antal 58)
- yrkesfamiljer (3-siffernivå, antal 282)

NYK (FoB) 1-siffernivå

Kod	Benämning	Innebörd	Procent av alla anställda 16-74 år. ULF 86-87
0	Naturvetenskapligt tekniskt samt samhällsvetenskapligt humanistiskt och konstnärligt arbete	Tekniskt, kemiskt och fysikaliskt arbete, biologiskt arbete, medicinskt, hälso- och sjukvårdsarbete, pedagogiskt, religiöst, juridiskt, litterärt och konstnärligt arbete m m	31,5
1	Administrativt arbete	Allmänt samhällsadministrativt arbete. Företagsadministrativt samt annat tekniskt och ekonomiskt administrativt arbete	3,4
2	Kameralt och kontorstekniskt arbete	Bokförings- och kassaarbete. Sekreterar-, maskinskrivnings- och annat kontorsarbete	12,3
3	Kommersiellt arbete	Försäljning av egendom, tjänster värdebevis mm. Övrigt kommersiellt arbete. Handelsresande, inköpare m fl	7,5
4	Lantbruks-, skogs- och fiskeriarbete	Lantbruks-, skogs- och trädgårdsledning. Jordbruks- och trädgårdsarbete, djurskötsel. Viltvård och jakt. Fiskeriarbete. Skogsarbete.	1,7
5	Gruv- och stensbrytningsarbete		0,2
6	Transport- och kommunikationsarbete	Sjöbefälsarbete, däck- och maskinmanskap. Flygarbete. Lokförare m fl samt vägtrafikarbete. Trafikledning. Post- och telekommunikationsarbete m m	5,2

(forts)

Kod	Benämning	Innebörd	Procent av alla anställ- da 16-74 år. ULF 86-87
7-8	Tillverkningsarbete	Textil-, sömnads-, sko- och läderarbete. Järnbruks- och metallverksarbete. Verkstadsarbete, elektroarbete. Träarbete, målnings- och lackeringsarbete. Byggnadsarbete. Grafiskt arbete. Livsmedelsarbete. Kemiskt och cellulosatekniskt arbete. Driftövervakning och maskinskötsel. Paketerings-, stuveri- och lagerarbete m m	23,4
9	Servicearbete, militärt arbete	Civilt bevaknings- och skyddsarbete. Hushållsarbete, serveringsarbete. Fastighetsskötsel, städning. Annat servicearbete. Militärt arbete	14,7

Graden av variabilitet i NYK i bemärkelsen graden av avvikelser i två oberoende mätningar, kan grovt skattas till 10-15% på 1-siffernivå och 20-25% på 2-siffernivå. En del av variabiliteten hänförs till skilda yrkesuppgifter eller benämningar, en del till skillnader i kodning och en del till egenskaper i själva klassificeringssystemet. De angivna skattningarna får inte tas alltför bokstavigt, nivåerna kan påverkas av hur noggrant man frågar om yrke och av hur kodningen görs. Ett exempel på hur sådana mått på en indelnings kvalitet kan användas, gavs i avsnitt 4.12 om retrospektiva frågor om yrken.

En omfattande yrkesförteckning med NYK-koder finns i Meddelanden i samordningsfrågor 1989:5 (SCB, 1989b). I denna publikation har yrkena fått en 5-sifferkod som via en nyckel också ger yrkets SEI-kod.

För socioekonomisk indelning, SEI, som beskrevs kortfattat i kapitel 2, är huvudprincipen för klassificering av yrken inte arbetsresultat eller verksamhetsområde, utan yrkets kvalifikationsnivå. Läs vidare om SEI i avsnitt 9.4.

9.2.5 Näringsgren

Svensk näringsgrensindelning, SNI, som används för klassificering av arbetsställen, finns beskriven i Meddelanden i samordningsfrågor 1977:9 (SCB, 1977b). Indelningen omfattar sex nivåer. På den första urskiljs 9 näringar:

- 1 Jordbruk, skogsbruk, jakt och fiske (Jordbruk, skogsbruk, jakt och fiske)
- 2 Brytning av mineraliska produkter (Gruvor och mineralbrott)
- 3 Tillverkning (Tillverkningsindustri)
- 4 El-, gas-, värme- och vattenförsörjning (El-, gas-, värme- och vattenverk)
- 5 Byggnadsverksamhet (Byggnadsindustri)
- 6 Varuhandel, restaurang- och hotellverksamhet (Varuhandel, restaurang- och hotellrörelse)
- 7 Samfärdsel, post- och telekommunikationer (Samfärdsel, post- och televerk)
- 8 Bank- och försäkringsverksamhet, fastighetsförvaltning, uppdragsverksamhet (Banker och försäkringsinstitut, fastighetsförvaltning, uppdragsverksamhet)
- 9 Offentlig förvaltning och andra tjänster (Offentlig förvaltning och andra tjänster).

Detaljgrupperingen av den sista näringen - offentlig förvaltning och andra tjänster - är betydligt mindre omfattande än för de övriga näringarna, men arbete pågår för att erhålla en större detaljnivå även här. Det gäller framförallt hälsoområdet och samhällsförvaltningen. Den beräknas vara i bruk i början av 1990-talet.

9.2.6 H-regioner

Indelningen i H-regioner finns redovisad i bl a SCB (1985c). Sex homogenitets-regioner har erhållits genom att indela landet efter befolkningstäthet. Kommunerna förs till de olika regionerna efter det lokala och regionala befolkningsunderlagets storlek. Alla regionerna är således inte geografiskt sammanhängande. De definieras på sätt som framgår av följande sida.

Indelning i H-regioner

Beteckning	Definition	Befolkningen 1988-12-31
H1 Stockholm	Stockholms A-region ¹⁾	1 573 297
H2 Göteborg och Malmö ²⁾	Göteborgs A-region, Malmö/Lund/Trelleborgs A-region	1 228 771
H3 Större städer	Kommuner med mer än 90 000 inv inom 30 kilometers radie från kommuncentrum	2 949 299
H4 Södra mellanbygden	Kommuner med mer än 27 000 inv och mindre än 90 000 inv inom 30 kilometers radie från kommuncentrum samt med mer än 300 000 inv inom 100 kilometers radie från samma punkt	1 696 929
H5 Norra tätbygden	Kommuner med mer än 27 000 inv och mindre än 90 000 inv inom 30 kilometers radie från kommuncentrum samt med mindre än 300 000 inv inom 100 kilometers radie från samma punkt	492 881
H6 Norra glesbygden centrum	Kommuner med mindre än 27 000 inv inom 30 kilometers radie från kommuncentrum	517 711

1) Sverige är indelat i 70 A-regioner. Dessa är kommunanpassade och i största möjliga utsträckning funktionellt uppbyggda för att utgöra näringsgeografiska enheter.

2) Denna region kan fås särredovisad på Göteborgs A-region och Malmö/Lund/Trelleborgs A-region.

9.3 Hushåll - avgränsning och frågeexempel

Begreppet hushåll kan avgränsas på olika sätt, t ex som kosthushåll eller bostadshushåll. (För definition av begreppet hushåll, se Meddelanden i samordningsfrågor 1988:3 (SCB, 1988)). Bostadshushåll är det begrepp som gäller i t ex FoB och ULF, med den skillnaden att i FoB avgör kyrkobokföringen vilka som tillhör hushållet (om inte uppgiftslämnaren på FoB-blanketten har uppgivit en ny adress) och i ULF det reella boendet vid intervju tillfället. Kosthushållet är ett något snävare begrepp; inneboende i bostadshushåll räknas som egna kosthushåll. Kosthushållet avser alltså samtliga i en bostad boende personer, som äter och hushållar tillsammans medan bostadshushållet avser samtliga i en bostad boende personer.

Det finns också RTB-hushåll, se avsnitt 9.7. Inom en given avgränsning kan sedan kategorier (hushållstyper) urskiljas på olika sätt. I omfattande surveyundersökningar, som t ex ULF, kartläggs bostadshushållet noggrant, vilket gör att olika hushållskategorier kan tas fram. På sid 194 återges inledningsfrågorna och hushållstablen i ULF 90.

I rapporter från ULF redovisas familjetyp och familjecykel.

Familjetyp har följande indelning:

Ensamstående

utan barn

med ... barn

Gifta/Samboende

utan barn

med ... barn

Familjecykeln avser att visa individerna från vaggan till graven och redovisas på följande sätt:

– Ungdomar 16-24 år	kvarboende hos föräldrar
samboende
ensamstående
– Yngre barnlösa, 25-44 år	samboende
ensamstående
– Småbarnsföräldrar,
yngsta barnet 0-6 år	samboende
ensamstående
– Föräldrar med äldre barn,
yngsta barnet 7-18 år	samboende
ensamstående
– Äldre barnlösa, 45-64 år	samboende
ensamstående
– Pensionärer, 65-84 år	samboende
ensamstående

Hushållstablå, undersökningar av levnadsförhållanden (besöksintervjuer)

Fråga 1 a)	Vi börjar med en del frågor om Dig och Din familj. Du är alltså född år.....							
30-31			UPs FÖDELSEÅR (<i>de två sista siffrorna</i>)					
b)	Anteckna ups kön							
32	1	MAN						
	2	KVINNA						
c)	Vilket är Ditt nuvarande civilstånd? Är Du							
33	1	ogift						
	2	gift						
	3	frånskild/hemskild						
	4	änka/änkling?						
d)	Vilka andra personer bor här och tillhör familjen? Finns det ytterligare någon som bor här och hyr möblerat rum?							
	Anteckna i tabblån nedan födelseår, kön och relation till up.							
	Sambos namn och personnummer (alla tio siffrorna) antecknas på UB							
34	1	UP ÄR ENDA PERSONEN I HUSHÅLLET → Fråga 2						

		A	B	C	D	E	F	G	H
FÖDELSEÅR (<i>de två sista siffrorna</i>)									
		35-36	40-41	45-46	50-51	55-56	60-61	65-66	70-71
Kön: 1 MAN		1	1	1	1	1	1	1	1
2 KVINNA		2	2	2	2	2	2	2	2
		37	42	47	52	57	62	67	72
Relation till up									
01	MAKE/MAKA	01	01	01	01	01	01	01	01
02	SAMBO	02	02	02	02	02	02	02	02
03	EGET ELLER SAMBOS BARN	03	03	03	03	03	03	03	03
04	SVÄRSON/SVÄRDOTTER (motsvarande)	04	04	04	04	04	04	04	04
05	EGET SYSKON	05	05	05	05	05	05	05	05
06	SVÄGER/SVÄGERSKA (motsvarande)	06	06	06	06	06	06	06	06
07	SYSKONBARN	07	07	07	07	07	07	07	07
08	EGEN FÖRÄLDER	08	08	08	08	08	08	08	08
09	MAKAS/MAKES/SAMBOS FÖRÄLDER	09	09	09	09	09	09	09	09
10	MORFÖRÄLDER/FARFÖRÄLDER*	10	10	10	10	10	10	10	10
11	BARNBARN*	11	11	11	11	11	11	11	11
12	INNEBOENDE	12	12	12	12	12	12	12	12
13	ANNAT, ange vad	13	13	13	13	13	13	13	13
		38-39	43-44	48-49	53-54	58-59	63-64	68-69	73-74

*Ups eller sambos.

Anm: Up = urvalsperson.

I SCBs Omnibuss, som är en postenkät, används de frågor som återges nedan. Det finns förstås enklare varianter, med åtföljande mindre möjligheter att urskilja hushållstyper.

Bakgrundsfrågor - Omnibuss (postenkät)

Nu kommer några bakgrundsfrågor. De är viktiga därför att åsikterna i många frågor skiljer sig åt mellan olika befolkningsgrupper, t ex mellan dem som bor i storstäder och dem som bor på landsbygden, mellan barnfamiljer och andra osv.

**B 3 Hur många personer tillhör
Ditt hushåll?**st personer

- Räkna även dig själv men inte eventuella inneboende

**B 4 Hur många personer finns i varje
åldersgrupp?**

0 - 17 år		st personer
18 - 74 år		st personer
75 år eller äldre		st personer

9.4 Socioekonomisk indelning (SEI) - frågor om yrke

Den socioekonomiska klassificeringen (se Meddelanden i samordningsfrågor 1982:4 (SCB, nytryck 1984)) görs huvudsakligen med hjälp av uppgifter om individernas yrken. För detta finns en omfattande alfabetisk yrkesförteckning med socioekonomisk kod angiven för resp yrke (se också den i avsnitt 9.2.4 nämnda publikationen Meddelanden i samordningsfrågor 1989:5 (SCB, 1989b).

För den förvärvsarbetande befolkningen består den socioekonomiska indelningen av följande sex huvudgrupper:

Arbetare	11-12 21-22	Ej facklärd arbetare Facklärd arbetare
Tjänstemän	33-36 44-46 54-60	Lägre tjänstemän Tjänstemän på mellannivå Högre tjänstemän (inklusive fria yrkesutövare med akademikeryrken)
Företagare	76-87	Företagare (exklusive fria yrkesutövare med akademikeryrken)

Huvuddimensionerna i SEI utgörs dels av en uppdelning av yrkena efter normal organisationstillhörighet (dvs som *arbetare* räknas de som normalt är LO-organiserade och *tjänstemän* som normalt är TCO- eller SACO/SR-organiserade), dels av en uppdelning efter normala utbildningskrav för yrket (ger en uppdelning av arbetare på ej facklärd-facklärd och av tjänstemän på tre nivåer). Detta gäller för anställda arbetare respektive tjänstemän. Uppdelningen i anställda, företagare och lantbrukare görs vanligen via direkt fråga om yrkesställning.

Det finns ju olika sätt att fråga efter yrke. Generellt tycks gälla att enbart en enkel fråga om yrke, utan vidare anvisningar eller bestämmningar, inte ger tillräcklig information för att SEI-koden skall kunna bestämmas med rimlig grad av säkerhet. På följande sidor ges tre exempel på hur man försökt lösa problemet med att få tillräckligt specificerad yrkesinformation, nämligen i FoB (som skiljer sig från en vanlig postenkät genom att ha uppgiftsplikt enligt lag), i PSU (telefonintervju) och i ULF (besöksintervju). Yrkesuppgiften i FoB och ULF används även för klassificering enligt NYK, Nordisk yrkesklassificering. I FoB 90 används en annan teknik, med förprintade yrkesuppgifter från FoB 85 och fråga om eventuella förändringar.

Frågor om yrke

Folk- och Bostadsräkningen – FoB 85
Avd B, Yrke.

2 Förvärvsarbetade Du minst 1 timme under veckan 4-10 november 1985?

I vilket yrke arbetade Du?

Sätt kryss i Ja-rutan även om Du var frånvarande från Ditt arbete på grund av t ex sjukdom eller semester

Lämna yrkesbenämning som så noggrant som möjligt beskriver Din huvudsakliga arbetsuppgift. Se exempel på nästa sida! (nedan)

Person 1

☐

Ja →

☐

Nej

Person 2

☐

Ja →

☐

Nej

Yrkesuppgiften skall avse Din senaste arbetsvecka

Om Du haft flera arbeten under veckan, lämnar Du uppgift om det förvärvsarbete, som varat flest timmar. Lämna yrkesbenämning som så noggrant som möjligt beskriver Din arbetsuppgift. Skriv t ex inte enbart assistent, byrådirektör, fabriksarbetare, ingenjör, lärare eller montör.

Skriv: istället för assistent t ex:

- inköpsassistent
- redovisningsassistent
- reklamassistent

istället för byrådirektör t ex:

- ekonom
- personalchef
- programmerare

istället för lärare t ex:

- förskollärare
- lågstadielärare
- textillärare

istället för montör t ex:

- kylmontör
- maskinmontör, el
- möbelmontör, trämöbler

istället för konsulent t ex:

- idrottskonsulent
- personalkonsulent
- utbildningskonsulent

istället för fabriksarbetare t ex:

- bilmontör
- elektronikarbetare
- packare

istället för ingenjör t ex:

- byggnadsingenjör
- försäljningsingenjör
- produktionsingenjör, el

istället för vaktmästare t ex:

- fastighetsskötare
- kontorsvaktmästare
- skolvaktmästare

Om Du är civilanställd inom försvaret skall om möjligt arbetsuppgiften preciseras. Arbetar Du i ungdomslag eller har beredskapsarbete, anger Du aktuell arbetsuppgift.

Frågor om yrke (forts)

Partisypatiundersökningen - PSU (telefonintervju):

Fr 17 Vilket yrke eller sysselsättning har/hade ni?
(ANTECKNA UTFÖRLIGT! ÄVEN EVENTUELL YRKESTITEL)

.....

.....

Undersökningen av levnadsförhållanden - U L F (besöksintervju):

Fr 45 a) Vad kallas den befattning Du har på arbetsplatsen?

.....

Kan Du kortfattat beskriva Ditt yrke/Dina arbetsuppgifter?

.....

.....

I SCBs Omnibuss, som är en postenkät, har ett alternativt förfarande till frågor om yrke prövats, bl a för att undvika kodning av yrkesuppgifter. Förfarandet innebär att man låter uppgiftslämnarna själva placera in sitt yrke/sin sysselsättning i en SEI-kategori. Halva urvalet i den buss där provet gjordes, ombads dessutom att lämna en yrkesuppgift, vilken sedan kodades enligt yrkeskodlistan för SEI. I utvärderingen (Wärneryd, 1984) studerades sedan dels överensstämmelsen mellan normalt kodad SEI och den förenklade versionen, dels hur de två indelningarna slog i ett antal beroende variabler (indelningarnas diskrimineringsförmåga). Den först nämnda analysen, i vilken utgångspunkten var hur pass väl den förenklade versionen skattade positionerna i den normalt kodade, visade att avvikelserna var relativt stora vid redovisning på sju kategorier. Uppdelning på mer än fyra kategorier (arbetare, tjänstemän, företagare, lantbrukare) eller möjligen fem (två kategorier tjänstemän), verkade föga tillförlitlig med yrkeskodad SEI som kriterium. Med anknytning till redovisningen av tillförlitlighetsaspekter i kap 3 kan nämnas att det där för yrkeskodad SEI angivna avvikelsemättet g på 3,1 motsvarades av $g=12,8$ för motsvarande tabell i Omnibussprovet.

Det bör nämnas, att vid fastställande av utbildningskrav för yrkeskodad SEI har man tagit hänsyn även till krav på yrkeserfarenhet och/eller praktik/lärlingsutbildning (krav på ett års skolmässig utbildning har likställts med krav på tre års yrkeserfarenhet och med krav på två års praktik/lärlingsutbildning). Detta finns inte angivet i Omnibussfrågan.

I yrkeskodlistan har även vissa avsteg gjorts från huvudkriterierna, så att t ex musiker och arbetsledare i offentlig tjänst förs till tjänstemannasidan, trots normal LO-anslutning. En del av skillnaderna i resultat kan tänkas bero på sådana faktorer. Det är inte alltid så lätt att klassificera sitt yrke efter normala utbildningskrav.

Den samlade bilden av analysen av SCBs Omnibuss var att de två indelningarnas diskrimineringsförmåga var likvärdig.

Utvärderingen ledde till ett förslag om förenkling, som återges i bilaga 2. Detta förslag avser situationer då man via förenklad metod vill skatta positioner enligt yrkeskodad SEI. Men det är naturligtvis möjligt att hävda att även en Omnibussvariant med fler kategorier är möjlig att använda med hänvisning till att olika socioekonomiska indelningar ofta visat sig utbytbara och till att jämförelserna i fråga om diskrimineringsförmåga inte visade på några större skillnader. I Omnibuss har sålunda en variant med flera utbildningsnivåer införts, enligt bilaga 3. Men man får vara medveten om att något mått på tillförlitligheten motsvarande det som finns för yrkeskodad SEI, inte finns för den förenklade varianten.

Den SEI-klassificering av individer och hushåll som sedan 1974 görs i en del av SCBs undersökningar utförs inte i alla detaljer i enlighet med Meddelandet i samordningsfrågor 1982:4.

Skälen till den skiftande tillämpningen är både historisk och analytisk, dessutom finns det alltid en tröghet mot full samordning eftersom man i en undersökning ofta vill ha brott i tidsserierna.

I Levnadsförhållanden: Appendix 10 (SCB, 1988) redovisas skillnaderna i SEI-tillämpning mellan tre av SCBs stora undersökningar, nämligen Folk- och Bostadsräkningen (FoB), undersökningen av hushållens inkomster (HINK) och undersökningen av levnadsförhållanden (ULF).

På ett tidigt stadium hade man i den arbetsgrupp som arbetat med att konstruera en svensk socioekonomisk indelning (SEI) planer på att basera SEI på den nordiska yrkesklassificeringen (NYK) i stället för att från grunden konstruera ett särskilt socioekonomiskt klassificeringssystem. Efter studier av NYKgrupperna på tresiffernivå övergavs den tanken då dessa grupper bedömdes såsom alltför heterogena i fråga om yrkenas kvalifikationsnivå.

Norska SEI är emellertid i princip helt baserad på just NYK. En kort presentation ges i Statistisk Sentralbyrå (1984). Utifrån empiriska studier av NYKs yrkesgrupper (på tresiffernivå) samt utifrån teoretiska resonemang har varje NYK-grupp i sin helhet förts till en och samma socioekonomiska grupp i Norge. När en NYK-grupp har placerats in i den norska socioekonomiska indelningen har man tagit ställning i tre avseenden:

- 1) Består gruppen huvudsakligen av *arbetare* eller *tjänstemän*?
- 2) Vilken *kompetensnivå* dominerar bland personer i NYK-gruppen?
- 3) Hur bör gruppen placeras avseende *auktoritet*? Domineras NYK-gruppen av personer med arbetsledande uppgifter?

Den norska SEI kan således skapas i varje NYK-klassificerat material (om klassificerat på 3-siffernivå) genom relativt enkla sammanslagningar av NYK-grupper. Detta gäller åtminstone så länge man begränsar sig till de anställda. Det bör dock framhållas att den använda norska NYK-koden i vissa fall är 4-siffrig och även i övrigt mer anpassad för att fånga arbetslivets skiktning.

9.5 Inkomst

Att fråga om inkomster är förvisso problematiskt, åtminstone om det handlar om en närmare kartläggning. Men som bakgrundsvariabel är inkomst ofta av intresse och det ska vi ta upp i det här avsnittet.

När inkomst används som bakgrundsvariabel räcker det oftast med att få uppgift i grova inkomstintervall, vilket ju underlättar frågandet. Det finns i varje fall ingen anledning att fråga efter exakta belopp. Även om det bara handlar om grova intervall bör det ändå klart framgå av frågan vilket inkomstbegrepp man frågar om. Begreppet inkomst kan tolkas på flera sätt och därför är det viktigt att man preciserar vad som avses - inkomst före eller efter skatt, individ- eller hushållsinkomst, osv.

Att fråga om inkomst kan vara känsligt och därför ligger inkomstfrågorna vanligtvis mot slutet av frågeblanketten, oavsett vilket datainsamlingsförfarande som används.

Om registret över totalbefolkningen (RTB) (se avsnitt 9.8) utgör urvalsram (och det gör det för många undersökningar) får man bland andra uppgifter även en inkomstuppgift. Det är då frågan om "sammanräknad inkomst enligt taxeringen".

9.6 Utbildning - frågeexempel

Surveyfrågor om utbildning avser i regel att ge underlag till nivåkodning. På följande sidor återger vi dels den enkla fråga som används i Omnibuss, dels den fråga som används i Arbetskraftsundersökningen (AKU) i februari varje år. Vidare en variant som prövades i SCBs intervjuundersökning Data och integritet (SCB, 1985a).

Frågor om utbildning

Omnibuss (postenkät):

B 6 Vilken skolutbildning har Du? Folkskola, grundskola eller liknande

Markera det högsta alternativet

Realskola, folkhögskola ,2-årigt gymnasium eller liknande

Minst 3-årigt gymnasium eller 3-årig gymnasieskola

Arbetskraftsundersökningen - AKU (telefonintervju):

61 Vad har Du för skolutbildning?. Räkna även med skolmässig yrkesutbildning på heltid som varat minst 2 månader.

Markera endast HÖGSTA och FULLBORDADE utbildning. OBSERVERA att fullborda-de studiekurser om minst 20 poäng vid universitet och högskolor utgör undantag från regeln om fullbordad utbildning och skall medräknas.

Förgymnasial utbildning kortare än 9 år

Förgymnasial utbildning
9 (10) år; enhetsskola/grundskola

Gymnasial utbildning högst 1-årig

Gymnasial utbildning
längre än 1 år, men högst 2-årig

Gymnasial utbildning längre än 2 år

Eftergymnasial utbildning
högst 2-årig

Eftergymnasial utbildning längre än 2 år

Forskarutbildning

Uppgift kan inte erhållas (skäl anges här nedan)

Osäker på kodningen. Ange utbildningens inriktning och längd samt skolan

.....
.....

Frågor om utbildning (forts)

Data och integritet 1984 (besöksintervju):

Vilken skolutbildning har Du?

VISA SVARSKORT FRÅGA 35

DEN HÖGSTA, HELT GENOMFÖRDA UTBILDNINGEN BÖR ANGES!

- 1 Folkskola/grundskola eller liknande
- 2 Realskola/folkhögskola/2-årigt gymnasium eller liknande
- 3 Minst 3-årigt gymnasium eller gymnasieskola
- 4 Akademisk utbildning
- 5 Annanskolutbildning. Vilken?

Beträffande tillförlitligheten finns för dessa varianter inga direkta mått. I ULF görs en mycket omfattande kartläggning av utbildningen, på vilken klassificeringen efter utbildningsnivå baseras. AKU redovisar samma nivåvariabel som ULF. Jämförelser mellan ULF och AKU (se t ex Levnadsförhållanden, 1983, s 180-181) visar på vissa skillnader som i första hand torde kunna hänföras till skillnader i frågeteknik.

I AKU, där man gör intervjuerna per telefon, kodar intervjuaren själv efter att ha ställt en enkel fråga om utbildningen. Eftersom kontrollstudier visat att många utbildningar, främst yrkesutbildningar, ej alltid uppges har man i ULF använt ett helt batteri av frågor. Kodningen av den informationen har därefter gjorts centralt i samband med att man granskat materialet.

I ULF 1979 gjordes en återintervjustudie (se kap 3). I denna återintervju ställdes en enkel fråga huruvida man gått igenom ett antal skolor på olika nivåer. Överensstämmelsen med ordinarie intervjuens frågor var för flertalet skolnivåer relativt god.

9.7 Boendeort

Den som inte vill klassificera folk efter boenderegion på t ex H-regioner, har ju möjligheten att via en enkel fråga låta uppgiftslämnarna själva klassificera sin boendeort. Så t ex används nedanstående fråga i SCBs Omnibuss, utan några ytterligare avgränsningar:

I vilken typ av ort bor Du?	Storstadsområde (även förorter)
	Tätort med mer än 3 000 invånare
	Landsbygd eller tätort med mindre än 3 000 invånare

I ULF finns en fråga om uppväxtort:

Var bodde Ni under Er uppväxttid?	
SKALL AVSE DEN LÄNGSTA TIDEN	
VISA SVARSKORT 14	
1	PÅ LANDSBYGDEN
2	I SAMHÄLLE MED MINST 500 INV
3	I SMÅSTAD MED HÖGST 10 000 INV
4	I MELLANSTOR STAD (10 000 - 150 000 INV)
5	I STORSTAD (STOCKHOLM, GÖTEBORG, MALMÖ, MOTSV UTOMLANDS)

Det finns inte några direkta mått på kvaliteten på dessa frågor, men det finns inte heller något som direkt talar emot att dessa grova indelningar är användbara som bakgrundsvariabler.

9.8 Uppgifter i register över totalbefolkningen

SCBs register över totalbefolkningen, RTB, omfattar samtliga individer som är kyrkobokförda i riket. En viktig funktion för registret är att fungera som urvalsram vid konstruktion av statistiska urval för olika SCB-undersökningar. En del bakgrundsvariabler kan också skapas utifrån RTB-uppgifter.

Uppgifterna i RTB är offentliga.

För varje person innehåller RTB personnummer, samhörighetsbeteckning (vanligen make/makas eller, för barn, faderns eller i en del fall, moderns personnummer), civilståndskod, namn, bostadsadress, aktuellt bostättnings- och mantalsskrivningsförhållande, föregående mantalsskrivningsförhållande, aktuellt kyrkobokföringsförhållande, icke-territoriell församling, födelseort (län, land), medborgarskap, senaste invandringsår och eventuell omyndighetskod. Vidare ingår uppgift om sammanräknad inkomst. Hushållsbegrepp grundade på RTB-uppgifter omfattar ej ogifta samboende.

RTB baserar sig på länsstyrelsernas folkbokföringsregister samt taxeringsregistren vid länsstyrelserna. Förändringar i folkbokföringsregistren rapporteras till SCB veckovis. RTB uppdateras sedan en gång i kvartalet. Identitetskörningar mot de rapporterade ändringarna görs varje månad eller oftare vid speciella behov.

9.9 Var kan man annars få hjälp eller hitta frågor?

Det är svårt att gå förbi ULF som källa när det gäller möjligheter att hitta frågor som använts och i någon mening utvärderats. Som nämndes i kapitel 3 finns det för drygt 250 ULF-frågor kvantitativa mått på kvalitet i betydelsen svarsstabilitet (frågor och mått finns publicerade i Levnadsförhållanden, 1985b). För 1979 och 1983 års ULF finns även andra kvalitetsaspekter, nämligen från ett 50-tal fältobservationer av ULF-intervjuer vardera året. Genom sin bredd innehåller ULF ge frågor på många olika områden, och genom sin storlek är den också en värdefull källa med jämförelsetal. Det kan nämnas att ULF har ett indikatorarkiv, där man för ett antal centrala indikatorer (ca 150 frågor) kan följa utvecklingen (i det närmaste) år för år.

Det är väl annars självklart att man, vid planeringen av en ny survey, orienterar sig om vad som gjorts tidigare och om liknande studier som pågår. Man får förstås vara beredd på att dokumentationen av frågetekniska erfarenheter är av varierande omfattning och kvalitet.

Vid SCBs utredningsinstitut - till vilket ULF hör - fanns tidigare en speciell fråge- och blankettokumentation. Dokumentationen syftade dels till att underlätta sökandet efter tidigare använda surveyfrågor inom ett visst område, dels till att någorlunda systematiskt samla frågetekniska erfarenheter. Det har visat sig påtagligt svårt att få en sådan dokumentation att fungera rutinemässigt, och den finns kvar enbart som en mindre del av den löpande arkiveringen av de olika undersökningarna. Med utvecklingen på ordbehandlingsområdet och användningen av datorstöd vid datainsamling i surveyundersökningar (se vidare kap 11) öppnas nya möjligheter för att upprätta frågebanker.

Avslutningsvis vill vi betona, att det lönar sig att utnyttja tidigare erfarenheter av hur frågor har fungerat i olika intervjuundersökningar, även om detta skulle vara förenat med ett visst arbete. Dessutom uppmanar vi alla frågekonstruktörer till att systematiskt dokumentera sina frågetekniska erfarenheter och att göra dem lätt tillgängliga för andra.

Kap 10 Att arbeta med språket

10.1 Inledning

Surveyfrågor kan vara klara och precisa till innebörden, men på bekostnad av förståeligheten. De ställs i hög grad i standardiserad form, men till följd av bl a krav på förståelighet måste detta till övervägande del ske inom vardagsspråkets ramar. Som konstaterades i inledningskapitlet är detta i sig ett problem, som på olika sätt belysts i tidigare kapitel. Här skall problem med den språkliga nivån tas upp. Vardagsspråket kan ju vara mer eller mindre klart och lättbegripligt. I det normala samtalet finns manöverutrymme för att skapa klarhet och i allmänhet också motiv för att göra det. Surveyfrågan - en mycket speciell form av samtal - inbjuder lätt frågekonstruktören till att försöka skapa klarhet till innebörden genom att tänja på de språkliga ramarna. Surveyfrågor kan vara präglade av skriftspråk - man kan ganska väl höra detta i många intervjufrågor när de läses upp. De kan ha inslag av fackord och fackvändningar som gör meningen klar för den insatte men bara skapar problem i surveysituationen.

Kapitlet tar upp två aspekter:

1. I vilken utsträckning kan man i förväg mäta (den språkliga) svårighetsnivån i frågor och anvisningar o dyl?
2. Vad finns det för hjälpmedel för att hålla språket på en för alla (uppgiftslämnare) rimlig svårighetsnivå?

Diskussionen kommer att kretsa kring två begrepp, ord- eller textförståelse och läsbarhet. Avslutningsvis ges en del tips kring vad man kan behöva tänka på då man arbetar med frågor, anvisningar och överhuvud kortare texter riktade till uppgiftslämnare.

Kapitelrubriken återspeglar ambitionsnivån. Vi vill betona vikten av att arbeta med språket. Men det torde inte vara någon större svårighet att i bokens text hitta exempel på sådant som kapitlets sista avsnitt avråder från. Det borde ändå vara lättare att, i sådana avgränsade textbitar som surveyfrågor utgör, kontrollera att språkliga "ovanor" inte fritt får breda ut sig.

10.2 Hur orden förstås

Språklig förståelse är ett fenomen som kan mätas på flera olika sätt, t ex som aktiv eller passiv förståelse. Frick och Malmströms bok "Språkklyftan" (1983) handlar om hur 700 ord förstås och missförstås. Frick och Malmström bad deltagarna i sin undersökning att själva finna ett uttryck som kunde ersätta de ord som prövades. Att en person inte förstår ett ord blir då en något oklar funktion av flera faktorer. Vi vet inte om bristande förståelse av ett ord beror på att han inte vet vad det betyder eller på att han inte kan hitta något uttryck att ersätta det med. I undersökningen krävdes också att man kunde formulera ersättningsuttrycket skriftligt.

Tillfrågade i Frick och Malmströms undersökning har varit ca 700 deltagare i Arbetsmarknadsstyrelsens kurser vid 7 AMU-centra. Författarna påpekar att personer med högre utbildning är underrepresenterade vid dessa kurser, liksom personer med särskilt svåra språkliga handikapp. Ordförståelsen redovisas bara för personer som har svenska som modersmål. Varje grupp deltagare har arbetat med en lista på ca 100 ord. Förståelsen av ett visst ord har prövats på 90-100 personer.

De ord som prövats "är till övervägande del sådana som är aktuella för en svensk i sociala, vardagsekonomiska, politiska och fackliga sammanhang."

Orden har presenterats insatta i meningar, ex

- "Han hyser *aversion* mot politik"
- "Det är många *formaliteter*"
- "Förslaget är *orealistiskt*"

Deltagarna har först för varje ord angett vad de tror om sin egen kunskap om ordets betydelse. Därefter har de fått ange vad de tror ordet betyder. Kombinerar man dessa två dimensioner kan man få ett mått på risken i att använda olika ord: hur stor andel som anger att de vet vad ordet betyder men kommer med felaktig tolkning. Ordförståelsen redovisas, förutom på detta sätt, också med den andel som svarat fel eller "vet inte" och den andel som svarat delvis rätt.

Man kan naturligtvis ifrågasätta om det är möjligt att generalisera resultaten till den allmänna språknivån i samhället. I någon mån har man dock kunnat belysa detta. I Undersökningen av levnadsförhållanden, ULF, har man använt ett kortare ordförståelsetest. Samma test prövades också på deltagarna i Frick och Malmströms undersökning, med ungefär samma genomsnittliga felprocent som resultat. Den statistiska säkerheten blir ju heller inte särskilt stor då procentalen baseras på 90-100 svar per ord.

"Språkklyftan" ger ändå en mängd överraskande och tankeväckande information. De 700 orden presenteras dels i bokstavsordning, dels genom sammanställningar av ord områdesvis. Några svåra ord (andel "vet inte", felsvar, eller "delvis rätt"):

– borgenär	91 %	– delegera	85 %
– utskylder	98 %	– mandat	91 %
– verifikationer	75 %	– detaljhandel	86 %
– recidiv	82 %	– profit	92 %
– öppen vård	74 %	– reaktionär	85 %

Vid en hastig genombläddring upptäcktes ganska få av undersökningens svåra ord som används i SCBs kontakter med allmänheten i t ex informationsmaterial, anvisningar och frågor. Men t ex "civilstånd" feltolkades av var 10:e. I fråga om "data" ansåg sig var 5:e förstå men feltolkade. Över 20 % feltolkade "frekvens" och "klassificera". 20 % tolkade "förvärvsverksamhet" fel (jämför med vad intervjuare hört sägas om SCBs Arbetskraftsundersökning: att folk har svårt att förstå ordet "förvärvsarbete"). "Sekreess" feltolkades av i det närmaste 30 %. Några ord ur en SCB-broschyr som tidigare utsändes till intervjupersoner: urvalsdragning, datainsamling, kodning, integritet, konfidentiellt, indirekt. Hur är det egentligen med förståelsen av dessa?

Boktiteln "Språkklyftan" för väl närmast tanken till att det i stort sett är samma personer, som återkommer bland feltolkarna. Om det är så, framgår dock inte av boken. Men den genomsnittligt höga felprocenten pekar ändå på en klyfta mellan dem som skriver meddelanden i t ex sociala, vardagsekonomiska, politiska och fackliga sammanhang och mottagarna av dessa meddelanden.

Författarna diskuterar kort vad man kan göra åt problemet. En del av de ofta feltolkade orden kan bytas ut. Boken är full av exempel på tänkbara utbytesord. En del uttryck som prövats kan man, som författarna påpekar, utan tvivel undvara. Ex: "Företaget bestrider kostnaderna", som bevisligen ofta missförstås, kan bytas ut mot "Företaget betalar". Men alla svåra ord kan knappast bytas ut. Det finns en hel del fasta termer med klar innebörd för den kunnige. Där får man kanske tänka sig att i högre grad förklara genom sammanhanget, direkta förtydliganden, osv.

Rapporter i SCBs serie Levnadsförhållanden (1976, 1978 och 1983) handlar om den passiva ordförståelsen, mätt på så sätt att de intervjuade i ULF bland ett antal alternativ ombetts välja det ord som har en viss betydelse. Ex: En plats som vem som helst får vara på, den är...

- offentlig
- regional
- dominerande
- erforderlig

Tio ord har prövats. Man har studerat variationen mellan olika grupper i antal rätt svar. De yngsta, 16-19 år, och de äldsta, 65-74 år, visar sämre ordförståelse än övriga åldersgrupper. Bl a kan det antas sammanhänga med kortare skolutbildning för de äldre och när det gäller de yngre med att ordförståelse är en färdighet som utvecklas även senare i livet. I 1978 års rapport görs en jämförelse med skolprov. Fem av frågorna ingick i Skolöverstyrelsens standardprov vårterminen 1975 för grundskolans årskurs nio. Jämför man resultaten finner

man att urvalet i ULF (i detta fall omfattande dem med enbart förgymnasial utbildning i de två åldersgrupperna, 16-24 och 25-44 år) har bättre resultat än årskurs nio. Man kan konstatera att vuxenlivets erfarenheter (bortsett från fortsatt utbildning) är av betydelse för ordförståelsen. Kvinnorna har något sämre ordförståelse än män.

Den socioekonomiska indelning som används i ULF (presenterad i kap 2 och 9) visar enligt 1976 års rapport på skillnader mellan de två huvudgrupperna av anställda: arbetare har sämre ordförståelse än tjänstemän. När man delar upp huvudgrupperna efter (för yrket) normal utbildningsnivå finner man ingen större skillnad mellan icke facklärd och facklärd arbetare. När det gäller tjänstemän finner man däremot en klar ökning av ordförståelsen då man går från lägre tjänstemän och uppåt.

Det kan slutligen nämnas att av invandrarna i urvalet (personer som invandrat vid lägst 7 års ålder) är det, enligt 1983 års rapport, 10 procent som uppgivit att de "inte alls" eller "mycket dåligt" klarar av att läsa svenska. Denna andel ökar till 16 procent bland invandrare med utomnordiskt medborgarskap.

10.3 Hjälpmedel för att undvika svåra ord

Svåra ord är ofta ett problem för såväl läsaren som för textförfattaren. För läsaren är svåra ord mycket iögonfallande och kan göra honom osäker eller avogt inställd till texten. Dessutom försvåras texten i onödan av svåra ord som inte behövs. Om det är många ord som intervjupersoner inte förstår kan förstås undersökningresultaten försämrats.

För textförfattare utgör svåra ord ett dubbelt problem. För det första kan det tyckas vara svårt att ersätta svåra ord med lättare ord eller ordvändningar. För det andra kan det vara svårt för en textförfattare att avgöra vilka ord som är svåra ord för den som skall läsa eller lyssna till texten.

Med ordförståelsetest vill man ta reda på vilka ord som är svåra. Dessa test ger dessutom oftast ett mått på hur svåra orden är - vanligtvis uttrycks svårigheten i andel testdeltagare som har förstått ordet i fråga. Ibland vill man även förklara varför vissa ord är svårare än andra. Som redan antytts är det emellertid inte helt enkelt att med ordförståelsetest ge svar på dessa frågor. Ords svårighet varierar ju med de sammanhang i vilka de förekommer. Dessutom kan ord som är svåra för vissa personer vara lätta för andra personer.

De flesta läsbarhetsformler - tas upp i nästa avsnitt - innehåller en faktor som tar hänsyn till svåra ord i texten. Vanligtvis har man då antagit att långa ord är svåra eller att sällsynta ord är svåra. Det innebär emellertid inte att man genom frekvensberäkning kan fastställa enskilda ords svårighet.

Om man vill upprätta en frekvenslista som skall kunna användas för att fastställa ords svårighet måste man ta ställning till hur denna frekvensberäkning skall göras. Skall man räkna olika former av samma ord separat eller skall

man sammanföra olika former av ett ord och räkna dem som samma ord? Eller bör man gå ett steg vidare och räkna delar av sammansatta ord som separata ord. Skall man exempelvis räkna ordet *båt* inte bara i dess böjda former som *båten*, *båtar*, *båtarna*, *båtens* etc utan också då *båt* förekommer i sammansättningar som *båtmotor*, *motorbåt*, *båthamn*, *båtsman*, etc. Detta är förmodligen en helt riktig tanke om man med frekvensräkning vill komma åt ords svårighetsgrad. Men samtidigt ställs man inför mycket svåra gränsdragningsproblem om man anammar ett sådant sätt att räkna ords frekvenser. Hur gör man med böjningar, sammansättningar och avledningar av ord om deras betydelse inte längre är lika uppenbar som i ursprungsordet? Var drar man gränsen mellan projicera-projektion-projektor-projekt-projekttil? Är det rimligt att sammankoppla ordet *visthus* med orden *vistas* och *vistelse(ort)*?

Ett annat problem med frekvensräkning av ord är valet av det material på vilket undersökningen baseras. Såväl omfång som urval har mycket stor betydelse för hur listan går att använda. Det är en anledning till att man inte utan vidare kan använda frekvensräkningar för att undersöka ordförrådet om frekvenslistorna utarbetats för annat ändamål. Det är nämligen helt omöjligt att med säkerhet förutsäga enskilda ords svårighetsgrad utifrån deras frekvens. Som exempel kan nämnas att man i Alléns Tiotusen i topp (1972) finner följande ord inom samma frekvensområde (tionde tusendet): *absid*, *därnere*, *hungrig*, *inkarnation*, *doppa*, *asketisk*, *bädda*. Det är väl ingen som vill påstå att deciterade orden är lika svåra.

Trots allt kan man använda frekvensordlistor vid frågekonstruktion. Payne (1951) ger exempel på hur man kan gå till väga. Han presenterar en lista på (engelska) ord som kan användas vid frågekonstruktion. Han har i utformandet av denna lista strävat efter att samla ord som kan användas vid alla typer av frågor. Orden måste alltså både vara entydiga och allmänt använda.

Payne har i sin lista markerat ord som på ett eller annat sätt kan försorsaka problem vid frågeformulering. Han har markerat ord som erfarenhetsmässigt visat sig vara problematiska. Dessutom har alla mångtydiga ord markerats. Som mångtydiga ord har Payne betraktat ord som har 10 olika betydelser eller mer.

Om man vill göra en svensk motsvarighet till Paynes lista skulle man kunna utgå ifrån Alléns lista på de 10 000 vanligaste orden i svenskan. Listan baseras på en genomgång av artiklar i dagspressen under år 1965. 1 387 artiklar omfattande ca 1 miljon löpande ord ingår. Materialet finns ordnat dels med utgångspunkt från grafiska ord, dvs orden i den form de står i texten, dels utifrån lexikaliska ord (ordboksord), som är ordnade i bokstavsordning för varje tusental.

Man skulle alltså ta ut de 1 000 vanligast förekommande lexikaliska orden i Alléns lista. Denna lista skulle sedan kunna kompletteras på ungefär samma sätt som Payne gjorde, dvs med markering av mångtydiga ord och problemord.

Hur kan en sådan lista utnyttjas vid konstruktion av frågor, introduktionsbrev, broschyrer, anvisningar till frågor m m, för att göra texten mer förståelig och läsbar? Praktiskt kan det gå till så att utkastet till t ex ett introduktionsbrev jämförs med denna frekvensordlista. De ord som används i introduktionsbrevet och som inte finns med på listan eller som på listan markerats som mångtydiga eller problemord studeras mer ingående. Man kontrollerar sedan att dessa ord används så att det klart framgår vad de betyder. Om innebörden av ett ord är oklar, får man fundera på om man inte kan använda ett annat ord, ett ord som man lättare förstår, eller om man kan försöka förklara ordets innebörd i texten. Det viktigaste med att använda en sådan här lista är att man görs uppmärksam på att vissa ord kanske inte är så vanliga som man tror och att alla kanske inte förstår orden utan att de förklaras. Meningen är inte att man skall undvika alla ord som inte finns med på listan utan att man i första hand skall uppmärksammas på att dessa ord kan innebära problem.

Ett annat kriterium kan, med förvånande hög grad av tillförlitlighet, förutsäga ords svårighetsgrad. Man har funnit att långa ord är svåra ord (bl a Platzack, 1973, Cassirer, 1977). Det här är ju inte heller speciellt förvånande och som kommer att framgå av avsnitt 10.4 ingår faktorn ordlängd i många läsbarhetsformler. Det finns också skäl att anta att ordens längd, frekvens och svårighet samvarierar. Samtidigt är denna kunskap svår att utnyttja, eftersom det är omöjligt att för enskilda ord dra slutsatser om deras svårighetsgrad. Däremot skulle man kunna uppskatta en persons ordförråd med hjälp av ett test som mätte förmågan att behärska långa ord; ju fler långa ord en person behärskar desto större ordförråd har han. Ett sådant test har vi här ingen större nytta av eftersom vi vill pröva våra texter och inte de personer som skall ta del av dem. Naturligtvis kan man göra tvärtom och konstruera ett test för text som grundar sig på antagandet om att text med liten andel långa ord förstås även av personer med mer begränsat ordförråd. Därmed har man konstruerat ett slags läsbarhetsformel (se avsnitt 10.4).

En vanlig föreställning är att främmande ord är svåra. Det är naturligtvis omöjligt att avgöra om främmande ord eventuellt är svårare på grund av att de är inlånade och känns osvenska (t ex främmande ljud- och bokstavskombinationer) eller därför att de betecknar begrepp som är okända eller för att de är ord som förekommer sällan eller för att de eventuellt är långa.

Det har gjorts undersökningar som jämfört svenska ord och inlånade ord. Ofta har man inte kunnat påvisa någon skillnad. Däremot finns det mycket som talar för att främmande ord är svårare om man med främmande avser ord som är förståelsemässigt främmande, oavsett om de är inhemska eller inlånade.

10.4 Något om läsbarhetsformler

Termen läsbarhet brukar användas för att beteckna de språkliga egenskaper hos en text som har att göra med hur svår- eller lättläst den är. Termen läslighet hos ett tryckt medium hänför sig till de egenskaper som har att göra med den typografiska utformningen och till de visuella processer som aktiveras. (Se t ex Backman som i en rapport (SIS-Standardiseringskommissionen i Sverige, 1978) behandlat denna distinktion.)

Ända sedan 1800-talets slut har det bedrivits forskning rörande sambandet mellan språk och läsning. Man började då utarbeta s k läsbarhetsformler med vilka man kan mäta olika texters läsbarhet. Klare (1963), som gjort en inventering, nämner över 40 st läsbarhetsformler. Några vanliga faktorer är enligt Klare:

- ovanliga ord enligt frekvensordlista
- antal ord per mening
- antal olika ord
- antal stavelser
- speciella typer av ord (t ex konkreta ord, abstrakta ord som ingår i barns ordförråd före 12-årsåldern o d)
- antal meningar som består av endast en huvudsats
- antal bisatser per mening.

Fast man ofta verkar vara överens om vilka faktorer som kan påverka läsbarheten råder det inte samma enighet då det gäller att utnyttja dessa faktorer för att konstruera läsbarhetsformler. Man kan emellertid se att det är två faktorer som ofta återkommer i formlerna. Den ena är en ordfaktor, ett mått på ords svårighetsgrad. Man menar att ord som förekommer ofta (vanligen korta ord) tenderar att vara lättare att förstå än mindre frekventa ord (vanligen långa ord). Denna ordfaktor finns i de flesta läsbarhetsformler.

Den andra variabeln, som finns i mer än hälften av alla formler, utgörs av meningslängd. Den sägs återspegla syntaktisk komplexitet, och ju längre en mening är desto svårare är den.

Ett exempel på hur läsbarhetsformler tillämpats på surveyfrågor finns hos Nuckols (1949-50). Han granskade 315 frågor från opinionsundersökningar med hjälp av ett mått på vid vilken skolnivå en text är läsbar.

Även för svenska texter har det utarbetats ett par läsbarhetsformler. Den mest kända är förmodligen det läsbarhetsmått som Björnsson (1968) utvecklat efter studier av barn- och vuxenlitteratur. Hans mått kallas för läsbarhetsindex och förkortas lix. Lix bygger på meningslängd och ordlängd.

Det vore självklart bekvämt om man med hjälp av ett enkelt test kunde få en uppfattning om svårighetsgraden hos surveyfrågor och annat material som används i surveysammanhang. Men användningen av lix-test eller liknande på enskilda surveyfrågor får nog ses som en högst osäker metod.

Läsbarhetsformler har utvecklats för löpande text. Ett krav är att texten omfattar minst 10 meningar. Därför är de i de flesta fall inte lämpliga att använda på surveyfrågor, eftersom sådan frågetext normalt är för kort och något helt annat än löpande text. Däremot är det ofta både möjligt och lämpligt att läsbarhetstesta skriftlig text i anslutning till undersökningar, t ex introduktionsbrev och broschyrer.

Det finns ett läsbarhetsprogram för persondatorer, KIX (Scandinavian PC Systems AB), som, förutom lix-värden, ger en hel del användbar information om en given text. För en text lagrad på PC eller diskett som en ren textfil (ASCII-fil) ger programmet bl a ett antal diagram över meningarnas spridningar och tyngdpunkter, information om meningarnas karaktärer, om "murbruk" och "tegelstenar" i texten, om långa ord per mening, om ord- och meningslängder samt sammanfattande omdöme och kommentarer med förslag till hur texten kan göras mer lättläst. Introduktionsbrevet i SCBs Omnibuss (bilaga 5) fick i KIX det sammanfattande betyget 2,5. Manualen för KIX anger att betyget kan variera mellan 0 och 5. Får man 4 eller 5 i omdöme, kan man känna sig mycket nöjd med sin text, men redan ett värde mellan 2 och 3 betraktas som bra. Enligt de sammanfattande kommentarerna innehöll texten till stor del vanliga, enkla ord och var lätt att förstå. Man kunde öka textens läsbarhet genom att byta ut en del långa ord mot korta och genom att öka spridningen av meningarnas karaktär.

(De två styckena ovan, från "Läsbarhetsformler har utvecklats för löpande text...." fick det sammanfattande betyget 2,8, lix-värdet 49. Texten angavs ha stor spridning men dess läsbarhet kunde ökas genom att en del långa ord togs bort, genom att antalet "komplicerade" meningar minskades och genom att ännu fler vanliga, enkla ord användes.)

10.5 Att skriva enkelt och begripligt

Det är uppenbart att de personer som tar del av texter i samband med surveyundersökningar har mycket olika förmåga och intresse av att förstå dessa texter. Detta gäller såväl muntligt som skriftligt framställda texter.

Hur väl vi uppfattar en text beror på en mängd olika faktorer. I första hand beror det på sådana faktorer som kan väcka intresse för texten och skapa motivation att försöka förstå innehållet. Förutom motivationsskapande och intresseväckande egenskaper hos en text finns en del tekniska egenskaper, t ex olika typografiska faktorer och illustrationer. Typografiska faktorer är t ex stilstorlek, stilsort, radlängd, radavstånd, marginaler, tryckets och papperets färg och kornighet.

Dessutom påverkas förståelsen av en text, en mening eller en sats av språkliga egenskaper som ordval, meningslängd och satskonstruktion. Förmågan att tillgodogöra sig innehållet i en text varierar dessutom kraftigt mellan olika

personer. I detta avsnitt skall vi främst ta upp den språkliga sidan, dvs, förståelsen av en text, och försöka att lite mer konkret se vad man kan göra för att få en text enklare och mer begriplig. Synpunkterna har bl a inspirerats av Frick (1972).

Förklara svåra ord

Vissa svåra ord vill man inte undvara trots att man har identifierat dem som svåra. Det kan bero på att de är centrala ord i den allmänna debatten (men kanske ändå missförstås). De kan också vara centrala ord i vår egen framställning eller inom det område vi undersöker. Ibland kanske det krävs flera meningar för att förklara sådana ord. Till god hjälp att förklara dessa ord är ordlistor över svåra ord inom olika områden, t ex beteendevetenskapliga, politiska och ekonomiska ordlistor.

Rensa bort onödiga ord och orddelar

Det är inte bara svåra ord som försvårar för läsaren. Många onödiga och oformliga ord kan göra en text svårläst och långtråkig. Man bör därför ta bort alla ord eller delar av ord som inte ger någon information.

Ord med onödiga förstavelser är exempelvis: Särskilja, upporganisera, utvidga, påbörja, nedminska, försälja, införskaffa, sammanviga, översända, anordna etc. Det går lika bra att skriva skilja, organisera, vidga, börja etc.

Meningslösa fyllnadsord träffar man ofta på. Varför skriva observationsverksamhet, motsättningsförhållanden, utbildningsområdet, folkflertalet, lokalutrymmen, skadeverkningar, förberedelseåtgärder? Dessa ord ger ju inte mer information till läsaren än observationer, motsättningar, utbildning, flertalet, lokaler, skador och förberedelser.

Detta gäller även de tautologiska¹⁾ fyllnadsorden. Dessa är kanske inte meningslösa. Däremot är de överflödiga. Vissa är mycket vanliga och det kan vara lätt att hemfalla åt formuleringar som tex den enskilde individen, grundförutsättningar och tidsperioder. Lite mer tydlig "tårta på tårta" är ord som arbetsanställning, borteliminera, illustrationsexempel och idétänkande. (Jämför dock den tidigare diskussionen av korta och långa frågor i kap 4 och 7.)

1) Tautologi (eller tautologi) = onödig upprepning, dubbelsägning, tårta på tårta, t ex omogna äppelkart, eller runda cirklar.

Undvik att tänja ut småord

Främst i skrift brukar prepositioner¹⁾, konjunktioner²⁾ och andra småord tänjas ut:

- Kostnader för resor, blir ofta: Kostnader i fråga om resor
- För att skapa något nytt, blir gärna: I syfte att skapa något nytt
- Om Du inte har skickat in blanketten, blir: I händelse Du ej insänt blanketten
- För projektets kostnader, blir: Ur projektekonomisk synpunkt
- Då Du gör intervjun, blir: Under den tid intervjun genomförs.

Dessa onödigt förlängda småord gör inte bara texten otymplig, ibland blir den dessutom oklar. Ta t ex följande sats:

- Mycket görs i fråga om intervjuarna.

Menar man då att mycket görs med intervjuarna eller för intervjuarna eller menar man något annat?

Om man ersätter ett långt uttryck med ett kortare bör man vara noga med att innebörden i uttrycket inte förändras, för uttryck som vid ett första påseende kan verka betyda detsamma kan ha helt olika innebörd. Det kan då leda till missförstånd.

- Projektet utfördes i enlighet med Karlssons uttalande.

Denna mening har inte samma betydelse som:

- Projektet genomfördes, enligt Karlssons uttalande.

(Observera att "enligt" kan vara synonymt med "i enlighet med". Kommatecknet mellan "genomfördes" och "enligt" i exemplet ovan gör dock att uttrycken får olika betydelse.)

1) Preposition = försättsord, oböjt ord som förenar ord eller satsdel med övriga satser, t ex på, i, ur, till, mellan, efter, över, under etc.

2) Konjunktion = bindeord, ord som binder samman satser eller satsdelar, t ex och, eller, men.

Låt Dig inte drabbas av substantivsjukan

I skrift ersätts ofta enkla ordvändningar och uttryck med mer komplicerade. Ofta beror det på den s k substantivsjukan. Försök därför att rensa bort alla onödigt komplicerade uttryck och onödiga substantiv. Här är några exempel:

- Blanketterna har varit föremål för granskning. (Bättre: Blanketterna har granskats.)
- I programmet har en utvidgning skett. (Bättre: Programmet har utvidgats.)
- På intervjuarsidan har vi mött stor förståelse. (Bättre: Vi har mött stor förståelse från intervjuarna.)
- Detta sker inom ramen för vår verksamhet. (Bättre: Detta sker i vår verksamhet. Men observera: Detta faller inte inom ramen för vår verksamhet.)
- Bestämmelsen är av allmängiltig natur. (Bättre: Bestämmelsen är allmängiltig.)
- Från verkets sida har vi förhoppningar på ett ökat mått av trygghet för de anställda. (Bättre: Vi hoppas att tryggheten för de anställda skall öka.)
- Innebär Ditt arbete mycket upprepade och ensidiga arbetsrörelser? (Bättre: Utför Du många upprepade och ensidiga rörelser i Ditt arbete?)
- Hur lång tid tar det att resa med kollektiva färdmedel? (Bättre: Hur lång tid tar det att åka kollektivt?)
- Föreligger det en brist på lämpliga arbetstillfällen på Din bostadsort? (Bättre: Finns det inga lämpliga arbeten där Du bor?)

Var försiktig med långa ord

Långa ord är ofta svåra ord. Speciellt nykonstruerade långa ord kan vara svåra på grund av att läsaren är ovan vid dem. Vanliga sammansatta ord kan däremot vara lätta att uppfatta, just på grund av att de är vanliga. Byrålåda är förmodligen lättare att uppfatta än låda till byrå.

- De böcker som använts i skolboksundersökningen betraktas som årskursrepresentativa.

Denna mening är ett exempel på hur man kan konstruera sammansatta ord. De texter vi producerar brukar vimla av sådana helt onödigt långa ord. Här är några exempel på vad man kan träffa på:

- specificeringsproblemet
- handlingsalternativet
- samkörningsmöjligheter
- motivationsskapande
- resursfördelningsmodeller
- sekretessföreskrifter
- hyresbetalningsförmåga
- intervjuarutbildningsmaterial
- fritidsaktiviteter
- arbetsplatsförhållanden

Om man vid en kritisk läsning finner onödiga, sammansatta ord i texten bör man söka "klyva" dessa ord. Exempelvis blir arbetsplatsförhållanden förhållanden på arbetsplatsen. Samkörningsmöjligheter blir möjligheter till samkörningar osv.

Använd inte förkortningar

Ha som grundregel att inte använda förkortningar. Om man anser att det är nödvändigt med en förkortning måste man förklara den. Förklara också vanliga förkortningar som LO, TCO, BNP (Landsorganisationen, Tjänstemännens centralorganisation, bruttonationalprodukt) även om de är vanliga i textmassmedierna. Det räcker inte alltid med att man talar om vad bokstäverna i en förkortning står för. Hur många blir exempelvis klokare av att veta att BNP står för bruttonationalprodukt?

Tänk också på att många av de förkortningar man själv använder kan tyckas självklara, på grund av att man själv och ens omgivning flitigt använder dem. Även om alla i ens egen umgängeskrets känner till de förkortningar man vill använda kan de vara svåra att tolka för personer från andra grupper i samhället. Detta gäller även förkortningar som osv, p g a, dvs, ex, kl, ög, mao, sek, tr, m m, etc.

Blanda långa och korta meningar ¹⁾

Långa meningar är ofta typiska för skriftspråk av lite mer formell karaktär. Långa meningar är sällan svårlästa bara för att de är långa. Det beror snarare på att man i dem ofta använder mer komplicerade konstruktioner. Platzack (a a) har hävdade att det vanliga påståendet att en text blir mer lättläst ju kortare dess meningar är bara gäller ned till en viss nivå: Blir meningarna alltför korta verkar texten svårare igen.

1) I det här avsnittet om långa meningar utgår vi från Wahlén, Skriv läsbart! (1977).

Däremot kan man lätt tappa tråden i en mening om det finns långa bisatser, bestämmningar eller andra inskott mellan subjekt, predikat och objekt.

Ett sätt att motverka komplicerade konstruktioner är att dela upp dessa meningar i kortare. Men det är inte alltid lättare att läsa en text med enbart mycket korta meningar; texten blir sönderhackad och tröttsam att läsa. Därför är det ofta bättre att blanda långa och korta meningar.

Om man har en mening med ett långt inskott som försvårar läsningen kan man göra två saker: Antingen delar man upp meningen i flera korta meningar eller så flyttar man inskottet så att meningen blir mer lättfattlig.

Några exempel:

- Beträffande den mest centrala frågan, nämligen den som avsåg orsaken till vägran, hade 193 personer svarat.

Meningen delas upp i två:

- Den mest centrala frågan var den om orsaken till vägran. På den hade 193 personer svarat.

Man kan behålla en mening men se till att den inskjutna bestämmningen inte avbryter huvudtanken:

- 193 personer hade besvarat den mest centrala frågan, nämligen den om orsaken till vägran.

Om man inte vill dela upp en lång mening kan man stryka något i den, byta ut substantiv mot verb eller byta ut svåra ord mot enkla. Ibland räcker det med att ändra ordföljden i en mening för att den skall bli mer lättläst. Wahlén (1977) anser att det är en god regel att placera "tunga" led i en mening efter "lätta" led. Ta exempelvis följande mening:

- Att utröna orsakerna till bortfallet är komplicerat.

Meningen blir lättare om det "tunga" ledet (att utröna orsaker till bortfallet) placeras efter det "lätta" (är komplicerat):

- Det är komplicerat att utröna orsakerna till bortfallet.

I textanalys brukar man säga att meningar kan vara "högertunga" eller "vänstertunga". Man utgår då från handlings verbet och tänker sig att meningen balanserar på det. (I exemplen ovan är handlings verbet ordet "är".) Om det nu är fler ord i ledet till vänster om handlings verbet har det "vänstertyngd". Om ledet till höger innehåller fler ord än ledet till vänster säger man att meningen är "högertung". "Högertunga" meningar är i allmänhet lättare att uppfatta. Det beror bl a på att de är vanligare än "vänstertunga", och att de ställer mindre krav

på korttidsminnet än "vänstertunga" meningar. Det sista exemplet ovan är således "högertungt" (ett ord till vänster om och fem ord till höger om verbet "är").

Använd personliga pronomen och andra "småord"

Man bör inte heller vara rädd för personliga pronomen (t ex jag, han, vi, du). Man undviker då en tung passiv form och ökar klarheten. Man skall inte heller vara rädd för andra småord som ju, det, så etc. De gör bara texten mer lättläst:

– Speciell hänsyn måste tas då personer av mycket hög ålder intervjuas.

Det blir mer lättläst om man skriver:

– Man måste ta speciell hänsyn då man intervjuar mycket gamla personer.

Skriv nästan som du talar

I de flesta fall kan man försöka skriva som när man talar, naturligt men vårdat. Detta gäller givetvis med en viss modifikation. Naturligtvis bör man undvika alltför många upprepningar och alltför mycket av den överflödiga information som vanligen förekommer även i vårdat talspråk. Speciellt då en text skall läsas upp för intervjupersonerna kan man däremot närma sig talspråk genom att arbeta med upprepningar och överflödig information. Men även i en sådan text bör språket vara mer syntaktiskt¹ välorganiserat än vad talspråk vanligen är.

Skall texten läsas eller höras?

Som redan antytts bör man ta hänsyn till om intervjupersonerna själva skall läsa en text eller om en intervjuare skall läsa upp texten för dem. En mycket stor del av de texter som skrivs för surveyundersökningar skall ju läsas upp högt för intervjupersonerna i t ex besöksintervjuer eller telefonintervjuer. Sådana texter ställer oftast större krav på författaren än texter som enbart skall läsas av intervjupersonerna (t ex introduktionsbrev eller frågor i postenkäter). Den upplästa texten skall inte enbart vara informativ; den skall dessutom formuleras så att det låter bra då den läses högt. Våra egna studier (t ex Friberg, 1986) har visat att intervjuarna många gånger "räddar" en text genom att formulera om den så att den mer liknar talspråk, t ex genom att göra om en lång fråga till flera korta.

Läs högt för dig själv - och för andra

Ett mycket enkelt men effektivt sätt att göra en första kontroll av en text som man har författat är att läsa den högt för sig själv. Detta gäller oavsett om texten skall läsas upp av intervjuare eller läsas av intervjupersonerna själva.

1) Syntax = regler för hur ord kombineras till meningar.

Skall texten läsas upp i en intervjusituation bör den givetvis först provläsas för personer som är ungefär lika förberedda på texten som intervjupersonerna är. Det är ingen större mening med att bara läsa upp texten för personer som har specialkunskaper inom det område som texten behandlar. Vill man exempelvis göra intervjuer om arbetsmiljön på en arbetsplats är det inte någon större mening med att enbart läsa upp intervjufrågorna för de skyddsingenjörer eller ergonomer som har varit med och planerat undersökningen.

Tänk på att det som kan verka lätt och begripligt för dig som textförfattare kan vara helt obegripligt för andra. De ord som förekommer i en text skall passa för såväl textförfattaren som läsarna/lyssnarna.

Låt andra läsa din text

Skall texten läsas av intervjupersonerna bör du låta några andra personer läsa igenom texten. Helst bör den läsas av personer som tillhör den tilltänkta läsekretsen.

Mät eventuell läsbarheten

Innan man låter andra personer läsa eller lyssna till den text man har skrivit kan man eventuellt mäta textens läsbarhet med Björnssons läsbarhetsindex (lix) eller med PC-programmet KIX. Se även avsnitt 10.4.

Till nöds kan man även använda frekvensordlistor för att pröva texten i frågor, introduktionsbrev, broschyrer, anvisningar till frågor etc. Se avsnitt 10.3.

Det kan vara på sin plats att påminna om att man bör vara försiktig då man använder sig av läsbarhetsformler eller frekvensordlistor: Resultaten av sådana test kan enbart fungera som varningssignaler.

Bra läsbarhetsvärden är således ingen garanti för att man har skrivit en lättläst text. Men dåliga läsbarhetsvärden bör alltid leda till en mycket kritisk granskning av texten i fråga.

Om man får dåliga värden skall man under inga omständigheter ändra i texten enbart för att få ett bättre värde (genom att t ex förkorta meningar och byta ut långa ord mot korta). Om man anser att texten bör förbättras skall den skrivas om helt och hållet, utan att man sneglar på utfallet av en ny testning.

Det är alltid författarens fel

Om läsaren har svårt att förstå en text bör man alltid utgå från att det är författarens fel. En text bör alltid ge största möjliga information med minsta möjliga ansträngning. Om en text är svårgenomtränglig och långtråkig kan det hända att läsaren helt enkelt inte vill förstå den. Detta gör att man måste sträva efter att skriva enkelt, begripligt och intresseväckande.

Några minnesregler

Här är några minnesregler som kan vara till hjälp då man författar en text:

- Ta bort svåra ord och ovanliga ord.
- Förklara de svåra ord som du måste behålla.
- Använd inte onödigt långa ord.
- Stryk onödiga ord och stycken.
- Undvik förkortningar.
- Använd personliga pronomen och andra "småord".
- Undvik långa inskjutna bisatser och bestämmningar.
- Placera "tunga" led efter "lätta" led (använd "högertunga" meningar).
- Blanda långa och korta meningar.
- Läs texten högt för dig själv.
- Mät eventuellt läsbarheten med lix.
- Låt några andra personer läsa eller höra din text.
- Skriv nästan som du talar, men kort, enkelt och klart.
- Tänk på läsaren-lyssnaren.

Kap 11 Utformning

11.1 Blanketten - ett viktigt instrument

Blankt nej

Blankettens språkliga ursprung finner man alltså i tyskans *blank*, ett urgammalt germanskt ord. Det vandrade vidare och blev i franska *blanc*, engelska *blank* och svenska *blank*, allt i betydelsen vit, tom, ren.

Åter ett ögonblick till Gustav Vasa och hans tid: några år efter hans död skriver en historiker på tal om kungens berömda brev, "att de en stoor del ej först annat varit hade, än såsom en hop *blanquetter*, under skrefne med konungens blotta namn".

Nu börjar vi känna igen ordet. Fast betydelsen är den gamla.

Och nu vill läsaren ha reda på, när blankett blev en blankett i Sverige. A F Dalins ordbok 1850 ger en av de äldsta definitionerna. Den lyder så här: "Papper på hvilket de allmänt brukliga ordalagen till vissa afhandlingar (tex hyreskontrakt) äro tryckta eller skrifna, med lemnadt blankt rum för de enskilda bestämningarna." Men vi vet att den vanligaste beskrivningen av "blankett" ännu i slutet av 1800-talet var: "Litet rent, blankt pappersblad att begagna till bjudningskort och dylikt".

(Ur en artikel av Sven-Börje Spross i Postgirots personaltidning 17/77.)

Blanketten är ett betydelsefullt verktyg för kommunikation - främst uppgiftsinsamling.

Den skall garantera att vi får in de uppgifter vi vill ha och behöver - på ett rationellt sätt. Den är ett verktyg för registrering, sortering och lagring av information. Utan att vara föremål för så mycket prisande (men desto mer klagande) gör den säkert lika stor nytta som datamaskinen.

Blanketten är ofta en del av ett system och kommer normalt i kontakt med olika personer: uppgiftslämnare, granskare, dataregistrerare och dataanvändare. Detta ställer givetvis stora krav på utformningen. Den skall vara

- intresseväckande
- lätt att förstå och fylla i
- rationell att hantera.

Blanketten bör därför vara systematisk och överskådlig, funktionell och tilltalande.

Rätt utformad minskar den databearbetningskostnaderna och ger en bättre kvalitet på insamlade data.

För att vara säkra på att de olika kraven blir tillgodosedda, bör blanketten diskuteras med en professionell blankettanalytiker, med kunskaper om gällande standarder, typografi, trycktekniker, dataregistrering, språkutformning och framför allt erfarenhet av blanketten som verktyg i olika sammanhang.

Särskilt viktig är utformningen av blanketten när uppgiftslämnaren själv ska fylla i den. En intervjublankett kan som regel ha ett enklare utförande.

11.2 Kompakt eller luftig blankett?

Exempel på kompakt blankett

[illegible]

Att spara papper får inte vara ett självändamål. Papperskostnaden väger lätt jämfört med kostnaderna för ifyllande och bearbetning.

En kompakt blankett bör endast väljas då det underlättar överskådligheten för ifyllaren och då den totala omfattningen är begränsad.

Som regel är det bättre att göra blanketten luftig så att den ger intryck av att "det här går ju snabbt att svara på" i stället för "hu vad mastigt, det fyller jag i senare" och glöms bort. En luftig blankett med stora typer underlättar för synskadade.

Exempel på luftig blankett

14 Har Du någonsin rökt?	(110)	☐ 1 Ja	
		☐ 2 Nej → Gå till fråga 21	
15 Har Du någonsin rökt dagligen under minst 6 månader?	(111)	☐ 1 Ja	
		☐ 2 Nej	
16 Röker Du nu förtiden dagligen, då och då eller inte alls?	(112)	☐ 1 Dagligen	
		☐ 2 Då och då → Gå till fråga 19	
		☐ 3 Inte alls → Gå till fråga 21	
17 Vilka typer av rökverk använder Du?	(113)	☐ 1 Bara cigaretter	
		☐ 2 Både cigaretter och andra rökverk	
		☐ 3 Endast andra rökverk än cigaretter → Gå till fråga 20	

En kolumnindelning (synlig eller osynlig) ger harmoniska och överskådliga blanketter.

11.3 Undvik tablåer

Erfarenheten säger att många har svårt för att fylla i tablåer fullständigt. Nedan ges exempel på en tablå med tre dimensioner. Åtskilliga har även svårt att klara två dimensioner.

Exempel på tablå med flera "dimensioner"

11	Ange vilket eller vilka partier som har fört en bra respektive dålig politik när det gäller	Parti(er) som har en bra politik					Parti(er) som har en dålig politik					Vet ej
		M (33)	Fp (34)	C (35)	S (36)	Vpk (37)	M (38)	Fp (39)	C (40)	S (41)	Vpk (42)	
	— sysselsättningsfrågor	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
	— frågor som rör jämställdhet mellan män och kvinnor	(44)	(45)	(46)	(47)	(48)	(49)	(50)	(51)	(52)	(53)	(54)
	— frågor som rör löntagarfonder ...	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
	— energi- och kärnkraftsfrågor ...	(55)	(56)	(57)	(58)	(59)	(60)	(61)	(62)	(63)	(64)	(65)
	— skol- och utbildningsfrågor	(66)	(67)	(68)	(69)	(70)	(71)	(72)	(73)	(74)	(75)	(76)
	— försvarsfrågor	☐	☐	☐	(80-1) (6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
	— skattefrågor	(77)	(78)	(79)	(8)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
	— U-hjälpsfrågor	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(23)	(24)
	— frågor som rör barnomsorg	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)
	— frågor som rör statens inflytande över näringslivet ...	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	(42)	(43)	(44)	(45)	(46)
	— utrikespolitiska frågor	(47)	(48)	(49)	(50)	(51)	(52)	(53)	(54)	(55)	(56)	(57)
		(58)	(59)	(60)	(61)	(62)	(63)	(64)	(65)	(66)	(67)	(68)
		(69)	(70)	(71)	(72)	(73)	(74)	(75)	(76)	(77)	(78)	(79)

Det är vanligen bäst att dela upp tablåer i flera delfrågor, även om det kostar mer papper. Det ser enklare ut för ifyllaren och det minskar risken för att något blir överhoppat.

Om däremot tablåen ger en systematisk uppställning som underlättar besvarandet, väljer vi förstås denna form.

Det gör vi även när en uppdelning på delfrågor skulle ge ett "tjätigt" intryck.

Exempel på lättöverskådlig tablå

1 Har Du själv under den senaste tiden känt Dig orolig för något av följande?		Ja, ofta (17)	Ja, då och då	Nej, aldrig	Vet inte
1.1 Orolig för Sveriges energiförsörjning.	☐ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4	
1.2 Orolig för miljöförstöringen i världen.	(18) ☐ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4	
1.3 Orolig för miljöförstöringen kring orten där Du bor.	(19) ☐ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4	
1.4 Orolig för att Du ska bli arbetslös.	(20) ☐ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4	
1.5 Orolig för Din/familjens ekonomi under det kommande året.	(21) ☐ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4	

11.4 Anvisningarnas roll och placering

Det är inte alltid frågorna går att besvara utan förtydliganden. Därför behövs ofta någon form av anvisningar.

De anvisningar som uppgiftslämnaren måste beakta vid ifyllandet bör placeras i själva frågan eller i direkt anslutning till den. Det är emellertid viktigt att bara det absolut nödvändigaste tas med. Exempel på placering av anvisning i anknytning till fråga visas i exemplet på sid 227. Om anvisningen finns på annan plats är risken stor att uppgiftslämnaren försöker besvara frågan utan att läsa anvisningen först.

Att det är viktigt att anvisningar inte innehåller alltför mycket information i samma mening, framgår av följande exempel:

Obs! För frågorna 2–7 gäller att om Du är ensamstående, men bor ihop med föräldrar eller vuxna barn skall svaren gälla hela hushållet.

Många personer uppfattade instruktionen så, att frågorna 2-7 enbart gällde om man var ensamstående.

Information som kan vara till hjälp, men inte behöver läsas före besvarandet lämnas lämpligast på ett separat papper, som ger möjlighet att hålla anvisningen framme utan att man måste vända på blanketten för att nå den. Dessutom ger det blanketten ett bättre helhetsintryck. Även här är det viktigt att mängden av anvisningar begränsas.

Ett bra och lättfattligt sätt att ge anvisningar på är att ge exempel. Men tänk på att exemplen bör vara ...

- enkla (inga komplicerade undantag)
- vanliga (gälla för flertalet hellre än för några få)
- varierade (de skall inte styra uppgiftslämnaren till ett visst tänkande).

11.5 Motivering av frågor

Information om undersökningens syfte är viktig. Den utgör den referensram utifrån vilken uppgiftslämnaren svarar på frågorna. Varje fråga tolkas och bearbetas utifrån den bild man fått av undersökningens syfte.

I enkäter är det bra om varje sammanhängande frågeavsnitt inleds med en kort motivering till varför frågorna ställs (se exempel nedan).

Även rubriker kan hjälpa till med detta (se exempel nedan).

Ibland används bilder eller teckningar för att höja motivationen. Bilder som hjälper till att förklara kan gärna användas. Rena dekorationer bör däremot undvikas, så att blanketten inte ser ut som en reklamsak.

Exempel på rubrik, motivering till frågorna samt förklarande bild

Frågor om blyfri bensen

Följande frågor gäller naturvårdsverkets broschyr om blyfri bensen som delats ut till samtliga hushåll under januari och februari 1986

Frågeställare är naturvårdsverket.

(33)

11 Har Du eller någon i hushållet tittat igenom broschyren om blyfri bensen?

☐ 1 Ja

☐ 2 Nej

☐ 3 Har inte fått broschyren

11.6 Hoppinstruktioner

Krängliga hoppinstruktioner bör undvikas i postenkäter. Det gäller särskilt hopp till frågor längre fram i blanketten och där man sedan skall gå tillbaka till ursprungsfrågan. I nedanstående exempel visas enkel hoppanvisning som kan vara lämplig även i enkäter.

Exempel på anvisningar i anslutning till frågorna samt enkel hoppanvisning

17 Har Du läst någon bok den senaste månaden?	(105)	☐ 1	Nej	→ Gå till fråga 19
● Räkna inte med kurs- eller studiematerial.		☐ 2	Ja, en bok	
		☐ 3	Ja, två eller flera böcker	
18 Vilken slags bok/vilka slags böcker läste Du?	(106)	☐ 1	Arbetarskildring i romanform	
● Om flera böcker, kryssa för alla lämpliga alternativ, men endast ett alternativ för varje bok.	(107)	☐ 1	Deckare och agentroman	
	(108)	☐ 1	Kärleksroman	

11.7 Exempel på utformning

Nedan visas exempel på hur SCB har löst utformningen av en enkätfråga. Observera att bilden är något förminskad.

Frågenummer	Frågetext	Stansposition	Stansvärde	Svarsalternativ
			(30)	
8	Om Du tänker på den resa (eller den sista resan) som blev inställd eller framflyttad, vad var avsikten med den resan?			☐ 1 Att komma till eller från arbetet ☐ 2 Att resa i arbetet ☐ 3 Annan avsikt ☐ 4 Minns inte
			(31)	
9	Vilken var den huvudsakliga orsaken till att resan blev inställd eller framflyttad? • Kryssa för endast ett alternativ.			☐ 1 Vägen var stängd på grund av snöväder ☐ 2 Väderförhållanden. Dålig sikt, vind. ☐ 3 Halka ☐ 4 Dålig snöröjning ☐ 5 Minns inte → Gå till fråga 11
	Anvisning	Kryssruta		Hoppinstruktion

Frågetext och svarsalternativtexten bör ha samma teckenstorlek, men frågetexten kan skrivas med fet stil. Vet inte-alternativet sätts sist för att inte "ligga för nära till hands".

Ett alternativ till kryssrutor - inte lika snyggt, men enklare att framställa - är att be uppgiftslämnaren ringa in lämplig siffra, t ex:

1	Ja, många gånger
2	Ja, någon gång
3	Nej, aldrig
4	Vet inte

Upplys i en anvisning om uppgiftslämnaren får sätta mer än *ett* kryss (en ring).

11.8 Övrigt att tänka på vid blankettutformningen

- Använd gärna särskilda konstruktionsblad med ljusblå linjer som försvinner vid tryck och kopiering.
- Är uppgifternas ordningsföljd i blanketten lämplig för alla bearbetningar (granskning, stansning, arkivering etc)?
- Är identifieringsuppgifterna korrekta och tillräckliga? Placera dem gärna i övre vänstra hörnet på flersidiga blanketter. Man kan då lätt bläddra med ryggarna när blanketterna står i boxar.
- Använd standardformat (A4, A5 osv).
- Använd minst 70 grams papper och tänk på att högglättat papper ger dåligt fäste för ifyllandet och kan ge störande ljusreflexer.
- Ta inte så mörk pappersfärg att den försvårar läsning och slår igenom vid kopiering. Man bör helst undvika färgat papper. Dels är det betydligt dyrare än vitt och dels är tillverkningen miljöskadlig.
- Tryckfärgen bör helst inte vara blå eller grå eftersom de flesta använder blå kulspeppenna eller blyertspenna.
- Blanketten är ett ansikte utåt. Eventuell logotype bör därför vara med. Det underlättar för läsaren och även för utskrivaren att uppgifter som ofta återkommer alltid placeras på samma plats på dokumentet. Det gäller dokumentnamn, datum, adresser etc. Då minskar även risken för feltolkningar. Ledtexter kan vara överställda eller underställda (se nedan).
- Om blanketten görs för streckodsläsning är det viktigt att ha med instruktion och exempel för hur man markerar sina svar och vilken färg på pennan som går att använda, för att inte svaren ska försvinna vid läsningen.

Exempel på överställd ledtext

Handläggare	Dokumentnamn
Projekt	Datum

Fördelarna med överställd ledtext är:

- bättre planering av skrivlägena för standardtabulering
- bättre kontrastverkan mellan ledtext och ifyllnadstext
- ledtexten skymms ej i skrivmaskinen.

Exempel på underställd ledtext (bör undvikas)

(Observera att ledtexten här skall stå inom parentes.)

.....
(Namn)

.....
(Adress)

11.9 Intervjublanketter

Vid konstruktion av blanketter för telefon- och besöksintervjuer är det viktigt att man så långt som möjligt följer regler och standarder. Då underlättas utbildningen av intervjuarna och de får lättare att känna igen sig. Det påverkar den slutliga datakvaliteten.

Intervjuarna kan inte alltid välja sin arbetsmiljö själva vid besök. De måste ibland sitta med blanketten i knät och ibland i dålig belysning. Därför är det även här viktigt att blanketten görs luftig och tydlig. Det skall inte vara någon risk att intervjuaren halkar till fel rad. Tablåer bör undvikas och nödvändiga anvisningar bör finnas nära tillhands (gärna på vänstersidan i nivå med respektive fråga).

Frågorna måste vara formulerade som frågor och låta naturliga vid uppläsning. Vid enkäter är det däremot inte alltid nödvändigt att arbeta med *frågor* och svar (se exempel på sid 224).

Vid besöksintervjuer används ofta svars kort som presenterar svarsalternativen. Det är klart att uppgiftslämnarbördan den vägen kan väsentligt minskas. Samtidigt får man vara medveten om att det kan finnas risk för att uppmärksamheten splittras - mellan att lyssna på intervjuaren och att läsa kortet. I omfattande besöksintervjuer växer svars korten lätt i antal. De kan då behöva vara sammanfogade till en blädderbok.

11.10 Information till uppgiftslämnarna

För att öka viljan att delta i undersökningar är det angeläget att ge uppgiftslämnarna lättförståeliga och konkreta motiv för datainsamlingen.

I telefon- och besöksintervjuundersökningar har SCB som praxis att sända ut ett informationsbrev någon vecka före kontakten. Vid postenkäter lämnas informationen vanligen på blankettens framsida (se bilaga 4 och 5).

I större undersökningar används ofta en informationsfolder förutom informationsbrevet (se exempel i bilaga 6).

Informationen innehåller normalt följande punkter:

- Motiv för undersökningen.
- Presentation av frågeställaren.
- Nyttan för uppgiftslämnaren.
- Att det inte är den enskildes svar som är intressanta.
- Hur uppgiftslämnaren blivit utvald.
- Hänvisning till sekretesslagen och datainspektionens tillstånd eller till att blanketterna avidentifieras.
- Kontaktpersoner för vidare information.

Vid postenkäter brukar andelen svarande efter en vecka ligga på ungefär 25 procent. För att stimulera svarsbenägenheten brukar SCB sända ut ett kombinerat tack- och påminnelsekort (se bilaga 7) till hela urvalet en vecka efter enkätutsändningen. Efter ytterligare en till två veckor (då ca 40 procent har svarat) sänds ett påminnelsebrev (se bilaga 8) med ny blankett till dem som ännu inte svarat. Om det kvarvarande svarsbortfallet inte följs upp med telefonintervjuer sänds ofta ytterligare ett påminnelsebrev efter någon vecka.

11.11 Test-mani

På 60- och 70-talet fanns det hyggliga penningresurser och då var det populärt att testa olika varianter på utformning av blanketter och informationsmaterial. Handskriven namnteckning på brevet, olika pappers- och kuvertfärger, med och utan gubbar, blommor och blader etc. Testen gav sällan några mätbara skillnader. Visserligen skall man inte motarbeta utveckling, men ohämmat testande bör hållas tillbaka. De i detta kapitel lämnade råden bygger på mer än trettiofem års samlad erfarenhet i ett allt kärvare uppgiftslämnarklimat.

11.12 Uppgiftslämnarsynpunkter

Att sist i en postenkät ställa en fråga om hur det var att fylla i blanketten kan ses som en artighetsgest gentemot uppgiftslämnaren. Men den kan också ge värdefull information för kommande undersökningar och för bedömningen av datakvaliteten. Se exempel i bilaga 9.

11.13 Nya produktionsmetoder

Med datorstyrd laserskrivare som numera även finns för persondatorer kan helt individuella blanketter snabbt produceras - med namn och adress m m redan ifyllt. Önskas en snyggare blankett än vad laserskrivaren kan åstadkomma, kan individuppgifterna förprintas på vitt datapapper och blanketttexten därefter tryckas ovanpå. Det blir billigare än förtryckta kedjebanketter och ser snyggare ut än påklitrade etiketter, som var vanligast förr.

11.14 Datorstödda intervjuer (DATI)

Det finns numera ett flertal system för datorstödda telefonintervjuer i drift. Blankettutformningen får förstås i ett sådant system en speciell innebörd. Frågorna visas ju då på en bildskärm och svaren lagras i datorn, via ljuspenna eller tangentbord. På senare år har, som en följd av utvecklingen ifråga om bärbara persondatorer, system för datorstöd vid besöksintervjuer börjat utvecklas. Man har t o m prövat att placera ut persondatorer hos uppgiftslämnare. För en översikt av olika sätt att utnyttja persondatorer vid datainsamlingen, se t ex Saris (1989), och beträffande fråge- och "blankett"-konstruktion vid datorstödda intervjuer, t ex House och Nicholls (1988).

Några drag i ett DATI-system är:

- Datorstöd kan utnyttjas redan i fråge- och blankettutformningen. Till de krav och önskemål som framförts ifråga om ett SCB-system för datorstödda intervjuer har hört bl a att det till systemet också skall kunna fogas ett automatiskt frågearkiv, där alla inskrivna frågor lagras. Vid frågekonstruktion kan man då genom att knappa in tex "inkomst" få fram alla frågor som innehåller ordet ifråga.
- Man kan ge intervjun en starkare styrning. Datorn visar automatiskt den rätta vägen genom intervjun, med hänsyn tagen till de tidigare givna svaren. Intervjuaren kan inte hoppa till fel fråga.
- Intervjun kan göras mer personlig genom att individanknutna frågeformuleringar kan läggas in.
- Möjligheter finns att i viss omfattning ha slumpmässig ("randomiserad") frågeordning, så att man kan studera effekten av olika ordning eller göra ett systematiskt fel till ett slumpmässigt. Detta gäller även ordningen mellan svarssalternativ. (Se avsnitten 4.16 - 4.20 beträffande möjliga effekter av frågeordning och avsnitt 5.2.9 beträffande positionseffekter vid presentationen av svarsalternativ.)
- Vissa kontroller av erhållna svar kan göras redan vid dataregistreringen. Därigenom kan behovet av senare återkontakter med uppgiftslämnare minskas, liksom efterbehandlingen av data.

Datorstöd kan göra datainsamling och hantering av data enklare, billigare, snabbare och säkrare. Metodstudier, där jämförelser har gjorts mellan datorstödda telefonintervjuer och konventionella telefonintervjuer, tycks dock främst ha visat på kvalitetsvinster vid datorstöd (se t ex Catlin och Ingram, 1988).

Kap 12 Utprovning av frågor

12.1 Inledning

I planeringen av en survey ingår ju normalt olika former av förstudier för att fånga upp de huvudsakliga aspekterna på det fenomen man skall studera. Förstudier kan vara av fallstudiekaraktär, med djupintervjuer eller i varje fall mindre strukturerade intervjuer med ett mindre urval, ev handplockat just med tanke på att få speciella aspekter representerade. De kan gälla diskussioner med grupper, slumpmässigt sammanplockade, eller sammansatta av speciellt intresserade, intressanta eller kunniga personer. Allt för att få grepp om aspekter att ta upp i den kommande surveyundersökningen - men också för att testa tänkbara grepp och för att få uppslag till möjliga frågor. Här överlappar förstudier med förfaranden för frågeutprovning. Men temat här kommer ändå att vara att betona skillnaderna. En sådan gäller målmedvetenheten. Effektiv utprovning av surveyfrågor handlar om att veta vad det är man går ut för att prova. Utprovningen kan ske vid skrivbordet, i den närmast liggande miljön ("korridor-test" och liknande), i laboratoriet och ute i fält under realistiska förhållanden. Man kan grovt kanske säga, att ju mer man avlägsnar sig från skrivbordet, desto mer kostar det. Man kan då, med Payne (1951) hävda att utprovning i fältet "kan åstadkomma mycket mer om frågorna redan lever upp till vissa skrivbordskrav (laboratory requirements) och om vissa möjliga problem blir provets specifika ändamål" (s 14).

För att vara effektiv måste utprovningen av frågor ge stor sannolikhet för att brister som direkt påverkar resultaten blir upptäckta. Helst skall provet också ge tips om hur bristerna kan rättas till. Det finns en hel del skrivet om utprovning (för en aktuell översikt, se deMaio, 1983), men det finns få studier som visar hur mycket av en given mängd brister som upptäcks vid olika utprovning-förfaranden. Ett av de få försöken finns redovisade i Hunt m fl (1982). Studien var dock alltför begränsad för att medge några allmänna slutsatser och är kanske främst värd att uppmärksamma för att man använde frågor med kända brister. Det finns naturligtvis mängder av icke-systematiska iakttagelser, liksom analyser av förutsättningarna för skilda förfaranden.

Det är två teser vi vill hävda. Konventionell utprovning, med i stort sett enbart provintervjuer och utvärdering av dem, är inte tillräckligt effektiv. Det är vidare önskvärt att man närmar sig problemen från två håll, både så att man försöker förstå hur en surveyfråga fungerar och hur svar kommer till och så att man försöker kvantitativt fastställa dess brister.

Vi tvingas konstatera att förutsättningarna för utprovning av surveyfrågor är högst varierande. Vi kan exemplifiera med SCB-verksamhet.

1. Mindre undersökningar, med kort produktionstid mellan frågekonstruktion och datainsamling i fältet. Det kan handla om telefonintervjuundersökningar för att mäta plötsligt aktualiserade eller artikulerade informationsbehov eller undersökningar typ Omnibuss (en postenkät som går enligt tidtabell och med möjlighet för intressenter att strax innan avgången komma med och få in frågor). Här finns sällan plats eller resurser för någon egentlig utprovning i fält. Man blir i hög grad beroende av de verktyg man har tillgång till vid skrivbordet. Men man utnyttjar förstås också sin närmiljö på olika sätt.

2. Större undersökningar av engångskaraktär, med möjlighet till förstudier, fältprov och kvalitetsbevakning av datainsamlingen.

3. Undersökningar, typ Undersökningen av levnadsförhållanden, ULF, med de speciella möjligheter som ges av deras löpande eller återkommande karaktär.

En del av de förfaranden som diskuteras i det följande har tillämpning likaväl i kvalitetsbevaknings- som i utprovningssammanhang. En diskussion utifrån det förstnämnda perspektivet finns i bl a Bergman och Wärneryd (1982, kap 8) och i Thorslund och Wärneryd (1985).

12.2 Utprovning vid skrivbordet och i närmiljön

Kap 3, 4 och 10 har behandlat olika material som kan utnyttjas vid frågekonstruktion och som även kan utnyttjas för kritisk granskning av utkast till frågor. Men utprovning vid skrivbordet bör främst ses som ett sätt att göra fortsatta prov mer effektiva, inte som ersättning för praktiska prov med frågor och svar.

Frågor kan vid skrivbordet granskas med avseende på den grad av tillförlitlighet som liknande frågor visat sig ha. Redovisningen i kap 3 ger bara ett begränsat antal exempel från ett större antal ULF-frågor, dokumenterade i Levnadsförhållanden (1985b).

Frågor kan granskas mot någon form av checklista. I detta sammanhang kan det vara värt att nämna det frågegranskningsförfarande som i flera omgångar prövats i ULF. Då tidsjämförelser för första gången på allvar blev aktuella i ULF - efter 1979 års intervjuer - gjordes ett försök till systematisk granskning av alla frågor med avseende på kvalitet. Granskningen gjordes av en mindre grupp personer och med hjälp av ett utkast till schema. Schemat omfattade tre grupper av aspekter, gällande

- variabeldefinitionen
- sättet att fråga och sammanhanget i vilket frågan ställs
- kravet på uppgiftslämnarens svar. (Schemat finns återgivet i bilaga 1, Bergman och Wärneryd, 1982.)

Slutprodukten av granskningen var den gången en serie protokoll över olika frågebrister och en samlad bedömning av varje frågas användbarhet vid jämförelser med tidigare undersökningsresultat. Vad vi här vill ta fasta på gäller just värdet av att i en mindre grupp och enligt någon form av systematik granska utkast till frågor. Sådana förfaranden har också en utbildningseffekt. Det är värt att nämna - och här återkommer vi till ett tidigare tema i boken - att mycket av diskussionerna och de dokumenterade bristerna handlade om otillräckligt definierade begrepp.

Som framgått av kap 10 ser vi test av frågor med hjälp av läsbarhetsformler som högst osäkra. Däremot bör de kunskaper som finns om vad det är som gör språket svårt att förstå utnyttjas - t ex på sätt som diskuterats i kap 10. Speciellt skulle vi i fråga om intervjufrågor vilja framhålla vikten av att lyssna på hur de låter när de läses upp. Sådant går att pröva vid skribordet och i närmiljön - även om värdet begränsas av en tendens till homogenitet i språkvanor hos dem man då prövar frågorna på.

Avslutningsvis vill vi gärna när det gäller skrivbordsarbete hänvisa till ett lärorikt exempel hos Payne (1951, s 214 f). Det visar hur man arbetar sig fram till en användbar formulering av en som det kan tyckas hopplös fråga. Vi återger här endast den fråga han startade med, formuleringen efter arbete med definitionen och den slutliga formuleringen jämte kommentarer.

Utgångsformuleringen var: "Vilket föredrar Ni, frågor med två givna svarsalternativ eller frågor med öppna svar?"

Enligt Payne - och vi är böjda att tro honom - skulle man nog kunna få en hel del svar på en sådan fråga. Förmodligen också ganska stabila svarsfördelningar om man gjorde flera mätningar. Men stabilitet i svarsfördelningar (observera att det inte gäller stabilitet i svar) är inte något bra test på frågor. Som vi ser det, ligger det en hel del i Paynes påstående att "Ju innehållslösare en fråga är, desto sannolikare är det att den ger stabila procenttal (för de olika svarsalternativen (vår anm)) om den upprepas" (s 17).

Payne går inledningsvis igenom brister i definitionen. När han fått till en hygglig formulering av vad frågan skall gälla, går han över till att i en serie steg översätta frågan till ett användbart språk.

Arbetet med definitionen innebar bl a att klargöra sammanhanget och att komplettera alternativen. Det slutade med:

"Vilket föredrar Ni att ställas inför i opinionsundersökningar, frågor med två givna svarsalternativ, frågor med multipla svar eller frågor med öppna svar?"

I den språkliga genomarbetningen utnyttjar Payne att frågan tänkes bli ställd sist i en intervju. De frågor som ingått i intervjun får ge ett sammanhang att referera till. Formuleringen blir till slut:

”Vilka frågor tyckte Ni bäst om, de som hade två svar att välja mellan, de som hade mer än två svar eller de där Ni själv fick hitta på svaret?”

Vid skrivbordet kan man arbeta ensam - man utnyttjar vad andra prövat ut och dokumenterat. Men normalt har man en närmiljö, som kan och bör utnyttjas. Det kan gälla ”korridor-test” av frågeformuleringar. Sådana provintervjuer brister i realism, men har i gengäld den fördelen att intervjupersonerna (specellt om de sysslar med liknande verksamhet) gärna intar olika ståndpunkter och hållningar till frågorna.

12.3 Laboratorieprov

Under 80-talet har det i USA vuxit fram ett omfattande samarbete mellan surveyfolk och kognitivt orienterade psykologer. I och för sig har väl man på surveyhåll länge uppmärksammat vad kognitiv psykologi kommit fram till i fråga om hur människor förstår, lagrar och behandlar information. Däremot har ett motsvarande intresse för surveyproblem knappast funnits bland representanter för kognitiv psykologi. Man har på de två områdena haft olika forskningstraditioner. Som Bradburn och Danis (1984) noterat har man på surveyområdet främst varit inriktad på frågeegenskaper som kan tänkas påverka en rimlig informationsinhämtning (frågeformulering, -struktur och -kontext). Kognitiv psykologi, däremot, har inriktats på själva processen i vilken information behandlas. För en kort historik över hur samarbetet kommit till stånd, se t ex Jabine m fl (1984) och Tanur (1987).

Ett av resultaten av samarbetet gäller uppbyggnaden av laboratorier för att studera just kognitiva processer vid besvarandet av surveyfrågor.

Laboratorieprov innehåller delar som också kan förekomma vid utprovning i närmiljön eller vid prov i fältet - åtminstone som laboratorieproven framställs av amerikanska källor (se t ex Jobe och Mingay, 1989, för en översikt av tekniker som kommer till användning). Vad som kanske främst skiljer är de större möjligheterna att arbeta systematiskt och på djupet. Men det har naturligtvis sitt pris att utnyttja dessa möjligheter - det begränsade antalet fall man klarar av att arbeta med. Vanligt förekommande är sk ”think-aloud”-intervjuer, då testpersonerna direkt beskriver hur de uppfattar en viss fråga och hur de kommer fram till ett svar.

Man kan ha olika åsikter om värdet av att arbeta med frågeproblem i en ”artificiell” miljö i laboratoriet. Klart torde ändå vara att man den vägen kan åtgärda många brister, även sådana som kan vara svåra att upptäcka vid ”normala” prov i fältet. I en rapport av Lessler m fl (1989) redovisas en jämförelse mellan mer traditionell utprovning och laboratorieprov. Ämnet gällde

tandhälsa. Enligt Lessler m fl kunde laboratorietest upptäcka många frågeproblem snabbare, med färre testpersoner och till lägre kostnad. Men detta betyder inte att man hävdar att prov i fältet kan undvaras. Det handlar mera om att effektivt kombinera laboratorie- och fältprov.

12.4 Provintervjuer

Varje möjlighet till prov i fält bör utnyttjas. Det är omöjligt att vid skrivbordet eller med hjälp av närmiljön eller i laboratoriet förutse allt som kan hända under realistiska förhållanden. Prov behövs för att visa inte bara hur de enskilda frågorna fungerar utan också hur block av frågor och blanketten som helhet fungerar.

Det normala förfarandet att testa nya frågor är att genomföra provintervjuer, som kan göras efter högst varierande ambitionsnivåer. De kan variera från de prov frågekonstruktören kan göra på sin närmaste omgivning till helt fältnäsiga prov med sannolikhetsurval och utnyttjande av intervjuarkår. Sådana prov följs helt naturligt upp med sammankomster med de deltagande intervjuarna för att fånga upp deras erfarenheter av hur frågorna fungerat. Ett bra hjälpmedel är att låta intervjuarna spela in några av sina intervjuer på band.

Man kan också, om resurserna så medger, gå ännu längre och själv närvara under ett antal intervjuer. Sådana observationer ger även i litet antal ett rikt utbyte.

I uppbyggnadsskedet av ULF gjordes ganska omfattande provundersökningar eller, om man så vill, provintervjuer med urval stora nog att möjliggöra meningsfulla studier av svarsfördelningar. I proven ingick också experiment med olika frågeformeringar. Frågorna i ULF byts delvis ut vartannat år och inför varje sådant byte utvärderas i princip alla intervjufrågorna (både gamla och nya) i ett antal provintervjuer (vanligen ett 50-tal), med efterföljande sammankomst med de deltagande intervjuarna.

Utbytet av provintervjuer blir rätt begränsat utan en sådan uppföljning tillsammans med intervjuarna. För uppföljningen gäller att det är viktigt att deltagarna är klart medvetna om motiven för den - den bör inte uppfattas som gällande huruvida intervjuarna "klarar sina uppgifter".

När man genomför frågetest av olika slag är det väsentligt att de personer man vänder sig till liknar den aktuella målgruppen så mycket som möjligt. Är det en undersökning som riktar sig till barn och ungdom skall frågetestet helst göras på just dessa grupper. Mätsituationen i sin helhet bör i övrigt så långt möjligt överensstämma med den i den kommande huvudundersökningen.

Det kan dock i en del fall vara motiverat att också prova ut frågorna på speciella grupper av individer - speciella i betydelsen att de har egenskaper eller lever under förhållanden som har anknytning till det frågorna gäller.

12.5 Uppföljningsintervjuer

Belson har gjort omfattande studier kring hur surveyfrågor förstås/missförstås (se t ex Belson, 1964, 1981 och 1986). Belson förespråkar som ett generellt angreppssätt när det gäller att undersöka frågeckvalitet att uppföljningsintervjuer utnyttjas. Uppföljningsintervjuer innebär, till skillnad från de "think-aloud"-intervjuer som nämndes i avsnitt 12.3, att de frågor som skall prövas ut först ställs som i en normal intervju. Efter besvarandet rekonstrueras och klargörs svarsprocessen med hjälp av inträngande frågor kring hur den tillfrågade uppfattade frågan, tänkte och valde svar. Uppföljningsintervjuerna görs antingen i direkt anslutning till att frågorna ställs eller kort därefter (efter max en dag). Det är klart att sådan utprovning av frågor är krävande, redan vid ett måttligt antal frågor. En möjlighet är då att sådan intensiv utprovning ej görs generellt, utan enbart för befarat tveksamma frågor. Om utprovningen görs i samband med en intervju kan man prova ut högst 3 frågor, annars börjar intervjupersonen tänka efter för mycket innan han svarar. Den generella ansats som kan användas för att kontrollera alla typer av frågor är följande:

När intervjupersonen slutar svara på den fråga som valts ut för utprovning, säger man: "Kan Ni tala om för mig hur Ni kom fram till svaret på den frågan?"

Alternativa formuleringar: "Vad fick Er att svara.....?"

"Vad tänkte Ni på när Ni fick den frågan?" "Ni måste ha kommit fram till Ert svar på något sätt. Hur kom Ni fram till att svara.....?"

Frågorna kan också skraddarsys för att kontrollera den undersökta frågan just på de punkter där man är tveksam.

Exempel: "Tror Ni att barn tar skada av att se program med våld i tv, annat än vilda västern-program?"

- "I vilka åldrar var dom som Ni tänkte på, när Ni svarade?"
- "Vilken slags skador tänkte Ni på, när Ni svarade på frågan?"
- "När Ni sade igår att barn tar/inte tar skada av att se program med våld, vilka slags program tänkte Ni då på?" "Nämn några!"
- "Inkluderade Ni vilda västern-program?"
- "Tror Ni att vi ville att Ni skulle inkludera vildavästerprogram?"
- "Tänkte Ni på några särskilda barn eller tänkte Ni på barn i allmänhet?"

Vid SCB har liknande förfaranden prövats för att följa upp frågornas sätt att fungera i bl a utvecklingsarbete för Partisynpatiuundersökningen och Hushållens inköpsplaner och i en provundersökning som gällde hushållens sparande (för en översiktlig redovisning, se Wärneryd och Falkengren-Grerup, 1972).

12.6 Prov av postenkäter

Man kan göra postenkätprov genom att sända ut blanketten på vanligt sätt, men kanske utan någon högre grad av uppföljning med påminnelsebrev. Provet bör uppmuntra till kommentarer till frågorna. Ett större utbyte kan man få genom att låta ett antal personer fylla i enkäten i närvaro av en observatör som kan fånga upp och dokumentera oklarheter osv. Så har tex i ett prov inför Folk- och Bostadsräkningen 1990 ett mindre antal personer ställt upp på att komma till SCBs "frågelaboratorium" och tänka högt kring ifyllandet av en provblankett. Provet var upplagt så att efter inledande information om syftet fick försökspersonen träna på att tänka högt kring några frågor. Därefter överlämnades ett kuvert som innehöll ett informationsblad och under detta blanketten. Förutom observatörens iakttagelser och noteringar ingick att försökspersonens reaktioner bandades. Efter ifyllandet gick observatören och försökspersonen gemensamt igenom bandet och den ifyllda blanketten. Det säger sig självt att utbytet av sådana försök kan bli högst varierande - det behövs träning för att komma in i rollen.

Inom ramen för detta prov gjordes också intervjuer hemma hos ett 40-tal personer, utvalda ur telefonkatalogen. Deltagarna fick ett kuvert, enligt tidigare, fyllde i blanketten medan intervjuaren tog tid och observerade. Därefter gick man gemensamt igenom frågorna och svaren. Intervjuarna hade som hjälp ett antal tillägsfrågor. Proven finns avrapporterade i Bergman och Klingberg (1989).

Ett av postenkätens problem är ju annars att det är besvärligt att få inblick i själva svarssituationen. Men man kan förstås försöka rekonstruera den i efterhand vid uppföljningsintervjuer av den typ som beskrevs i förra avsnittet.

12.7 Fältobservationer som en metod att utprova frågor och fältarbetsinstruktioner

För att pröva hur frågor och fältarbetsinstruktioner fungerar är fältobservationer en utomordentligt bra metod. Den kan tyckas vara dyrbar, men ger även i begränsad omfattning mycket information - information som man svårigen kan inhämta på annat sätt.

Genom fältobservationer får man inte bara insikt i hur frågor och instruktioner fungerar utan även kunskap om varför saker och ting går snett. För att observationerna skall ge ett rikt utbyte är det väsentligt att dessa genomförs på ett systematiskt sätt, dvs att man använder sig av ett observationsschema, samt att observatörerna har god kännedom om det ämne undersökningen handlar om. Förutom denna kunskap bör observatörerna ha en (bred) erfarenhet av att konstruera frågor för att ha möjlighet att snabbt förstå varför frågorna fungerar som de gör.

För att man som observatör skall kunna göra sina iakttagelser är det viktigt att inte vara involverad i själva intervjuprocessen. Man bör exempelvis sitta en bit ifrån intervjuaren och uppgiftslämnaren och aldrig blanda sig i intervjun. Detta kan naturligtvis vara svårt när man märker att frågorna missuppfattas av uppgiftslämnaren eller hanteras på ett felaktigt sätt av intervjuaren.

Det observationsschema man använder sig av bör innehålla alla de aspekter man vill få dokumenterade. Det kan gälla information som uppgiftslämnaren efterfrågar, intervjuarbeteende, samspelet mellan intervjuaren och uppgiftslämnaren osv.

Förutom att göra noteringar i detta observationsschema gör observatören i frågeblanketten anteckningar om hur varje fråga fungerar samt hur instruktionerna och anvisningarna är anpassade för den speciella mätsituationen. För en ovan observatör kan det kännas stressigt att hinna med att göra alla dessa iakttagelser, men med erfarenhet blir det naturligt att ta fasta på och dokumentera det som är av värde för att man skall förstå och kunna förklara intervjuens förlopp.

Ett exempel på observationsschema ges i bilaga 10.

I ULF har två relativt stora observationsstudier genomförts, 1979 och 1983.

1979 omfattade studien ett 50-tal observationer. Syftet med dessa var att få en bild av kvaliteten på insamlat intervjumaterial. Resultaten från observationerna visade att det fanns många problem förknippade med undersökningen. Det är svårt att direkt peka på vilka problem som var störst, men helt klart visade observationerna att många av frågeformuleringarna inte följdes, dels beroende på blankettens omfattning och komplexitet och dels på intervjuarnas arbetssätt.

Resultaten från observationerna kom bl a att innebära att frågekonstruktörerna såg över blanketten och förenklade en del av de uttryck och begrepp som förorsakat problem vid de observerade intervjuerna. Man gjorde även en sanering av svarskorten, som i många fall visat sig onödiga och enbart tidsfördröjande. Erfarenheterna från observationerna kom också att användas som diskussionsmaterial i de intervjuarkonferenser som genomfördes hösten 1979.

1983 upprepades observationsstudien i ULF. Resultaten visade på likartade problem som 1979. Många av frågorna i blanketten var fortfarande krångligt formulerade och intervjuarna tvingades därför ibland att förenkla dem.

Vi kan här konstatera att det är ett problem när observationer genomförs då intervjublanketten är klar. Som frågekonstruktör är man då ofta obenägen att ändra på uttryck och formuleringar som redan använts i tidigare undersökningsomgångar eftersom det kan äventyra jämförelser över tiden.

Så var det speciellt i den nu relaterade undersökningen. Har man möjlighet att i stället koncentrera observationerna till ett tidigare stadium, då frågorna ej är helt klara, kan erfarenheterna från observationerna utnyttjas på ett effektivare sätt.

Som exempel på detta kan nämnas den observationsstudie som 1980 genomfördes i undersökningen av hushållens energianvändning. Intervjublanketten skulle förändras, och man ville genom observationer ta reda på vilka frågor och anvisningar som behövde förbättras. Resultaten från observationerna blev således direkt användbara för att genomföra förändringar i mätinstrumentet.

För en samlad diskussion av observationers användbarhet och genomförande vid intervjuundersökningar, se Friberg (1986).

Svensk surveyverksamhet bygger i hög grad på amerikanska förebilder. Man kan, när det gäller observationer av intervjuer, notera att man i USA ofta arbetar med speciella observationsprogram, som innebär att folk som arbetar med frågekonstruktion kontinuerligt får reda på kvaliteten på data och på intervjuarbetet. Man har dessutom ofta flera olika testfaser innan huvudundersökningen så småningom sätter igång.

12.8 Systematiskt utnyttjande av bandinspelningar

Cannell m fl (1975, 1981) och Morton-Williams (1979) har utvecklat kodscheman för analys av bandinspelade intervjuer.

Dessa scheman har använts både för att studera hur intervjuarna och frågorna fungerar.

Tillämpade på ett någorlunda stort urval av bandinspelade intervjuer ger de möjlighet till olika statistiska analyser av frågeproblem. Men de är användbara även på mindre material.

Morton-Williams rekommenderar dem som konstruerar frågor att koda ett antal bandinspelade intervjuer för att göra dem uppmärksamma på om målsättningen och exaktheten i varje fråga är tillräckligt god.

12.9 Upprepade mätningar

Upprepade mätningar diskuterades i kap 3. Det material som där presenterades - från ULF - gällde surveyfrågor som redan var i bruk (för övrigt efter i huvudsak konventionell utprovning med provintervjuer).

Återintervjustudierna i ULF är förankrade i den klassiska test-retest-traditionen. Grunden är då att om ett urval av individer besvarar samma frågor vid två olika tillfällen men under i övrigt lika omständigheter, så bör deras svar vara konsistenta. Att folk ändrar sina svar från ett tillfälle till ett annat kan ju ha många förklaringar. Tanken med återintervjuerna är att måtten på svarsavvikelse i första hand skall återspegla variationer i frågekvalitet. I surveyfallet finns många faktorer som kan störa att kravet på likvärdiga mätningar uppfylls, vid ordinarie intervju och vid återintervju. Den samlade bedömningen har varit

att det finns irriterande störande faktorer i de gjorda återintervjustudierna men att studierna ändå ger en god grund för att ordna intervjufrågor efter graden av kvalitet. Studiernas allmänna uppläggning har varit att ett urval av intervjupersoner i ordinarie ULF åter har kontaktats efter 3-4 veckor och fått besvara ett urval av frågor från första intervjun. Återintervjuerna har gjorts per telefon, medan intervjuerna i ordinarie ULF i huvudsak görs vid besök. I återintervjuerna har ingått försök att hålla kontroll över faktiska förändringar mellan intervjutillfällena.

Vad som är ett lämpligt intervall mellan ordinarie intervju och återintervju kan alltid diskuteras, men klart är att det egentligen borde variera beroende på frågornas karaktär. För en del frågor kan väl tex 1-timmens intervall motiveras. Det är för övrigt möjligt att göra båda mätningarna vid samma mättillfälle (såg, i början och i slutet av en intervju). Men även då under kravet att likvärdiga mätningar görs. En exemplifiering av detta förfarande ges av Norpoth och Lodge (1985).

Det är ju sällan bara en enda sak man vill belysa i en survey. Och även om så är fallet, är frågorna sällan så enhetliga till karaktär och typ att de alla passar in i samma uppläggning av en upprepning. Men kanske vågar man allmänt hävda, som vi gjort i fallet ULF, att 3-4 veckor är ett lämpligt tidsintervall. Skall man göra upprepade mätningar i fält - under realistiska förhållanden - måste det handla om undersökningar där det finns ordentligt utrymme för prov. Det gäller för övrigt inte bara tid utan också pengar, även om man, som skett i ULF, gör återintervjuer med vissa förenklingar.

Men upprepade mätningar kan förenklas ytterligare, om man kan tänka sig att minska på kraven på realism i mätsituationen och på representativiteten. Metoden har prövats på frågor i ULF. Ett 20-tal SCB-anställda har i enkätform besvarat samma frågor (ca 100) vid två tillfällen med ca en månads mellanrum. Förfarandet innebar alltså att intervjuarnas bidrag till svarsvariansen inte kom med. I genomsnitt var det 20 % av svaren som inte stämde överens. För vissa typer av frågor var bristen på överensstämmelse betydligt större. Redan denna studie, med den starkt förenklade mätsituationen, gavs således sådana resultat att de måste följas upp i mer utvecklade studier - de som redovisades i kap 3.

Enkla upprepningar har för övrigt visat sig användbara i samband med utbildning i frågekonstruktion. Man kan låta deltagarna i utbildningen skriftligt besvara ett antal surveyfrågor, dels i början, dels i slutet av en någorlunda lång session, för att sedan konkret visa på variationer i stabilitet mellan olika frågor.

12.10 Experiment

I samband med undersökningar, där det finns resurser och tid för ordentliga prov i fältet, kan man också tex pröva olika varianter av samma fråga. I enklaste fallet, bestående av en tudelning av det urval som används i provet, med en frågevariant för vardera delen.

Man inser lätt att det inte är särskilt mycket man klarar av i ett enskilt experiment. Om tex två varianter provas för flera frågor, finns ju risken att man får kontextskillnader inblandade i experimentet. Om man för att undvika sådana risker använder en faktoriell uppläggning,¹ växer snabbt de praktiska problemen med genomförandet. Kraven på rimlig statistisk säkerhet leder också snabbt till inskränkningar i möjligheterna till uppdelning. I det enskilda fallet kräver experiment att man kan prioritera hårt och nöja sig med att få ett fåtal problem belysta. Sett från generell synpunkt, däremot, måste serier av experimentella studier anses vara av stort värde.

Det vållar i allmänhet inte några större praktiska problem att lägga in två frågevarianter i en postenkät. En tudelning kan enkelt göras via t ex slutsiffra i urvals- eller identifikationsnummer. Vid intervjuer blir det något mer komplicerat. Vid telefonintervjuer kan det ju t ex vara så att endast ett litet antal intervjuare utnyttjas, så att varje intervjuare måste arbeta med båda frågevarianterna - vilken eventuellt kan inverka på hur kravet på oberoende uppfylls. Vid besöksintervjuer, med ett någorlunda stort antal intervjuer, som t ex vid en riksomfattande SCB-undersökning, kan tudelning göras på intervjuarna, så att de genomgående arbetar med enbart ena varianten.

12.11 Slutord

Kapitlets budskap kan sammanfattas i några punkter.

- Alla surveyfrågor behöver provas ut. Det gäller även "gamla" frågor - om de ingår i ett nytt sammanhang.
- Utnyttja alla möjligheter som finns till prov ute i fältet - men gör dem effektiva.
- Effektiviteten ökar om man vet vad man går ut för att pröva.
- Effektiviteten ökar också om man låter frågeutkast gå igenom olika skrivbordstester och tester i närmiljön, innan prov i fältet görs.
- "Normal" utprovning (= provintervjuer) behöver kompletteras med material som direkt visar hur frågor uppfattas och svar kommer till (t ex fältobservationer) och som ger kvantitativa aspekter på frågekvalitet (t ex återintervjuer för att mäta svarsstabilitet).

1) Det enklaste fallet, då två frågor i två varianter provas, en uppdelning i fyra delar av urvalet.

244 Bilaga 1

PARTISYMPATIUNDERSÖKNINGEN: FRÅGOR FÖR SOCIO-EKONOMISK INDELNING MAJ 1979

Jag skall nu ställa några frågor om er sysselsättning.

-
- 12 Hade ni något förvärvsarbete förra veckan? Svara ja även om ni var tillfälligt frånvarande på grund av sjukdom, semester eller liknande.

(OM MAN FÖRVÄRVSARBETAT ELLER SKULLE HA FÖRVÄRVSARBETAT MINST 9 TIMMAR UNDER VECKAN RÄKNAS MAN SOM FÖRVÄRVSARBETANDE)

- 1 JA —————→ 16
2 NEJ —————→ 13
9 VÄGRAR —————→ 25
-

- 13 Vilket av följande beskriver bäst vad som gällde för er i förra veckan?

(LÄS UPP DELFRÅGORNA EN I TAGET I DEN ORDNING DE STÅR OCH MARKERA DET ALTERNATIV SOM GÄLLER FÖR IP. OM FLERA ALTERNATIV ÄR TILL-
LÄMPLIGA SÅ MARKERA DET SOM HUVUDSAKLIGEN GÄLLDE - DVS
ENDAST ETT ALTERNATIV FÅR ANGES)

- 1 Var ni tjänstledig (inklusive "barnledighet")? —————→ 16
2 Studerade Ni? —————→ 25
3 Var ni arbetslös, permitterad eller väntade ni på
arbete? —————→ 15
4 Hjälpte ni till i familjemedlems lantbruk? —————→ 21
5 Hjälpte ni till i familjemedlems företag? —————→ 22
6 Är ni pensionerad? (ÄVEN FÖRTIDS-, SJUK- OCH ÄNKEP) —————→ 14
7 Arbetade ni i eget hushåll?
(ÄVEN SJUKSKRIVEN HEMMAFRU/MAN) —————→ 18
8 Var det något annat som gällde för er? —————→ 24
Vad? -----
9 VÄGRAR -----→ 25
-

- 14 Vad ägnade ni er huvudsakligen åt under er yrkesverksamma tid?
(LÄS UPP ALTERNATIVEN)

- 1 Var ni hemmafru/hemmaman —————→ 18
2 Var ni anställd —————→ 17
3 Var ni lantbrukare —————→ 21
4 Var ni egen företagare —————→ 22
5 Var ni ej yrkesverksam —————→ 18
9 VÄGRAR —————→ 25
-

-
- 15 Har ni varit arbetslös, permitterad eller väntat på arbete mer eller mindre än ett halvår?

1 ETT HALVAR ELLER MER —————> 24
 2 MINDRE ÄN ETT HALVAR —————> 16
 9 VET EJ/VÄGRAR —————> 24

- 16 Är ni (OM ARBETSLÖS: Var ni...) anställd, eller sysselsatt i eget eller arrenderat lantbruk, eller egen företagare?

(ANGE VAD IP ANSER VARA HUVUDSYSSLESÄTTNINGEN OM FLERA ALTERNATIV GÄLLER)

1 ANSTÄLLD —————> 17
 2 LANTBRUKARE —————> 21
 3 EGEN FÖRETAGARE —————> 22
 4 ÖVRIGA —————> 24
 9 VÄGRAR —————> 25

- 17 Vilket yrke eller sysselsättning har/hade ni?

(ANTECKNA UTFÖRLIGT! ÄVEN EVENTUELL YRKESTITEL)

.....
 } —> 25

- 18 Är ni gift, sammanboende eller ensamstående?

1 GIFT/SAMMANBOENDE —————> 19
 2 ENSAMSTÄENDE —————> 24
 9 VET EJ/VÄGRAR —————> 25

- 19 Är er make/maka/sammanboende anställd, lantbrukare eller företagare?

(OM MAKEN ETC ÄR PENSIONERAD SÅ ANGE VAD SOM HUVUDSÄKLIGEN GÄLLDE UNDER DENNES YRKESVERKSAMMA TID)

1 ANSTÄLLD —————> 20
 2 LANTBRUKARE —————> 21
 3 FÖRETAGARE —————> 22
 4 ÖVRIGT. ANGE VAD —> 25
 9 VET EJ/VÄGRAR —————> 25

- 20 Vilket yrke eller sysselsättning har/hade er make/maka/sammanboende?

(ANTECKNA UTFÖRLIGT! ÄVEN EVENTUELL YRKESTITEL)

.....
.....

→ 25

- 21 Hur stort är/var lantbruket? (2 TUNNLAND = 1 HEKTAR)

AKERJORD HEKTAR:

SKOG HEKTAR:

1	20 HA ELLER MINDRE	1	100 HA ELLER MINDRE
2	21 - 100 HA	2	101 - 400 HA
3	101 HA ELLER MER	3	401 HA ELLER MER
56 9	VET EJ/VÅGRAR	57 9	VET EJ/VÅGRAR

(FORTSATT MED FRÅGA 25)

- 22 Är/var det någon löneanställd i företaget?

- 1 JA → 23
2 NEJ → 25
9 VET EJ/VÅGRAR → 25

- 23 Är/var det 10 eller fler anställda?

- 1 EN TILL NIO ANSTÄLLDA →
2 10 ELLER FLER ANSTÄLLDA →
9 VET EJ/VÅGRAR →
- 25

- 24 Till vilket yrke tycker ni att ni hör med tanke på er yrkeserfarenhet och er utbildning?

(ANTECKNA UTFÖRLIGT!)

.....
.....

→ 25

Frågor för uppgiftslämnarkodad SEI: Fem kategorier (postenkät)

B 8 Vilken sysselsättning har Du huvudsakligen haft under de senaste 12 månaderna?

• Den som inte arbetat under de senaste 12 månaderna, men har arbetat tidigare (t ex innan pensionering) sätter kryss för det alternativ som motsvarar den senaste sysselsättningen

• Med normalt menas det som är vanligt för det yrket

☐ 1 Sysselsättning som normalt organiseras inom LO

☐ 2 Sysselsättning som normalt organiseras inom TCO eller SACO/SR och som i regel kräver högskoleutbildning

☐ 3 Annan sysselsättning inom TCO- eller SACO/SR-området

☐ 4 Lantbrukare eller med hjälpande familjemedlem

☐ 5 Egen företagare eller mehjälpande familjemedlem

☐ 6 Ingen sådan sysselsättning nu eller tidigare

Om kryss i alternativ 6 och gift/samboende

Vilken sysselsättning har Din make/maka/samboende huvudsakligen haft under de senaste 12 månaderna?

☐ 1 Sysselsättning som normalt organiseras inom LO

☐ 2 Sysselsättning som normalt organiseras inom TCO eller SACO/SR och som i regel kräver högskoleutbildning

☐ 3 Annan sysselsättning inom TCO- eller SACO/SR-området

☐ 4 Lantbrukare eller mehjälpande familjemedlem

☐ 5 Egen företagare eller mehjälpande familjemedlem

☐ 6 Ingen sådan sysselsättning nu eller tidigare

Frågor för uppgiftslämnarkodad SEI: Med specificering av normala utbildningskrav (postenkät)

B 8 Vilken har varit Din/Er huvudsakliga sysselsättning under de senaste 12 månaderna?

	Jag själv	Make/a sambo	
	☐ 1	☐ 1	Yrke som normalt organiseras inom LO
• Den som inte arbetat de senaste 12 månaderna men tidigare, sätter kryss för det alternativ som motsvarar den senaste sysselsättningen	☐ 2	☐ 2	Yrke som normalt organiseras inom TCO eller SACO/SR
	☐ 3	☐ 3	Jordbrukare eller medhjälpande familjemedlem
• Med normalt menas det som är vanligt inom branschen	☐ 4	☐ 4	Egen företagare eller medhjälpande familjemedlem
	☐ 5	☐ 5	Ingen sådan sysselsättning nu eller tidigare

B 9 Vilken utbildning krävs normalt för detta yrke?

	Jag själv	Make/a sambo	
• Sätt inte kryss för den personliga utbildningen utan den som gäller för yrket eller befattningen	☐ 1	☐ 1	Högskoleexamen
• Om Du är ensamstående och inte har eller har haft någon yrkessysselsättning gå vidare till nästa sida	☐ 2	☐ 2	Minst 3 års utbildning efter grundskolan eller motsvarande
	☐ 3	☐ 3	Minst 2 års utbildning efter grundskolan eller motsvarande
• Om Du är gift/samboende och varken Du eller Din make/maka/sambo har eller har haft någon yrkessysselsättning gå vidare till nästa sida	☐ 4	☐ 4	Mindre än 2 års utbildning efter grundskolan

Exempel på informationsbrev i intervju-/bokföringsundersökning

Till hela hushållet

Ta chansen att vinna 1 miljon!

Vad vet Du om Ditt hushålls ekonomi?

Gör Dig själv en tjänst och se vart pengarna tar vägen. Det kan Du göra genom att medverka i SCBs undersökning om hushållens utgifter. De flesta hushåll som var med i vår senaste undersökning 1985, tyckte att det var mycket värdefullt att notera sina utgifter.

Riktiga siffror om konsumtionen behövs.

Det är inte just Din ekonomi som SCB är intresserad av, men däremot behöver vi just Din hjälp att få fram riktiga, aktuella siffror om konsumtionen i Sverige.

Ditt hushåll har blivit *slumpmässigt utvalt* och *kan ej ersättas* av något annat hushåll.

- * Hur mycket pengar gör hushållen av med på olika varor och tjänster?
- * Vad drar hushållen in på om reallönen försämras?
- * Hur påverkas olika typer av hushåll av inflation och politiska beslut?
- * Hur använder svenska hushåll sina pengar jämfört med hushåll i andra länder?

SCBs intervjuare kontaktar Dig.

En av SCBs intervjuare kommer att kontakta *Ditt hushåll* under den närmaste tiden och närmare förklara hur undersökningen går till. Med lite hjälp av vår intervjuare är det inte alls svårt! Det tar Dig högst fem minuter per dag att notera utgifterna.

Tack för hjälpen!

Varje medverkande hushåll får som tack för hjälpen en *miniräknare*, en *penninglott* med chans att vinna en miljon kronor samt en *helårsprenumeration på tidningen Råd och Rön*.

Kontakta oss gärna!

Mer information finns i den medskickade broschyren. Ring oss gärna på telefon 019-17 60 00 om det är något Du undrar över. Begär "*Hushållens utgifter*". Vid rikssamtal be att få bli uppringd av oss.

Normalt ger SCB ingen ersättning till uppgiftslämnarna. Enda undantaget är de bokföringsundersökningar som kräver en stor arbetsinsats av hushållen (se även kapitel 8).

SVARA SVERIGE 1989:2

Svara Sverige!

För att kunna planera vårt samhälle måste man veta vad folk tycker i olika frågor. Det är viktigt att folks synpunkter kommer fram så att myndigheter och andra kan fatta riktiga beslut. Statistiska centralbyrån (SCB) genomför därför undersökningen "SVARA SVERIGE!" på uppdrag av myndigheter, utredningar m. fl.

Du är en av de 1 200 personer som slumpmässigt blivit utvalda att vara med i vår undersökning. Den handlar bland annat om hur vi oroar oss för olika saker i samhället. Men även en del andra intressanta frågor ingår.

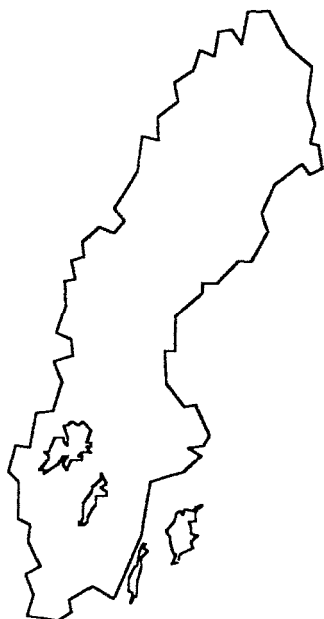
Vi ber Dig besvara frågorna och skicka tillbaka blanketten till oss i det portofria svarskuvertet så snart som möjligt.

När vi fått Din blankett noterar vi att Du svarat och sedan förstörs namn- och identifikationsuppgifter. Svaren sammanställs därefter i statistiska tabeller. Din medverkan är frivillig, men tänk på att undersökningen står och faller med att nästan alla svarar. Ditt svar kan inte ersättas med någon annans.

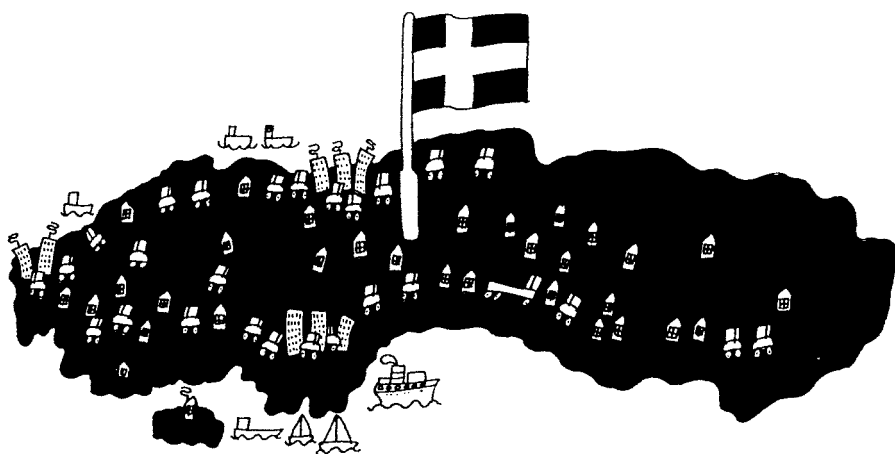
Skriv eller ring till oss om Du vill fråga om undersökningen eller om det är något Du vill meddela oss!
Fråga efter

Vår adress är:
Statistiska centralbyrån, D/DB, 701 89 ÖREBRO
och vårt telefonnummer är 019-17 60 00.

STATISTISKA CENTRALBYRÅN

Hur lever vi i Sverige?

Statistiska centralbyrån vill intervjua Dig
i undersökningen om svenska folkets levnadsförhållanden.

Kraftig förbättring Få bor trångt

Från TT

Boendeförhållandena i Sverige har förbättrats påtagligt. Endast tre procent av befolkningen var trångbodda 1983/84 och 58 procent av befolkningen bor numera i småhus.

Det visar en boenderapport som Statistiska centralbyrån sammanställt. Resultaten kommer från undersökningen av levnadsförhållandena och baseras på intervjuer med 14 000 personer mellan 16 och 84 år.

Sedan 1975 har trångboddheten minskat med fem procentenheter och 1960 var trångboddhe-

ten, fler än två personer per sovrum, kök och vardagsrum oräknade, 38 procent jämfört med 3 procent i fjol.

98 procent av befolkningen bor numera också modernt och lika stor andel har telefon. Andelen som har färg-TV har i det närmaste fördubblats till 88 procent medan andelen som har drömtidning minskat från 93 procent 1968 till 85 procent numera.

Undersökningen visar att mer än halva befolkningen, 52 procent, har tillgång till fjärrvärme, 10 procent bilar, 16 procent släktningars bilar och 22 procent äger eget fritidshus.

Stora skillnader mellan svenskar och invandrare

Arbetsmiljön ger sjukdomar

STATISTISKA CENTRALBYRÅN är en utmärkt institut som i det senaste statuskva-
det har undersökt

kravet alternativa undersökningar, som man trodde skulle ge ett annat resultat. Att det inte blev så, visar att kraven är höga.

DN

Arbetet

Undersökningen gäller oss alla.

Sedan 1974 gör statistiska centralbyrån varje år en undersökning om hur vi lever i Sverige. Den görs på uppdrag av samtliga riksdagspartier och är en viktig utgångspunkt för den debatt som förs i pressen och bland politiker, men också hemma och på arbetsplatserna. Den debatt som handlar om hur vi kan förändra och förbättra vårt samhälle.

Undersökningen går till så att SCBs intervjuare ställer en rad frågor till de personer som valts ut.

Frågor som handlar om våra levnadsförhållanden. Frågor som ger svar på var bristerna i Välfärdssverige finns idag. Svaren ställs sedan samman till statistik – och statistiken ger en bild över hur vi har det i vårt land.

Eftersom undersökningen görs årligen, visar statistiken också hur våra levnadsförhållanden blir bättre eller sämre, kanske som en följd av politiska beslut eller förändringar på arbetsmarknaden. Och eftersom frågorna berör många samhällsområden samtidigt så kan statistiken också peka på hur olika problem hänger samman och påverkar varandra.

Några exempel

Hur bedömer Du Ditt hälsotillstånd? Har Du någon långvarig sjukdom?

Vilken standard har Du i Din bostad? Har Du centralvärme? Tillgång till tvättmaskin?

Hur många timmar arbetar Du vanligen per vecka?

Hur lång tid tar det att komma till jobbet?

Är Ditt arbete jäktigt? Är det bullrigt där Du arbetar?

Har Du varit arbetslös någon gång under de senaste fem åren?

Har Du deltagit i någon utbildning eller kurs under det senaste året?

Har det hänt att Du har avstätt från att gå ut på kvällen av oro för att bli ofredad?

Läkartidningen

Svenska folkets levnadsförhållanden 1975-1983

Digert tabellverk med många pärlor

Vi får en bild av hur svenska folket mår, hur eventuella sjukdomsdiagnoser uppfattas och i vilken mån sjukvården utnyttjas. Det anger professor Lars Werkö, Stockholm, efter att ha studerat Halsa och sjukvård, rapport 42 1985, SCBs undersökning av den svenska befolkningens levnadsförhållanden 1975-1983. Dessutom studeras vår livsföring, såsom rökvanor, motion och övervikt. Den berör många för läkare, sjukvård och sjukvårdsplanering vitala problem.

Sedan 1975 genomför statistiska centralbyrån årligen en enkätundersökning av den svenska befolkningens levnadsförhållanden (LEF). Det uppgavs syftet är att belysa valfärdens fördelning mellan olika grupper av befolkningen och vilka som drabbas av problem av olika slag.

Resultatbearbetningen ger emellertid mer. Vi får en bild av hur svenska folket mår. Vi får en bild av hur svenska folket mår. Vi får en bild av hur svenska folket mår.

1982-1983) och därmed fått ett underlag på 14 000, vilket borde vara tillfredsställande. Bortfallet diskuteras kort. Man försöker minimera effekten genom att relatera till befolkningsciffror. Minskning i bortfallet mot tidigare kan dock inte ses.

Ett genomgående fynd är att d-tydligt större del av befolkningen anger att de har långvarig sjukdom 1981, man 41 procent, kvinnor 46 an som anger att de bedömer sitt hälsotillstånd som dåligt (innan 4 kvinnor 7 procent). Detta fenomen kommer i alla åldersgrupper och visar diskrepans hälsouppfattning och sjukdomsdiagnos. Det skulle ses som ett uttryck för att diagnosen hypertoni, diabetes, andra kroniska

ner uppträder tagande. Det skulle ses som ett uttryck för att diagnosen hypertoni, diabetes, andra kroniska

ningen har minskat i alla åldersgrupper bland män, medan den bland kvinnorna minskat i åldrarna 16-34 år. Ungdomsgruppen har minskat i andelen som har någon sjukdom. Frågan rörande motion

Jobb och lön, hus och hälsa... Var finns DU i välfärden?

Den bilden av välfärdens fördelning i Sverige

Nu är det Din tur att tala om hur Du har det.

Att fråga alla här i landet skulle bli alltför dyrt och ta alltför lång tid. Inför varje undersökning väljs därför med statistiska metoder ut ett antal personer som får representera Sveriges befolkning. För att få en sann bild av svenska folkets levnadsförhållanden räcker det alltså att fråga ett ganska litet antal personer.

Den här gången tillhör Du den grupp människor som vi vill ställa frågor till.

Frågorna handlar bland annat om boendeförhållanden, hälsa, utbildning, sysselsättning, arbetsmiljö, resor till arbetet m.m.

För att inte belasta intervjun med insamling av uppgifter som redan finns på annat håll, kommer vi att komplettera Dina svar med vissa data från register. Det gäller uppgifter om olika slag av inkomster, pensioner, slutlig skatt, bostadstillägg, sociala bidrag, studiemedel och nationalitet.

Inom kort ringer vi Dig.

En av SCBs intervjuare kommer att kontakta Dig, och då kan ni komma överens om en tid för ett sammanträffande. Intervjuaren

har ett legitimationskort från SCB som visas upp vid alla intervjuer.

En rättvisande bild av Sverige?

Att just Du medverkar är viktigt. Är Du sammanboende eller ensamstående, har Du barn eller inte, är Du förvärvsarbetande, hemarbetande eller pensionär - alla svar är lika viktiga för att beskrivningen av läget i vårt land skall bli rättvisande. När Du svarar på frågorna, hjälper Du oss att beskriva hur det är ställt med vår välfärd idag.

Det är Du själv som avgör om Du kan och vill lämna de olika uppgifterna eller ej. Vill Du ändra på något svar eller lata bli att svara på någon fråga under intervjun, har Du givetvis rätt till det. Men ju riktigare och fullständigare svar vi får desto tillförlitligare blir undersökningen.

Dina svar kommer inte att hamna i fel händer.

Alla har tystnadsplikt – intervjuarna såväl som andra personer på statistiska centralbyrån som arbetar med denna undersökning.

Dina svar (tillsammans med alla andras svar) databehandlas och redovisas endast som statistik, dvs som siffror i tabeller. Vad just Du som **enskild** person har svarat kan man aldrig se i tabellerna.

De uppgifter Du lämnar är sekretessbelagda. Datalagen och sekretesslagen garanterar att uppgifterna skyddas. Sekretessskyddet gäller i sjuttio år. Datainspektionen har godkänt uppläggnings-

av den här undersökningen. Regeringen har beslutat att uppgifterna skall avidentifieras senast efter tio år. Detta innebär att alla personnummer då kommer att tas bort.

Undersökningen om levnadsförhållandena är ett underlag för bedömning av hur människorna har det i Sverige. De uppgifter som nu samlas in blir även ett ytterst värdefullt material för den framtida forskningen om välfärdens utveckling i vårt land.

9 kap 4 § sekretesslagen

Sekretess gäller i sådan särskild verksamhet hos myndighet som avser framställning av statistik samt, i den utsträckning regeringen föreskriver det, annan därmed jämförbar undersökning, som utförs av myndighet, för uppgift som avser enskilda personliga eller ekonomiska förhållanden och som kan hänföras till den enskilde. Uppgift i företagsregister, uppgift som avser avliden, uppgift som behövs för forskningsändamål, uppgift som avser personal- och lönestatistik och uppgift, som inte genom namn, annan identitetsbeteckning eller därmed jämförbart förhållande är direkt hänförlig till den enskilde, får dock lämnas ut, om det står klart att uppgiften kan röjas utan att den som uppgiften rör eller någon honom närliggande lider skada eller men.

I fråga om uppgift i allmän handling gäller sekretessen i högst sjuttio år, såvitt angår uppgift om enskilda personliga förhållanden, och annars i högst tjugio år.

Resultaten av undersökningen publiceras i serien ”Levnadsförhållanden” (SOS).

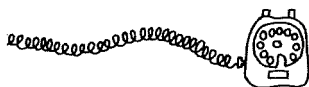
Böckerna finns att köpa i bokhandeln
eller direkt från SCB, Distributionen, 701 89 Örebro, 019-14 03 20.
Du kan också låna dem på biblioteket.

Ring oss gärna.

Vill Du veta mer om intervjun eller få
andra upplysningar om undersökningen, skriv
till oss eller ring. Adressen är

STATISTISKA CENTRALBYRÅN
Undersökningen om levnadsförhållanden
115 81 Stockholm

Telefonnumret är 08-783 40 00. Be att få
tala med någon på sektionen för levnadsnivå-
statistik. Ringer Du rikssamtal, be att få bli
uppringd av oss.

Exempel på kombinerat tack- och påminnelsekort

SCB STATISTISKA CENTRALBYRÅN 1983-07-01
UTREDNINGSGENOMFÖRNINGEN

För några dagar sedan fick Ni en blankett från Statistiska centralbyrån angående lätt hänt att man lägger saker åt sidan, vill vi på detta sätt påminna om för undersökningens kvalitet.

Har Ni redan sändt in blanketten tackar vi för Er meverkan.

Med vänlig hälsning

Telefon
08 - 783 4000

Exempel på Påminnelsebrev

SCB

STATISTISKA CENTRALBYRÅN

UTREDNINGSINSTITUTET

PÅMINNELSE

Maj 1982

För ungefär två veckor sedan fick Ni en blankett från Statistiska centralbyrån om kläder och skor. Enligt våra noteringar saknas Ert svar. Då undersökningens tillförlitlighet och användbarhet står och faller med att nästan alla besvarar frågorna ber vi Er att inom de närmaste dagarna fylla i blanketten och skicka in den till oss. I den händelse den tidigare utsända blanketten förkommit, bifogas en ny och ett nytt svarskuvert.

Ifall Ni sänt iväg blanketten under de senaste dagarna så ber vi om överseende med denna påminnelse.

Om Ni vill fråga om något - ring undertecknad på telefon 08/14 05 60.

Med vänlig hälsning

Exempel på avslutningsfråga

Några frågor om hur det var att fylla i blanketten

Nu har Du fått svara på en hel del frågor.
Tycker Du att några frågor var svåra, dåliga
eller oklara?

☐ 1 Ja

☐ 2 Nej

Skriv upp frågornas nummer och vad Du
tyckte var dåligt/oklart.

Nu är Du klar! Tack för hjälpen!

Kontrollera att Du inte glömt att svara på någon fråga och stoppa sedan in enkätsvaret i svarskuvertet och posta det, helst i dag.

Inget frimärke behövs!

Observatör:

Intervjuare:

OBSERVATIONSSCHEMA TILL ULF 2:a KVARTALET 1983

- ☐ Up¹⁾ informerad om observatören före intervjun
(dvs vid telefonkontakten)d
- ☐ Up informerad om observatören vid intervjun
- ☐ Up med för första gången
- ☐ Up med för andra gången (dvs även 1976)

A FÖRE INTERVJUN

- ☐ Information från intervjuaren angående kontakten med up före intervjun
(t ex om up varit oroad/negativ till att ställa upp)

.....
.....
.....

Annat att notera rörande vad som händer före intervjun.

.....
.....
.....

1) Urvalspersonen

B VID INTERVJUN

- ☐ Presentation (tilltalsord, legitimation, annat om vad som utspelar sig innan själva intervjun startar).

.....

.....

.....

- ☐ Vad talar man om innan intervjun startar?

.....

.....

.....

- ☐ Information
Efterfrågar up information? Vilken?

.....

.....

.....

Lämnar intervjuaren någon information utöver det up eventuellt efterfrågar? Vilken info?

.....

.....

.....

- ☐ Introduktion till den förestående intervjun. Förekommer det? Beskriv?

.....

.....

.....

- ☐ Annat att notera rörande intervjun (t ex avbrott, störningar, up tycker att intervjun tar lång tid etc).

.....

- ☐ Avvecklingsfas. Frågar up något efter intervjun? Vad

.....

Lämnar intervjuaren någon info utöver det up eventuellt efterfrågar?
 Vilken?

.....

Beskriv kort i vilken sinnesstämning up verkar vara då intervjun är avslutad!

.....

- ☐ INTERVJUTID:

C FRÅGOR FÖR OBSERVATÖREN ATT BESVARA EFTER INTERVJUN

- 1 Tror Du att denna up skulle ställa upp igen - vid ett annat intervjutillfälle?

- ☐ Ja - Varför?

.....

- ☐ Nej - Varför inte?

.....

2 Hur fungerade samspelet mellan up och intervjuaren? Beskriv!

.....

.....

.....

3 Tror Du att up tyckte att intervjun tog för lång tid?

☐ Ja, på vilket sätt märkte Du det?

.....

.....

.....

Tror Du att detta påverkade up's sätt att svara? Hur?

.....

.....

.....

☐ Nej - (varför inte?)

.....

.....

.....

4 Hur tror Du up allmänt tyckte att det var att bli intervjuad?

.....

.....

.....

- 5 Vad tror Du up tyckte om själva ULF-frågorna? (Intressanta? Svåra? Tråkiga? Viktiga? etc).

.....

.....

.....

.....

.....

.....

- 6 Beskriv intervjuarens sätt att fungera i intervjusituationen.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

- 7 Vilka frågor var problematiska i denna intervju? Beskriv varför!

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Referenser

- Achen, C H (1975): Mass political attitudes och the survey response. *American Political Science Review*, 69, 1218-1231.
- Allén, S (1972): Tiotusen i topp. Ordfrekvenser i tidningstext. *Data lingvistica* 6. Stockholm.
- Alwin, D F (1989): Problems in the estimation and interpretation of the reliability of survey data. *Quality and Quantity*, 23, 277-331.
- Andrews, F M (1984): Construct Validity and Error Components of Survey Measures: A Structural Modeling Approach. *Public Opinion Quarterly*, Vol 48, No. 2, 409-422.
- Andrews, F M och Herzog, A R (1986): The Quality of Survey Data as Related to Age of Respondent. *Journal of the American Statistical Association*, No 394, 403-410.
- Antoine, P, Bry, X och Diouf, D (1987): The "AGEVEN" Record: A Tool for the Collection of Retrospective Data. *Survey Methodology*, Vol 13, No 2, 163-171. Statistics Canada.
- Armstrong, J S, Denniston, Jr, W B och Gordon, M M (1975): The Use of the Decomposition Principle in Making Judgments. *Organizational Behavior and Human Performance*, 14, 257-263.
- Arnell-Gustafsson, U (1968): Centralt eller decentralt boende? En undersökning av val och preferenser hos flyttare inom Örebro-blocket. Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Aspelin, G (1977): Tankens vägar. En översikt av filosofiens utveckling. Del I. Doxa, Lund.
- Barton, A J (1958): Asking the embarrassing question. *Public Opinion Quarterly*, Vol 22, 67-68.
- Belson, W A (1964): Research into question design. *Business Review*, Vol 7 (1).
- Belson, W A (1965): A study of the effects of reversing the order of presentation of verbal rating scales. The survey research unit, The London school of economics and political science.
- Belson, W A (1966): The effects of reversing the presentation order of verbal rating scales. *Journal of Advertising Research*, 6, No 4, 30-37.
- Belson, W A (1981): The design and understanding of survey questions. Gower Publishing, Co, Aldershot, England.
- Belson, W A (1986): Validity in Survey Research. Gower, Aldershot.

- Bergman, L R, och Klingberg, E (1989): Prov av utkast till Fob 90 blanketten. SCB, Mättekniska laboratoriet, U/STM.
- Bergman, L R och Wärneryd, B (1982): Om datainsamling i surveundersökningar. SCB, Liber, Stockholm.
- Beyth-Marom, R, och Fischhoff, B (1977): Direct measures of availability and judgments of category frequency. *Bulletin of the Psychonomic Society*, Vol. 9 (3), 236-238.
- Biderman, A D och Reiss, A J, Jr (1967): On exploring the 'Dark Figure' of crime. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 374, 1-15.
- Bishop, G F, Oldendick, R W och Tuchfarber, A J (1984): The importance of replicating a failure to replicate: Order effects on abortion items. *Public Opinion Quarterly*, Vol 49, 105-114.
- Björnsson, C H (1968): Läsbarhet. Liber, Stockholm.
- Blair, E, och Burton, S (1986): Processes used in the Formulation of Behavioral Frequency Reports in Surveys. ASA. *Proceedings of the Section on Survey Research Methods*.
- Blair, E, Sudman, S, Bradburn, N M och Stocking, C (1977): How to ask questions about drinking and sex: Response effects in measuring consumer behavior. *Journal of Marketing Research*, Vol 14, 316-321.
- Blunch, N J (1984): Position Bias in Multiple-choice Questions. *Journal of Marketing Research*, Vol 21, 216-220.
- Bohlin, Ö (1978): Frågor om TCO. *Svensk Tidskrift*, Nr 8, 304-310.
- Bohm, P (1988): Ger opinionsundersökningar om den offentliga sektorn någon information? *Ekonomisk debatt*, 8, 605-614.
- Bohrnstedt, G W (1983): Measurement. Kap 3 i Rossi, P H, Wright, J D och Andersson, A B (eds): *Handbook of Survey Research*. Academic Press, New York.
- Bradburn, N M (1983): Response effects. Kap 8 i Rossi, P H, Wright, J D och Anderson, A B (eds): *Handbook of Survey research*. Academic Press, New York.
- Bradburn, N M och Danis, C (1984): Potential contributions of cognitive research to survey questionnaire design. I Jabine, T B, Tanur, J M och Tourangeau, R (eds): *Cognitive Aspects of Survey Methodology: Building a Bridge Between disciplines*. National Academy Press, Washington, DC.
- Bradburn, N M och Mason, W M (1964): The effect of question order. *Journal of Marketing Research*, Nov 1964, 57-61.
- Bradburn, N M och Miles, C (1979): Vague quantifiers. *Public Opinion Quarterly*, Vol 43, 92-101.
- Brattberg, G, (1989): *Epidemiological Studies of Pain*. Acta universitatis upsaliensis, Uppsala.
- Brattberg, G, Thorslund, M och Wikman, A (1986): Att mäta smärta genom att fråga. Delrapport från projektet "Att kartlägga kronisk smärta i en befolkning".
- Brenner, M, Marsh, P och Brenner, M (eds) (1978): *The Social Contexts of Method*. Croom Helm, London.
- Brorsson, B och Smedby, B (1982): Tillförlitligheten i intervjuuppgifter om läkarbesök. *Statistisk Tidskrift*, Nr 1, 31-40.

- Campbell, A, Converse, P E och Rodgers, W L (1976): *The Quality of American Life*. Russel Sage, New York.
- Cannell, C F, Lawson, S A och Hauser, D L (1975): *A technique for evaluating interviewer performance*. Institute for Social Research, University of Michigan.
- Cannell, C F, Miller, P V och Oksenberg, L (1981): *Research on interviewing techniques*. Institute for Social Research, University of Michigan.
- Cantril, H och Rugg, D (1944): *Gauging public opinion*. Princeton, New Jersey.
- Carlsson, G, Erikson, R, Löfwall, C och Wärneryd, B (1974): Socio-ekonomiska grupperingar. *Statistisk Tidskrift*, Nr 5, 381-400.
- Carmines, E G och Zeller, R A (1979): *Reliability and Validity Assessment*. Sage University Papers. Series: Quantitative Applications in the Social Sciences, 07-017. Sage Publications, Beverly Hills.
- Carp, F M (1974): Position effects on interview responses. *Journal of Gerontology*, 29, 581-587.
- Carson, E M (1973): *Questionnaire Design. Some Principles and Related Topics*. Survey Design and Management Section, Household Surveys Development Division, Statistics Canada.
- Carsjö, K (1985): *Validiteten hos intervjuuppgifter om sjukvårdsutnyttjande*. Enheten för forskning inom primärvård och socialtjänst, Uppsala universitet.
- Cash, W S och Moss, J M (1972): Optimum recall period for reporting persons injured in motor vehicle accidents. *Health Services and Mental Health Administration*, National Centre for Health Statistics, Rocville, MD.
- Cassirer, P (1977): *Studier över ordförståelse*. Rapport från projektet Svenskarna och deras ord. Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg.
- Catlin, G och Ingram, P S (1988): The Effects of Cati on Costs and Data Quality: A Comparison of Cati and Paper Methods in Centralized Interviewing. I Groves, R M, Biemer, P P, Lyberg, L E, Massey, J T, Nicholls, W L, II och Waksberg, J (eds): *Telephone Survey Methodology*. John Wiley and Sons, New York.
- Cleland, J och Verma, V (1989): The World Fertility Survey: An Appraisal of Methodology. *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 84, No 407, 756-767.
- Cohen, N J, och Squire, L R (1980): Preserved learning and retention of pattern analyzing skill in amnesia: dissociation of knowing how and knowing that. *Science*, 210, 207 - 209.
- Converse, Ph E (1964): *The nature of belief systems in mass politics*. I Apler, D E (ed): *Ideology and discontent*. Free Press, Glencoe, Ill.
- Couch, A och Keniston, K (1960): Yeasayers and Naysayers: Agreeing Response Set as a Personality Variable. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 60, No. 2, 151-174.
- Cox, E P, III (1980): The Optimal Number of Response Alternatives for a Scale: A Review. *Journal of Marketing Research*, Vol. 7, 407-422.
- Cronbach, L J, Gleser, G L, Nanda, H och Rajaratnam, N (1972): *The dependability of behavioral measurements*. Wiley, New York.
- Crowne, D P och Marlowe, D (1964): *The Approval Motive: Studies in Evaluative Dependence*. Wiley, New York.
- Cuttance, P F (1986): Towards a Typology of Information to Aid Reliability of Response in Social Surveys. *Quality and Quantity*, 20, 27-52.

- Danermark, B och Swensson B (1987): Measuring Drug Use Among Swedish Adolescents: Randomized Response Versus Anonymous Questionnaires. *Journal of Official Statistics* Vol 3, No 4, 439-448.
- Danermark, B och Vintheimer, S (Odaterat): Att mäta cannabisrökning bland skolorndom. Högskolan i Örebro, Skriftserie 35.
- Davidsson, G (1981): Folk- och bostadsräkningen 1980. Utvärdering av informationskampanjen: Allmänheten. SCB, I/UI.
- De Maio, T J (1984): Social Desirability and Survey Measurement: A Review. I Turner, C F och Martin, E (eds): *Surveying Subjective Phenomena*, Vol 2. Russell Sage Foundation, New York.
- De Maio, T J (ed) (1983): Approaches to Developing Questionnaires. Statistical Policy Working Paper 10. US Office of Management and Budget.
- Dillman, D A (1978): Mail and telephone surveys. The total design method. Wiley, New York.
- Dillon, J T (1982): The multidisciplinary study of questioning. *Journal of Educational Psychology*, Vol 74, No 2, 147-165.
- Dippo, C, Coleman, J och Jacobs, C (1977): Evaluation of the 1972-73 Consumers Expenditure Survey. ASA. Proceedings of the Social statistics section, 486-491.
- Duncan, O D och Schuman, H (1980): Effects of question wording and context: An experiment with religious indicators. *Journal of the American Statistical Association*, 75, 269-275.
- Edwards, A L (1957): The Social Desirability Variable in Personality Assessment and Research. Dryden, New York.
- Eneroth, B (1984): Hur mäter man "vackert"? Grundbok i kvalitativ metod. Akademilitteratur, Stockholm.
- Ennis, P H (1967): Criminal victimization in the United States: A report of a national survey. Report of the president's commission on law enforcement and administration of justice. Field surveys II. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
- Erikson, R och Åberg, R (1984): Välfärd i förändring. Levnadsvillkor i Sverige 1968-1981. Prisma - Institutet för social forskning, Arlöv.
- Eriksson, S (1972): Randomiserad respons, en intervjueteknik för känsliga frågor. *Statistisk Tidskrift*, Nr 3, 223-234.
- Eriksson, R S (1979): The SRC panel data and mass political attitudes. *British Journal of Political Science*, 9, 89-114.
- Fleishman, J och Benson, J (1987): Using Lisrel to Evaluate Measurement Models and Scale Reliability. *Educational and Psychological Measurement*, 47, 925-939.
- Fleiss, J L (1981): Statistical Methods for Rates and Proportions. Wiley, New York.
- Forsman, G (1987): Analys av återintervjudata. Urval. Skriftserie utgiven av statistiska centralbyrån, Nummer 19. Stockholm.
- Friberg, I (1986): Fältobservationer. En metod för att utvärdera kvaliteten på intervjuarbete, frågeblankett och fältarbetsinstruktioner. Metodproblem i individ- och hushållsstatistik nr 36. SCB, I/UI.

- Frick, N (1972): Skriva enkelt och begripligt. Trygg-Hansa. Förlagsverksamheten, Stockholm.
- Frick, N och Malmström, S (1983): Språkklyftan. Hur 700 ord förstås och missförstås. Tidens förlag, Kristianstad.
- Gallup, G (1947): Qualitative measurement of public opinion. The quintamensional plan of question design. Princeton, N J.
- Goldenson, D R (1979): The measurement of attitude intensity. Paper presented to the Midwest Association for Public Opinion Research, Chicago, November 1979.
- Gottfredson, M R och Hinderlang, M J (1977): A consideration of telescoping and memory decay biases in victimization surveys. *Journal of Crim. Justice*, 5, 205-216.
- Graf, P, och Schacter, D L (1985): Implicit and explicit memory for new associations in normal and amnesic subjects. *J Exp Psychol (Learn Mem Cogn)*, 11, 501-518.
- Gray, P G (1956): The memory factor in social surveys. *Journal of the American Statistical Association*, 50, 344-363.
- Groves, R M (1989): *Survey Errors and Survey Costs*. John Wiley and Sons, New York.
- Hamblin, R L (1974): *Social Attitudes: Magnitude Measurement and Theory*. I Blalock, H M (ed): *Measurement in the Social Sciences*. Aldine Publishing Company, Chicago.
- Himmelstrand, U (1985): *Opinioner, sakfrågor och förtroende*. Sociologisk Forskning, Nr 2-3, 59-78.
- Hindelang, M J, Hirschi, T och Weis, J G (1981): *Measuring delinquency*. Sage Publications, London.
- Hoinville, G (1977): The priority evaluator method. Methodolical working paper, No 3. Social and Community Planning Research, London.
- Holmberg, S (1984): *Väljare i förändring*. Publica, Liber Förlag, Stockholm.
- Holmberg, S och Petersson, O (1980): *Inom felmarginalen. En bok om politiska opinionsundersökningar*. Publica, Liber Förlag, Stockholm.
- Holter, H och Kalleberg R (1982): *Kvalitativa metoder i samfunnsforskning*. Universitetsforlaget, Oslo.
- House, C C och Nicholls, W L, II (1988): *Questionnaire Design for Cati: Design Objectives and Methods*. I Groves, R M, Biemer, P P, Lyberg, L E, Massey, J T, Nicholls, W L, II och Waksberg, J (eds): *Telephone Survey Methodology*. John Wiley and Sons, New York.
- Hunt S D, Sparkman, R D Jr och Wilcox J B (1982): The Pretest in Survey Research: Issues and Preliminary Findings. *Journal of Marketing Research*, Vol XIX, 269-73.
- Huskisson, E C (1982): Measurement of pain. *J Rheumatol*, 9, 768-769.
- Jabine, T B (1985): Flow Charts - A tool for developing and understanding survey questionnaires. *Journal of Official Statistics*, Vol 1, No 2, 189-208.
- Jabine, T B, Tanur, J M och Tourangean, R (eds) (1984): *Cognitive Aspects of Survey Methodology: Building a Bridge Between disciplines*. National Academy Press, Washington, DC.

- Janson, C-G (1981): Some Problems of Longitudinal Research in the Social Sciences. I Schulsinger, F, Modwick, S A och Knop, J (eds): Longitudinal Research. Methods and Uses in Behavioral Science. Martinus Nijhoff Publishing, Boston.
- Jeffner, A (1988a): Livsåskådningar i Sverige. Inledande projektpresentation och översiktlig resultatredovisning. Uppsala Universitet, Tros- och livsåskådningsvetenskap.
- Jeffner, A (1988b): Människovärde och människovärdering, Uppsala Universitet, Tros- och livsåskådningsvetenskap.
- Jobe, J och Mingay, D J (1989): Cognitive Research Improves Questionnaires. *American Journal of Public Health*, Vol 79, No 8, 1053-1055.
- Johansson, S (1970): Om levnadsnivåundersökningen. Utkast till kap 1 och 2 i betänkande om svenska folkets levnadsförhållanden. Allmänna Förlaget, Stockholm.
- Johansson, S (1979): Mot en teori för social rapportering. Institutet för social forskning, Stockholm.
- Jones, C, Woltman, H, Thomas, K och Cullimore, S (1973): Accuracy of 1970 census population and housing characteristics as measured by reinterviews. ASA. Proceedings of the Social Statistics Section.
- Juster, F och Stafford, F P (eds). (1985): Time, Goods and Well-Being. Survey Research Center, Institute for Social Research, University of Michigan.
- Jöreskog, K G (1971): Statistical analysis of sets of congeneric measures. *Psychometrika*, 36, 109-134.
- Jöreskog, K G och Sörbom, D (1987): New developments in Lisrel. *Data Analyst*, vol 4, number 1.
- Jöreskog, K G och Sörbom, D (1988): Lisrel 7. A guide to the program and applications, 2nd Edition. SPSS Inc, Chicago.
- Kahn, R L och Cannell, C F (1957): The dynamics of interviewing. John Wiley och Sons, New York.
- Kalton, G och Schuman, H (1982): The effect of the question on survey responses: A Review. *Journal of the Royal Statistical Society*, 145, part 1, 42-73.
- Kalton, G, Collins, M och Brook, L (1978): Experiments in wording opinion questions. *Applied Statistics*, 27, 149-161.
- Kemsley, W F F (1979): Collecting Data on Economic Flow Variables Using Interviews and Record Keeping. I Moss, L och Goldstein, H: The recall Method in Social Surveys. Studies in Education 9, University of London, Institute of Education, London
- Kemsley, W F F, Redpath, R U och Holmes, M (1980): Family Expenditure Handbook. London, Office of Population Censuses and Surveys.
- Klare, G R (1963): The measurement of readability. Iowa State University Press, Ames, Iowa.
- Krosnick, J A and Alwin, D F (1987): An Evaluation of a Cognitive Theory of Response-order Effects in Survey Measurement. *Public Opinion Quarterly*, Vol 51, 201-219.

- Labovitz, S (1970): The assignment of numbers to rank order categories. *American Sociological Review*, Vol 35, 515-524.
- Langlet, P (1975): Undersökning rörande personuppgifters känslighet. SCB, U/UI, 1975-10-29.
- Laurent, A (1972): Effects of question length on reporting behavior in the survey interview. *Journal of the American Statistical Association*, 67, 298-305.
- Law Enforcement Assistance Administration, U.S. Department of Justice, National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice, Statistics Division (1972): San Jose test of known crime victims. Statistics Technical Report No 1. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
- Lessler, J, Tourangeau, R och Salter, W (1989): Questionnaire Design in the Cognitive Research Laboratory: Results of an Experimental Prototype. Vital and Health Statistics, Series 6, No 1 (DHHS Publication No PHS 89-1076). Washington, DC.
- Levnadsförhållanden, rapport nr 4 (1976): Utbildning och studiedeltagande 1974. SOS, SCB, Stockholm.
- Levnadsförhållanden, rapport nr 14 (1978): Utbildning, vuxenstudier och förvärvsarbete 1975. SOS, SCB, Stockholm.
- Levnadsförhållanden, rapport nr 35 (1983): Utbildning och utbildningseffekter. Levnadsförhållanden 1979. SOS, SCB, Stockholm.
- Levnadsförhållanden, rapport nr 42 (1985 a): Ohälsa och sjukvård. Levnadsförhållanden 1975-83. SOS, SCB, Stockholm.
- Levnadsförhållanden (1985 b): Appendix 8. Återintervjustudier i undersökningarna av levnadsförhållanden (ULF) 81, 83 och 84. SOS, SCB, Stockholm.
- Levnadsförhållanden, appendix 9 (1987): Mätproblem i surveyfrågor: Analys av variationen i tillförlitlighet. SOS, SCB, Stockholm
- Levnadsförhållanden, appendix 10 (1988): Den socioekonomiska indelningen (SEI) i tre SCB-undersökningar. SOS, SCB, Stockholm.
- Lindberg, G (1985): Erfarenheter av självrapporterade lånvariga sjukdomar i undersökningarna av Levnadsförhållanden. *Socialmedicinsk tidskrift*, 62, Nr 6-7, 323-327.
- Lindström, H (1985): Ersättningsens och uppgiftslämnarbördans betydelse för kvaliteten i undersökningarna om hushållsugifter. Promemorior från P/STM, Nr 19, SCB.
- Lindström, H L, Lindkvist, H och Näsholm, H (1989): Design and Quality of the Swedish Family Expenditure Survey. R&D Report, Statistics Sweden, Research-Methods-Development 1989:7.
- Liska, A E (1974): Emergent issues in the attitude - behavior consistency controversy. *American Sociological Review*, Vol 39, 261-272.
- Lodge, M (1981): Magnitude scaling: Quantitative Measurement of Opinions. Sage University Paper Series on Quantitative Applications in the Social Sciences, 07-025. Sage, Beverly Hills.
- Loftus, E F, och Marburger, W (1983): Since the eruption of Mt. St. Helens, has anyone beaten you up? Improving the accuracy of retrospective reports with landmark events. *Memory and Cognition*, Vol. 11(2), 114-120.
- Lyberg, I (1990): Sampling, Nonresponse and Measurement Issues in the 1984/85 Swedish Time Budget Survey. R&D Report, Statistics Sweden, Research-Methods-Development 1990:2.

- McDowell, I och Newell, C (1987): *Measuring health: A Guide to Rating Scales and Questionnaires*. Oxford University Press, New York.
- McFarland, S G (1981): Effects of question order on survey responses. *Public Opinion Quarterly*, Vol 45, 208-215.
- Marquis, K (1984): Record checks for sample surveys. I Jabine, T B, Tanur, J M och Tourangean, R (eds): *Cognitive aspects of survey methodology: Building a bridge between disciplines*. National Academy Press, Washington, D.C.
- Miller, G A (1956): The magical number seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. *The Psychological Review*, Vol 63, No 2, 81-97.
- Mingay, D J and Greenwell, M T (1989): Memory Bias and Response-order Effects. *Journal Of official Statistics*, Vol 5, No 3, 253-263.
- Morton-Williams, J (1979): The use of verbal interaction coding for evaluating a questionnaire. *Quality and Quantity*, 13, 59-75.
- Munk, I M E (1979): *Model Building in Comparative Education. Applications of the Lisrel Method to Cross-National Survey Data*. Almqvist och Wiksell International, Stockholm.
- Murphy, L R och Cowan, C D (1976): Effects of bounding on telescoping in the national crime survey. U.S. Bureau of the Cencus. Paper to be presented at The American Statistical Association Meetings, Augusti 1976.
- National Center for Health Statistics (1965): Reporting of hospitalization in the health interview survey. *Vital and Health Statistics*. Public Health Service Publication No 1000-series, 2-No 6. Washington, D.C.
- National Center for Health Statistics (1967): Interview data on chronic conditions compared with information derived from medical records. *Vital and Health Statistics*. Public Health Service Publication No 1000-series, 2-No 23. Washington, D.C.
- National Center for Health Statistics (1972 a): Effects of an extensive questionnaire and a diary procedure. *Vital and Health Statistics*. Public Health Service Publication No 1000-series, 2-No 49. Washington, D.C.
- National Center for Health Statistics (1972 b): Optimum recall period for reporting persons injured in motor vehicle accidents. *Vital and Health Statistics*. Public Health Service Publication No 1000-series, 2-No 50. Washington, D.C.
- National Center for Health Statistics (1977): A summary of studies of interviewing methodology. *Vital and Health Statistics*. Public Health Service Publication No 1000-series, 2-No 69. Washington, D.C.
- Nelson, D D (1985): Informal Testing as A Means of Questionnaire Development. *Journal of Official Statistics*, Vol 1, No 2, 179-188.
- Neter, J och Waksberg, J (1964): A study of response errors in expenditures data from household interviews. *Journal of the American Statistical Association*, 59, 18-55.
- Nilsson, L-G (1988): Minnets mekanismer - och glömskans. *Tvärnsnitt*, Nr 1, 35-44.
- Noelle-Neumann, E (1973): Wanted: Rules for wording structured questionnaires. *Public Opinion Quarterly*, Vol 34, 191-201.
- Norlén, U (1977): Response errors in the answers to retrospective questions. *Statistisk Tidskrift*, 15, Nr 4, 331-341.

- Norpoth, H och Lodge, M (1985): The Difference between Attitudes and Nonattitudes in the Mass Public: Just Measurement? *American Journal of Political Science*, Vol 29, No 2, 291-307.
- Nuckols, R C (1949-50): Verbi. *International Journal of Opinion and Attitude Research*, 3, 575-586.
- Ostrom, T M: Bipolar Survey Items: An Information Processing Perspective. I Hippler, M-J, Schwarz, N och Sudman, S (eds): *Social Information Processing and Survey Methodology*. Springer-Verlag, New York.
- Pace, C R och Friedlander (1982): The Meaning of Response Categories: How Often is "Occasionally", "Often", and "Very Often"? *Research in Higher Education*, Vol 17, No 3, 267-281.
- Payne, S (1951): *The art of asking questions*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Pearl, R B (1968): *Methodology of Consumer Expenditure Surveys*. Department of Commerce, Bureau of the Census, Washington, US.
- Penick, B B och Owens, M E, III (eds) (1976): *Surveying crime*. National Academy of Sciences, Washington, D.C.
- Phillips, D (1971): *Knowledge from what? Theories and methods in social research*. Rand McNally, Chicago.
- Platzack, C (1973): *Språket och läsbarheten - En studie i samspelet mellan läsare och text*. Lund.
- Presser, S (1984): Is Inaccuracy on Factual Survey Items Item-Specific or Respondent-Specific?. *Public Opinion Quarterly* Vol 48, 344-355.
- Quinn, S B och Belson, W A (1969): The effects of reversing the order of presentation of verbal rating scales in survey interviews. The survey research centre. The London school of economics and political science.
- Ramsoy, N R (1977): *Sosial mobilitet i Norge*. Tiden Norsk Forlag, Oslo.
- Reiss, A J Jr (1967): *Studies in crime and law enforcement in major metropolitan areas*. Vol 1. Report of the president's commission on law enforcement and administration of justice. Field Surveys III. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
- Rodgers, J L, Billy, J O G och Udry, J R (1982): The rescission of behaviors: Inconsistent responses in adolescent sexuality data. *Social Science Research*, 11, 280-296.
- Rodgers, W L och Herzog, A R (1987): Covariances of Measurement Errors in Survey Responses. *Journal of Official Statistics*, Vol 3, No 4, 403-418.
- Rodgers, W L, Herzog, A R och Andrews, F M (1988): Interviewing Older Adults: Validity of Self-Reports of Satisfaction. *Psychology and Aging*, Vol 3, No 3, 264-272.
- Rossi, P H och Nock, S L (eds) (1982): *Measuring social judgments. The factorial survey approach*. Sage Publications, Beverly Hills.
- Rudén, B (1974): Korta eller långa intervjufrågor? *Statistisk Tidskrift*, Nr 4, 441-447.
- Rudén, B (1975): Skalljämförelser i Hushållens inköpsplaner (HIP), SCB, U/UI, 1975-03-04.

- Saris, W E (1988a): Variation in Response Functions: a Source of Measurement Error in Attitude Research. Sociometric Research Foundation, Amsterdam.
- Saris, W E (1988b): A measurement model for psychophysical scaling. *Quality and Quantity*, 22, 417-433.
- Saris, WE (1989): A Technological Revolution in the Data Collection techniques. *Quality and Quantity*, 23, 333-349.
- SCB (1977 a): SCB och allmänheten. Resultat från en intervjuundersökning 1976. I/Utnedningsinstitutet, 1977-01-17.
- SCB (1977 b): Svensk standard för näringsgrensindelning (SNI). Meddelanden i samordningsfrågor 1977:9.
- SCB (1979): Riktlinjer för kvalitetsredovisning av statistik. Meddelanden i samordningsfrågor 1979:8.
- SCB (1982): Socioekonomisk indelning (SEI). Meddelanden i samordningsfrågor 1982:4.
- SCB (1985 a): Data och integritet. Allmänhetens kunskaper och attityder allmänt och till SCB. I/Utnedningsinstitutet, Mars 1985.
- SCB (1985 b): Arbetsmiljön i siffror. Miljöstatistisk årsbok 1985. SOS, Stockholm.
- SCB (1985 c): Folkmängd 31 dec 1984, del 3. SOS.
- SCB (1988 a): Revision av innehåll och definitioner i arbetskraftsundersökningarna. RIDA slutrapport. Bakgrundsfakta till arbetsmarknadsstatistiken 1988:5.
- SCB (1988 b): Åldersgruppering av individer. Meddelanden i samordningsfrågor 1988:5.
- SCB (1988 c): Familj och hushåll, civilstånd och sammanboende. Riktlinjer för terminologi definitioner och kvalitetsredovisning. Meddelanden i samordningsfrågor, 1988:3.
- SCB (1988 d): Svensk utbildningsnomenklatur (SUN). Meddelanden i samordningsfrågor 1988:4.
- SCB (1989 a): SCBs image 1988. Resultat från en enkätundersökning. I/Utnedningsinstitutet.
- SCB (1989 b): Yrkesklassificeringar i FoB 85 enligt Nordisk Yrkesklassificering (NYK) och Socioekonomisk indelning (SEI). Alfabetisk version. Meddelanden i samordningsfrågor 1989:5.
- Schaeffer, N C och Bradburn, N M (1989): Respondent Behavior in Magnitude Estimation. *Journal of the American Statistical Association*, 84, 402-413.
- Schreiber, E M (1975-1976): Dirty data in Britain and in the USA; The reliability of invariant characteristics reported in surveys. *Public Opinion Quarterly*, 39, 493-506.
- Schuman, H (1972): Attitudes vs actions versus attitudes vs attitudes. *Public Opinion Quarterly*, 36, 347-354.
- Schuman, H, Kalton, G och Ludwig, J (1983): Context and contiguity in survey questionnaires. *Public Opinion Quarterly*, Vol 47, 112-115.
- Schuman, H och Presser, S (1977): Question wording as an independent variable in survey analysis. *Sociological Methods and Research*, 6, no 2, 151-170.
- Schuman, H och Presser, S (1979): The assessment of No Opinion in attitude surveys. I Schuessler, K (ed): *Sociological Methodology*. Jossey-Bass, San Francisco.

- Schuman, H och Presser, S (1981): Questions and answers in attitude surveys. Academic Press, New York.
- Schuman, H, Presser, S och Ludwig, J (1981): Context effects on survey responses to questions about abortion. *Public Opinion Quarterly*, 45, 216-223.
- Schwarz, N och Hippler, H-J (1987): What Response Scales May Tell your Respondents: Informative Functions of Response Alternatives. I Hippler, H-J, Schwarz, N och Sudman, S (eds): *Social Information Processing and Survey Methodology*. Springer-Verlag, New York,.
- Scott J och Huskisson E C (1976):. Graphic representation of pain. *Pain*, 2, 175-184.
- Sheatsley, P B (1969): Questionnaire design and question wording. Talk prepared for American Newspaper Publishers Association Research Seminar, Columbus, Ohio, July 28.
- Sigelman, L (1981): Question order effects on presidential popularity. *Public Opinion Quarterly*, 45, 199-207.
- SIS-Standardiseringskommissionen i Sverige (1978): Blankettens läslighet och läsbarhet. SIS Rapport nr 302. (Utarbetad av Jarl Backman.)
- Sletto, R F (1940): Pretesting of questionnaires. *American Sociological Review*, 5, 193-220.
- Smith, T W (1981): Qualifications to generalized absolutes: Approval of hitting questions on the GSS. *Public Opinion Quarterly*, 45, 224-230.
- Smith, T W (1984): Non-attitudes: A review and evaluation. I Turner, C F och Martin, E (eds): *Surveying Subjective Phenomna*. Vol 2, kap 8. Russell Sage Foundation, New York.
- Statistiska Meddelanden (1974): Appendix. Socio-ekonomisk idelning (SEI) och röstningssympatier. SOS, Be 1974:1.
- Statistiska Meddelanden (1981): Hushållens inköpsplaner april 1981. SOS, P 1981:6.4.
- Statistisk Sentralbyrå (1984): Standard for inndelning efter sosioøkonomisk status. Standarder for norsk statistikk nr 5, Oslo.
- Statskontoret (1976): Blanketteknik (handbok). Stockholm.
- Stevens, S S (1966): A Metric for the Social Consensus. *Science* 151:530-41.
- Stevens, S S (1975): *Psychophysics: Introduction to its perceptual, neural, and social prospects*. Wiley, New York.
- Stiftelsen för opinionsanalyser (odat): Enkät 5 (1983).
- Strube, G (1987): Answering survey Questions: The Role of Memory. Kap 5 i Hippler, H-J, Schwarz, N och Sudman, S (eds): *Social Information Processing and Survey Methodology*. Springer-Verlag, New York.
- Styrelsen för psykologiskt försvar (1985): Opinion 85. *Psyklogiskt försvar* nr 132.
- Suchman, E A (1950): The intensity component in attitude and opinion research. I Stouffer, S A m fl: *Measurement and prediction*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Sudman, S (1983): Response effects to behavior and attitude questions. I Wright, T (ed): *Statistical methods and the improvement of data quality*. Academic Press, Orlando, Florida.
- Sudman, S (1985): Mail surveys of reluctant professionals. *Evaluation Review*, Vol 9, No 3, 349-360.

- Sudman, S och Bradburn, N M (1973): Effects of time and memory factors on response in surveys. *Journal of the American Statistical Association*, 68, 805-815.
- Sudman, S och Bradburn, N M (1974): Response effects in surveys. Aldine Publishing Company, Chicago.
- Sudman, S och Bradburn, N M (1982): Asking questions. Jossey-Bass Publishers, San Francisco.
- Szalai, A (ed) (1985): The Use of Time. Daily activities of urban and suburban populations in twelve countries. Mouton, The Hague.
- Tanur, J (1987): Some Cognitive Aspects of Surveys. *Journal of Official Statistics*, Vol 3 No 4, 465-475.
- Thorslund, M och Wärneryd, B (1985): Testing/Assessing Question Quality - Some Swedish Experiences. *Journal of Official Statistics*, Vol 1, No 2, 159-178.
- Thorslund, M, Wärneryd, B och Östlin, P (1990): The Work-Relatedness of Disease: Workers' Own Assessment. Uppsats presenterad vid Sveriges Sociologförbunds årsmöte i Gävle 1-3 febr, 1990.
- Tillinghast, D S (1980): Direct Magnitude Estimation Scales in Public Opinion Surveys. *Public Opinion Quarterly*, 44, 377-384.
- Torgerson, W S (1958): Theory and methods of scaling. John Wiley och Sons. New York.
- Tourangeau, R (1987): Attitude Measurement: A Cognitive Perspective. I Hippler, H-J, Schwarz, N och Sudman, S (eds): *Social Information Processing and Survey Methodology*. Springer-Verlag, New York.
- Trankell, A (1971): Vittnespsykologins arbetsmetoder. Utbildningsförlaget, Örebro.
- Tulving, E (1987): Multiple memory systems and consciousness. *Human Neurobiology*, 6, 67-80.
- Turner, C F och Martin, E (eds) (1984): Surveying subjective phenomena. Russell Sage Foundation, New York.
- U. S. Bureau of the Census (1970): Victim recall pretest. Household survey of victims of crime. Mimeographed. Suitland, Md.: U.S. Bureau of the Census, Demographic Surveys Division.
- Vogel, J (1987): Det svenska klassamhället 1975-85. Levnadsförhållanden, rapport nr 50, SCB. Stockholm.
- Vogel, J, Andersson L-G, Davidsson, U och Häll, L (1987): Ojämligheten i Sverige. Utveckling och nuläge. Levnadsförhållanden, rapport nr 51, SCB. Stockholm.
- Waern, Y (1969): Psykologiska faktorer bakom fel i människans rapportbeteende. Rapport nr 24, 26, 27 i projektet FEL I UNDERSÖKNINGAR. Stockholms universitet, Statistiska institutionen.
- Wahlén, J (1977): Skriv läsbart! Råd och funderingar om långa meningar, krångliga ord och substantivsjuka. SCB, Informationsenheten.
- Warner, S L (1965): Randomized response: A survey technique for eliminating evasive answer bias. *Journal of the American Statistical Association*, Vol 60, 63-69.

- Wegener, B (1983): Category-Rating and Magnitude Estimation Scaling Techniques. An Empirical Comparison. *Sociological Methods och Research*, Vol 12, No 1, 31-75.
- Weiskrantz, I (1977): Trying to bridge some neuropsychological gaps between monkey and man. *Br J Psychol*, 68, 431-445.
- Wikman, A (1979): Mätning av opinioner - en mätteknisk metodstudie. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, nr 93. Stockholm.
- Wikman, A (1980): Svårsprecisionen i surveyundersökningar om levnadsförhållanden. Metodproblem i individ- och hushållsstatistik nr 14. SCB, I/UI.
- Wikman, A (1981): Några viktiga faktorer bakom inställningen till u-hjälpen. SCB, I/UI, 1981-05-13.
- Wikman, A och Wärneryd, B (1990): Measurement Errors in Survey Questions: Explaining Response Variability. *Social Indicators Research*, 22, 199-212.
- Wikman, A och Österman, T (1985): Kärnkraften och informationexplosionen. Rapport till Riksbankens jubileumsfond.
- Wind, Y och Lerner, D (1979): On the measurement of purchase data: Surveys versus purchase diaries. *Journal of Marketing Research*, vol 16, 39-47.
- Wärneryd, B (1984): Prov med SEI-frågor i Omnibuss. SCB, I/UI, Utkast 1984-12-13.
- Wärneryd, B och Falkengren-Grerup, U (1972): Några erfarenheter av icke-standardiserade intervjuer. *Statistisk Tidskrift*, Nr 1, 32-40.
- Wärneryd, B, Östlin, P och Thorslund, M (1989): Kvaliteten vid retrospektiva frågor om tidigare yrkesexponering. En utvärdering av yrkeshistoriken i undersökningen av levnadsförhållanden (ULF). Levnadsförhållanden appendix 11. SCB, Stockholm.
- Åkerman, S (1981): How did the great decline in fertility start? I Brändström, A och Sundin, J (eds): Tradition and transition. *Studies in microdemography and social change*. The Demographic Data Base, Umeå.
- Österman, T (1983): Vad hände i valet? Väljarnas svar i frågundersökningar efter valet 1976, 1979, 1982. Tidens förlag, Stockholm.

Sakregister

Anonyma svar 29–31, 43, 67, 83–86
 Arbetskraftsundersökningen, AKU 81–83
 Anknäytning till arbetsmarknaden, frågor om 82
 Arbetsmiljö, frågor om 71
 Arbetskraftsstatus 81–82
 Aspekt 21
 Attityder
 Associationer 125
 "Kiktiva" attityder, se Attitydfrågor,
 Osäkra svar
 Intensitetsanalys 135–136
 Kognitivt psykologiskt - "scripts" 126
 Konkretisering 124–125
 Skalor 134–136
 Specifikationar av 123–124, 143
 Attityd-beteende 142–143
 Attitydfrågor
 Ensidiga frågor 125, 140
 Filterfrågor 109, 137
 Frågor om löntagarfonder 136–139
 Frågor om kärnkraft 139–142
 Generella-specifika frågor 123, 125
 Ja-nej-frågor 64
 Konsistens i svar 128–133
 Kringfrågor 134, 137
 Osäkra svar 127–133
 Reliabilitet 129
 Vet ej - alternativ 107–109, 127–128

Bakgrundsvariabler
 Frågor om bostadsort 203
 Frågor om hushåll 194–195
 Frågor om inkomst 200
 Frågor om utbildning 201–202
 Frågor om yrke 197–198
 Register över totalbefolkningen (RTB) 203–204
 Beroende frågor, se också Bunden erinring 81–83
 Beteenden, att fråga om aktuella b. jämfört med förflutna eller framtida 73
 Blankett, definition 12
 Blankett, historik 221
 Blankettutformning
 Anvisningar 225–226
 Frågemotivering 226–227
 Förtätningsgrad 222–223
 Hoppinstruktioner 227
 Intervjublanketter 230
 Produktionsmetoder 232
 Tablåer 224–225
 Test 231
 Uppgiftslämnarsynpunkter 231
 Översiktsbild 228
 Boendepreferenser, frågor om 31–34
 Bokföring
 Felkällor 179–180
 Hushållens utgifter 180–184

- Journal 181
- Kostvanor 180–184
- Menybok 181–184
- Nackdelar 179
- Plats- 184
- Produkt- 181
- Tidsanvändning 180–184
- Bostadsort, frågor om 203
- "Brus" 64
- Bunden erinring 168–169
- Civilstånd, indelning 186–187
- Datainsamlingsmetoder, metodmix 97
- Datainsamlingsmetoder, jämförelse
intervju och postenkät 90, 97–99,
108–198, 175
- Datainsamlingsmetoder, översikt 14–15
- Dokument, definition 12
- Episodiskt minne 148, 153–154
- Erinringsperiod, se referensperiod
- Familjecykel 193
- Familjetyp 193
- "Falska negativa" 45
- "Falska positiva" 45
- Felmodeller 17
- Filterfrågor, -funktion, -teknik 97, 109, 137
- Flerindikatorsgrepp 92–95
- Flödesschema 25–28
- Folk- och Bostadsräkning, FoB 13, 76–77,
239
- Formulär, definition 12
- Frekvensskattningar 115–118
- Frekvensundersökningar 177
- Fråga 11
- Frågearkiv 204, 232
- Frågeegenskaper, klassificering efter
56–57, 72–73
- Frågeformulering
 - Anpassning till datainsamlingsmetod
97–99
 - Anspelning på auktoritet 66, 68
 - Avgränsning i tid och rum 61–62
 - Avsiktligt ledande frågor 68
 - Balansering 65, 140
 - Checklista 99–100
 - En sak i taget 62–64
 - Frågelängd 79–81
 - Följdfråga 64, 97, 130
 - Förlängda frågor 79–81
 - Förutsättande struktur 68
 - Förväntningseffekter 67
 - Hypotetiska frågor 72–75
 - Ja-nej-frågor 64
 - Konkretionsgrad 34–37, 70–72
 - Känsliga frågor 42–43, 69
 - Laddade ord 65–66
 - Ledande formuleringar 65–66
 - Retrospektiva frågor 75–79
- Frågeindelning 56–57, 72–73
- Frågeordning
 - Anpassning till uppgiftslämnaren 91
 - Omvänd tratteknik 88
 - Sammanfattande råd 91
 - Tratteknik 87–88
 - Typer av effekter 88–91
- Frågeutprovning
 - Bandinspelningar 241
 - Experiment 242–243
 - Frågegranskning 234–235
 - Fältobservationer 239–240
 - I närmiljön 234–236
 - Laboratorieutprovning 236–237
 - Observationsschema 240
 - Provintervjuer 237
 - Sammanfattande råd 243
 - Uppföljningsintervjuer 238
 - Upprepade mätningar 241–242
 - Utprovning av postenkäter 239
- Frågor till speciella grupper 95–96
- Förstudier 21, 233
- Giltighet, se validitet
- Glömska, se även Minne 147–149
- Glömska, försvagningsteori 149
- Glömska, interferensteori 149
- H-regioner, indelning i 191–192
- Hotande frågor 69, 86, 174
- Hushåll, frågor om 194–195
- Hushåll, indelningar 193
- Hushållens inköpsplaner, HIP 73–74
- Hushållens livsmedelskonsumtion, HULK
180–184
- Hushållens utgifter, HUT 180–184

Hushållsbudgetundersökningar, se Bokföring

Hypotetiska frågor 72–75

”Hållpunkter” 79, 163–164

Hårdhet, frågans 56–57

Hälsa och sjukdom, frågor om 34–35

Index, lineärt 93, 94

Informella intervjuer 21

Inkomst, frågor om 86, 200

Intervju, datorstöd vid 232

Intervju, besöks- 13, 14–15

Intervju, telefon- 13, 14–15

Intervjutid 174–175

Introduktionsbrev 231

Introduktionsbrev, läsbarhet 212

Ja-sägartendens 119, 146

Jag-hotande beteenden, att fråga om 69, 86, 174

Karaktärsindex, KIX 212

Komplexa valsituationer, frågor om 31–34

Kontexteffekt 86–91

Korrelerade mätfel 58, 119

Korttidsminne 147

Kvalitet 17–18

Känsliga frågor 42–43, 69

Köpplaner, frågor om 73

Köpplaner, svarsskalor 73, 106–107

Köpplaner, uppföljning av 74

Latent variabel 92, 94, 95

Ledtrådar 150–151

Levnadsnivå, perspektiv på begreppet 22–23

Levnadsnivåundersökningen, LNU 23, 35

Likvärdiga mätningar 46–47

LISREL 92–95

Livsaskådning, frågor om 37–42

Långtidsminne 147

Läsbarhetsformler 211–212

Läsbarhetsprogram 212

Menybok 181–184

Minne, se även Glömska 147–152

Minne, känslors inverkan 151–152

Minne, ledtrådar 150–151

Minnesfel 144–146

Minnesfel, reduktion av

Bunden erinring 168–169

”Record checks” 167–168

Sönderdelningsprincipen 170

Underlättad erinring 164–166

Uppvärmningsfrågor 169–170

”Minnesmärken” 163–164

Minnestyper 147–148

Multipla indikatorer, se flerindikatorsgrepp

Mätfel 16, 47, 58

Mätmodell 92, 93

Mätning 16

Mätvecka 76, 81

Narkotikabruk, frågor om 83–86

Nordisk yrkesklassificering (NYK) 76–78, 188–190, 195, 199–200

Näringsgren, indelning (SNI) 190–191

Objektivitet och opartiskhet, fråga om 37, 63–64, 66, 72, 118

Operationalisering 16, 21, 27, 43

Operationella definitioner 16

Opinioner, se attityder

Ord, svåra 208–210

Ordförståelse 206–208

Partisimpatier, frågor om 29–30

Partisimpatiuundersökningen, PSU 26, 29–31

Personlig integritet, frågor om 35–37

Perspektiv 21

Perspektivval, levnadsnivå 22–23

Postenkät 13, 14–15, 97–99

Postenkät, avslutningsfråga 231

Postenkät, helhetseffekter 90

Postenkät, påminnelsebrev 231

Postenkät, tack- och påminnelsekort 231

”Quality of life” 23

Randomiserad svarsteknik 83–86

Randomiserad svarsteknik, skyddssannolikhet 84, 85

Randomiserad svarsteknik, slumpmekanism 80

Randomiseringsinstrument 84

- Rapportering av sjukdomar 34–35, 156–161, 164–166
- "Recall", se Referensperiod, Bunden erinring, Underlättad erinring
- "Record checks" 167–168
- Referensperiod 146, 153
- Referensperiodens längd 153, 156–157, 158–159, 162
- Register över totalbefolkningen 203–204
- Reliabilitet 17–18
- Reliabilitet, efter frågeegenskaper 56–57
- Reliabilitetsmätningar
 - Analysmetoder, vid återintervjuer 48–50
 - För lineärt index 93, 94
 - För magnitudskattningar 112
 - I Levnadsnivåundersökningen (LNU) 44–46
 - Test - retest, effekter vid 46–47
 - Återintervjuer i Undersökningen av levnadsförhållanden (ULF) 46–57
- Retrospektiva frågor, minnesfel 154–155
- Retrospektiva frågor, om konsumtion 176–178
- Retrospektiva frågor, om yrken 75
- Retrospektiva frågor, om åsikter 79
- Sant värde 16, 18
- Semantiskt minne 148, 153
- "Socialgrupp", se Socioekonomisk indelning
- Social önskvärdhet 67
- Socioekonomisk indelning (SEI) 25–28, 195–200
- Socioekonomisk indelning, frågeexempel 197–198
- Socioekonomisk indelning, Norge 200
- Specificering av informationsbehov 23–25, 60
- Språk, enkelt och begripligt 212–220
- Standarder och indelningar
 - Civilstånd 186–187
 - H-regioner 191–192
 - Hushåll 193
 - Näringsgren 190–191
 - Utbildning 187–188
 - Yrke 188–190
 - Ålder 185–186
- Standardisering 16
- Strukturer, hjälpmedel 25–28
- Strukturmodell 95
- Survey 12
- Surveyfrågor, från kommunikationsperspektiv 13
- Svarsalternativ
 - Elementära krav 103
 - Fasta svarsalternativ, se Frågor med givna svarsalternativ
 - Frekvens- och kvantitetsskattningar 115–118
 - Frågor med givna svarsalternativ 101–102
 - Förankringspunkter 103, 109, 111, 114
 - Illustrationer 120
 - Intensitetsskalor med förankringspunkter 114–115
 - Ja-nej-svar 64, 104–105
 - Kategorisvar 102
 - Kvantitativa svar 115–118, 120
 - Kvotsskalor 111, 115
 - Mittkategorier 107–109
 - Magnitudskattningar av subjektiva förhållanden 109–112
 - Positionseffekter 118–119
 - Psykofysiska metoder 109–112
 - Referenspunkter, se Förankringspunkter
 - Skattningsskalor 105–107
 - Smärtskalor 113–115
 - Styrande effekter 117–118
 - Svarskort 36, 40, 97–98, 101, 117
 - Vej ej 107–109, 127–128
 - Visuell analogiskala (VAS) 113
 - Öppna frågor 38, 101–102
- Svarsfunktioner, variation i 109
- Svarsstabilitet, se reliabilitet
- Svarsstil 119–120
- Svarsvariabilitet, se reliabilitet
- Sönderdelningsprincipen 170
- Teleskopering 144–146
- "The art of asking questions" 18
- Tidsanvändning, bokföring av 180–184
- Tidsperspektiv, frågans 56–57
- Tillförlitlighet, se reliabilitet
- Underlättad erinring 164–166
- Underrapportering 67, 154–161

- Under- och överrapportering, kombinationseffekter 158
- Under- och överrapportering, uppläggning av studier 155
- Undersökningen av levnadsförhållanden, ULF 19, 22, 46–57, 75–78
- Uppgiftslämnare, information till 231
- Uppgiftslämnarskydd 67, 83–86
- Upprepade mätningar 241–242
- Uppvärmningsfrågor 169–170
- Utbildning, frågor om 201–202
- Utbildning, indelning (SUN) 187–188
- Uteslutningar 144–146
- Utgifter, bokföring av 180–184
- Utgifter, retrospektiva skattningar 177–178
- Uttröttnings effekter 174–175

- Validering 18
- Validitet 17–18
- Variabel, latent 92, 94, 95
- Väljarbarometer 29

- Yrke, frågor om 197–198
- Yrkeshistorik, frågor om 75
- Yrkesklassificering 188–190
- Yrkesklassificering, Nordisk (NYK) 76–78, 188–190, 195, 199–200

- Ålder, indelning (SÅI) 185–186
- Återintervjuer 46–57, 241–242

- Övergång, fråge- 86–87
- Överrapportering 67, 154–161

Förteckning över förkortningar

AKU	Arbetskraftsundersökningen
FoB	Folk- och Bostadsräkningen
HIP	Hushållens inköpsplaner
HULK	Hushållens livsmedelskonsumtion
HUT	Hushållens utgifter
LNU	Levnadsnivåundersökningen
NYK	Nordisk yrkesklassificering
PSU	Partisypatiundersökningen
RTB	Registret över totalbefolkningen
SEI	Socioekonomisk indelning
SNI	Svensk standard för näringsgrensindelning
SUN	Svensk utbildningsnomenklatur
SÅI	Åldersgruppering av individer
ULF	Undersökningen av levnadsförhållanden

"En majoritet av svenska folket tycker att ..."

Så står det ofta i tidningarna när man berättar om opinionsundersökningar av olika slag. I massmedierna ägnar man också stor uppmärksamhet åt statistiska undersökningar som belyser olika förhållanden i samhället – levnadsförhållanden, sysselsättning och arbetslöshet osv.

Men de resultat som redovisas beror i grunden på vilka frågor man ställt.

att fråga är avsedd att öka förståelsen för problemen vid frågekonstruktion både hos dem som själva arbetar på området och hos dem som i egenskap av statistikkonsumenter efterfrågar, analyserar och bedömer undersökningsresultat.

att fråga diskuterar och ger råd om hur man

- "kommer på" lämpliga sätt att fråga
- handskas med tillförlitlighetsproblem
- formulerar frågor och ger dem en lämplig struktur och ordning
- mäter attityder
- hanterar minnesfel i surveyundersökningar
- använder standarder och indelningar
- utformar frågor och anvisningar språkligt och tekniskt
- utprovar och utvärderar frågor och blanketter

att fråga bygger på erfarenheter och metodstudier vid statistiska centralbyråns utredningsinstitut samt på en omfattande genomgång av litteratur. Boken presenteras nu i ännu en omarbetad upplaga.